

PSIHOLOŠKA OBZORJA

*Slovenska znanstveno-strokovna psihološka revija
(uradna revija Društva psihologov Slovenije)*

Glavni urednik

red. prof. dr. Valentin Bucik

Odgovorni urednik

red. prof. dr. Peter Praper

HORIZONS OF PSYCHOLOGY

Official Journal of the Slovenian Psychological Association

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Valentin Bucik

Associate Editor

Prof. Dr. Peter Praper

Izdaja / Published by

Društvo psihologov Slovenije

(Slovenian Psychological Association)

Ljubljana

ISSN 1318-1874

Letnik (Volume) 14, številka (Number) 2, 2005

PSIHOLOŠKA OBZORJA HORIZONS OF PSYCHOLOGY

Slovenska znanstveno-strokovna psihološka revija
Official Journal of the Slovenian Psychological Association
Letnik (Volume) 14, številka (Number) 2, 2005, ISSN 1318-1874

Izdaja / Published by

Društvo psihologov Slovenije / Slovenian Psychological Association
Ulica Stare pravde 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Glavni urednik / Editor-in-Chief

red. prof. dr. VALENTIN BUCIK
Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta
Oddelek za psihologijo
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Tel. +386 (0)1 42 13 595, Fax: +386 (0)1 42 59 301
email: tine.bucik@ff.uni-lj.si

Odgovorni urednik / Associate Editor

red. prof. dr. PETER PRAPER
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana, Slovenija

Uredniški odbor / Editorial Board

<i>DUŠICA BOBEN</i> <i>Center za psihodiagnostična sredstva d.o.o., Ljubljana</i>	<i>doc. dr. ANJA PODLESEK</i> <i>Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana</i>
<i>METODA CRNKOVIČ</i> <i>Center za socialno delo, Litija</i>	<i>asist. dr. GREGA REPOVS</i> <i>Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana</i>
<i>mag. BARBARA ČIBEJ</i> <i>Društvo Projekt – Človek, Ljubljana</i>	<i>doc. dr. JANEZ ROJŠEK</i> <i>ZD Kranj, Dispanzer za ment.zdravje, Kranj</i>
<i>mag. DUŠAN JAMSEK</i> <i>Osnovna šola Nove Fužine, Ljubljana</i>	<i>LEONIDA ROTVAJN PAJČ</i> <i>Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše, Ljubljana</i>
<i>doc. dr. DARE KOVAČIČ</i> <i>Inštitut RS za rehabilitacijo, Ljubljana</i>	<i>asist. URSKA ŽUGELJ</i> <i>Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana</i>

Lektoriranje angleških ključnih besed, vsebinska obdelava in razvrstitev besedila: *asist. Urška Žugelj, univ. dipl. psih.,*
INDOK služba Oddelka za psihologijo

Oblikovanje ovitka: *Jana Leskovec*

Prelom: *asist. Luka Komidar, univ. dipl. psih.*

Tisk: *Tiskarna Pleško d.o.o., Ljubljana*

Pogostost izhajanja: *Na leto izidejo štiri številke*

Ustanovitelj, izdajatelj in založnik: *Društvo psihologov Slovenije*

Naročniški naslov: *Psihološka obzorja, Društvo psihologov Slovenije, Ulica Stare pravde 2,*
1000 Ljubljana, Slovenija, telefon/fax: +386 (0)1 282 1086

Davčna številka: 51264218; Poslovni račun: 02010-0091342732

© 2005 Društvo psihologov Slovenije. Revija je zaščiten z zakonom o avtorskih pravicah. Revija v celoti ali katerikoli njen del ne smeta biti razmnoževana ali posredovana na noben način (fotokopije, mikrofili, elektronsko posredovanje, snemanje, prevajanje) brez predhodnega pisnega privoljenja izdajatelja.

Bibliografski zapisi o prispevkih, objavljenih v reviji *Psihološka obzorja*, so ustrezno kategorizirani in vključeni v slovensko podatkovno zbirko COBIB. Revija je opredeljena kot pomembna in odmevna znanstvena in strokovna periodična publikacija v psihološki znanosti, torej so objave v njej visoko referenčne za napredovanje v znanstvenih in strokovnih nazivih. **Psihološka obzorja so indeksirana v PsycINFO, svetovni bibliografski bazi psihološke literature.**

Revija izhaja s finančno podporo Ministrstva za šolstvo in šport, Ministrstva za znanost in visoko šolstvo ter **Znanstvenoraziskovalnega inštituta Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.**

Vsebina

Beseda glavnega urednika 5

Empirično-raziskovalni in teoretsko-pregledni znanstveni prispevki

Maja ZUPANČIČ in Tina KAVČIČ 11

Gender differences in personality through early childhood: A multi-informant perspective

Tina ZADRAVEC, Valentin BUCIK in Gregor SOČAN 39

The place of dysfunctional and functional impulsivity in the personality structure

Katja BAJC in Ljubica MARJANOVIČ UMEK 51

Skupno branje otroških knjig in otrokov govorni razvoj v zgodnjem otroštvu

Miha ČERNETIČ 73

Biti tukaj in zdaj: čuječnost, njena uporabnost in mehanizmi delovanja

Primož ŽAGAVEC 93

Ustvarjalno in analitično mišljenje v povezavi z vzdrževano usmerjeno ter razpršeno pozornostjo

Jana MAHNIČ in Matej TUŠAK 107

Osebnostna struktura in motivacijske značilnosti športnikov v rizičnih športih

Jana KRIVEC 123

Spoprijemanje s stresom in socialna podpora: primerjava med šahisti in nešahisti

Brigita KRIČAJ KORELC 137

Psihofiziološki odzivi partnerjev v razhajanju

Novo na knjižnih policah

Mojca VIZIAK PAVŠIČ 167

Ocena knjige "Bivanja samopodobe" (ur. D. Kobal Grum)

Zlatka CUGMAS in Andreja BARLE LAKOTA 171

Ocena knjige "Pogled v vrtec" (ur. L. Marjanovič Umek, U. Fekonja in K. Bajc)

Novi doktorati in magisteriji

Janek MUSEK 175

Predstavitev doktorske disertacije dr. Bena Arnejčiča

Mnenja, polemike, razprave, poročila

Boštjan BAJEC 179

Poročilo s 7. konference psihologov Alpe-Adria v Zadru na Hrvaškem

Gregor SOČAN 183

Poročilo o 70. letnem srečanju Psihometričnega društva v Tilburgu na Nizozemskem

In memoriam (Branimir ŠVERKO) 187

Boris Petz (1919-2005)

Predvideni prispevki v številki 3 letnika 14 (2005) PSIHOLOŠKIH OBZORIJ 189

Navodilo avtorjem prispevkov 191

Contents

Editorial 5

Scientific papers (empirical research and theoretical papers /reviews)

Maja ZUPANČIČ and Tina KAVČIČ 11
Gender differences in personality through early childhood: A multi-informant perspective

Tina ZADRAVEC, Valentin BUCIK and Gregor SOČAN 39
The place of dysfunctional and functional impulsivity in the personality structure

Katja BAJC and Ljubica MARJANOVIČ UMEK 51
Joint storybook reading measured with children's book title checklist and the children's language development in early childhood

Miha ČERNETIČ 73
Being here and now: Mindfulness, its applicability, and mechanisms of action

Primož ŽAGAVEC 93
Creative and analytical thinking in connection to focused sustained and divided attention

Jana MAHNIČ and Matej TUŠAK 107
Structure of personality and motivation of extreme sports athletes

Jana KRIVEC 123
Coping with stress and social support: Comparison between chess players and non-chess players

Brigita KRIČAJ KORELC 137
The psycho-physiological responses of partners in the process of divorce

Book reviews

Mojca VIZJAK PAVŠIČ 167
Review of the book "Beings of self-concept" (edited by D. Kobal Grum)

Zlatka CUGMAS and Andreja BARLE LAKOTA 171
Review of the book "View in the preschool institution" (edited by L. Marjanovič Umek, U. Fekonja and K. Bajc)

New MA and PhD dissertations

Janek MUSEK 175
Presentation of the PhD dissertation of Beno Arnejčič

Opinions, discussions, essays and reports

Boštjan BAJEC 179
Report from the 7th Alps-Adria Psychology Conference, Zadar, Croatia

Gregor SOČAN 183
Report from the 70th Meeting of the Psychometric Society, Tilburg, the Netherlands

In memoriam (Branimir ŠVERKO) 187
Boris Petz (1919-2005)

Content of the next issue, No. 3, Vol. 14 (2005), of HORIZONS OF PSYCHOLOGY 189

Information for contributors 193

Beseda glavnega urednika

Drage kolegice, dragi kolegi, bralke in bralci!

Moj prvi uvodnik, ki sem ga napisal za dvojno številko (2-3) osmega letnika, ko sem leta 1999 prevzel mesto glavnega urednika Psiholoških obzorij, je v enem delu izgledal takole:

“... Verjamem, da večina strokovnjakov psihologov v Sloveniji pri svojem profesionalnem delu opravlja takšno ali drugačno znanstveno ali strokovno raziskovalno aktivnost. Če kje, velja tu spomniti na to, da je take vrste delo res do konca opravljeno šele takrat, *ko ga na ustrezen dogovorjen način posredujemo drugim*, tako strokovni kot laični javnosti. Prav gotovo so Psihološka obzorja ena od najustrežnejših poti za to ...” In naprej: “... Kvaliteta življenja revije Psihološka obzorja je vsebinsko odvisna od delovnega načrta uredniškega odbora, formalno pa predvsem od članarine, ki jo vsako leto plačujejo člani Društva psihologov Slovenije. Skrb za kakovost vsebine revije služi tudi povečevanju števila članov društva. Ta korak na življenjski poti društva trenutno kar preveč šepa. Res je, da bo članstvo postalo precej bolj aktualno takrat, ko bo ta z zakonom o psihološki dejavnosti pravno regulirana, pa vendar ima za vsakega diplomiranega psihologa (pa najsi dela v katerem od področij psihološke stroke ali kje drugje) *članstvo v stanovskem združenju tudi danes velik pomen*. Ne pomeni le dolžnosti (ravnanje v skladu s kodeksom profesionalne etike psihologov in plačevanje članarine), pač pa - poleg ugodnosti, kot so nižja kongresna kotizacija in druge - tudi pravice, kot je pravica sodelovanja v strokovnih aktivnostih društva. Član društva lahko pričakuje tudi pomoč stanovske organizacije pri razreševanju morebitnih težav ob (ne tako poredkem) križanju interesov in načel psihološkega dela z načinom razmišljanja strokovnjakov drugih profilov, vodstev organizacij, uporabnikov storitev psihologa, tretjih strank itd. Te aktivnosti, ki jih nudi društvo, torej pomenijo osnovna načela graditve in uveljavljanja strokovnega, poklicnega interesa. Najbrž je vsakemu psihologu pri strokovni rasti to eden prvih motivov. Na koncu naj vas še enkrat povabim; *objavljajte v Psiholoških obzorjih*, tako znanstvene kot strokovne prispevke. Če ste v zadnjem času naleteli na kvalitetno (ali vnemirljivo ali polemično ...) strokovno psihološko knjigo, napišite mnenje (recenzijo) o njej. Če ste v tuji literaturi prebrali zanimiv strokovni ali znanstveni prispevek, ki bi zanimal še katerega psihologa v Sloveniji, pa sumite, da ni prav veliko možnosti, da ga bo še kdo uspel prebrati v izvorniku, prevedite ga v slovenski jezik in ga bomo objavili. Če imate v zvezi s katerimkoli področjem dejavnosti informacije ali aktualne novice, ki bi lahko koristile tudi vašim kolegom, napišite o tem obvestilo, poročilo, mnenje za Psihološka obzorja. Če vas je kateri od že objavljenih prispevkov vzpodbodel k razmišljanju, ali če vam ideje, izsledki ali način interpretacije teh izsledkov v katerem od člankov v Psiholoških obzorjih iz tega ali onega razloga ne da spati, se usedite in napišite svoje mnenje. Ker pogrešamo kritično besedo, bi radi na straneh Psiholoških obzorij odprli rubriko polemik o strokovnih psiholoških vprašanjih, o temah, ki so nenavadno vroče v ustnih neformalnih stikih,

rade pa se hitro ohladijo, ko je potrebno s pisno besedo izraziti kritiko in jo podkrepiti z ustreznimi argumenti. Predvsem ste vi tisti, ki ustvarjate kakovostno revijo in uredniški odbor vam pri tem skuša služiti. Nestrpno čakamo na vaše prispevke in nove ideje ...”

Se je v teh šestih letih kaj bistvenega spremenilo? Rekel bi, da v bistvenih točkah niti ne. Še vedno imamo opravka s podobnimi težavami kot pred šestimi leti: z denarjem, ki ga je potrebno dobesedno napraskati za vsako novo številko (čeprav mislim, da smo bili oziroma sva bila s Tanči v tem primeru dober in učinkovit tim), z voluntarizmom pri urejanju revije, z ne preveč dobro usklajenim tehnično-administrativnim delom uredniškega odbora in s posledičnim soliranjem pri urejanju revije, s težavami društva, ki ne uspe zagotoviti visokega odstotka pripadajočih članov (tudi sam bi mnogo raje urejal revijo, ki bi imela med, recimo, tisoč dvesto diplomiranimi psihologi in psihologinjami vsaj 800 naročnikov kot članov, kar bi pomenilo, da bi morala biti naklada revije okrog tisoč, kar pomeni, da bi bil doseg revije (torej branost vsake od štirih števil, ki izidejo v enem letu) v povprečju okrog dva tisoč bralcev). Opravka imamo s kritikami, da je vsebina revije preveč akademska. Pa z dilemami, ali je revija dovolj zanimiva za to, da jo bralec vzame v roke in najde v njej kaj zanj zanimivega, ali pa vprašanja glede tega, ali psihologe, potencialne bralce, psihološke teme, ki ne sodijo v njihovo ožje profesionalno področje, sploh pritegnejo v tolikšni meri, da se bodo poglobili tudi v takšne prispevke. Večkrat sem tudi poudaril, da bi mi bilo veliko lažje urejati (in večje veselje bi imel pri tem) profilirano psihološko revijo, ki bi se ukvarjala z ožjimi ali zelo ozko specializiranimi strokovnimi in znanstvenimi raziskovalnimi temami na področju, ki me najbolj zanima. Resnici na ljubo je danes v svetu najti predvsem takšen tip znanstvene in strokovne periodike, manj je splošnih, vseobsegajočih, t.i. nacionalnih ali nacionalno-društvenih revij, ki imajo težave najti svojo pravo strokovno identiteto in posledično veliko zelo zainteresiranih ciljnih bralcev. V psihološki stroki je to še toliko težje, kajti ob današnjem razvoju vede je že kar težko govoriti o eni in kompletni psihologiji... Področij dela je toliko in so tako razvejana, da je s prispevki v reviji vedno težje najti pomembno (ali zadovoljivo) velika tematska polja prekrivanja, torej teme, ki bi podobno močno pritegnila predstavnike tako različnih okolij strokovnega dela.

Vendar je revija ves čas živela (!), čeprav je ni prevzela v izdajanje nobena založniška hiša, kar je povsem normalno pri katerikoli psihološki reviji, ki v svetu kaj velja in čeprav uredniki in uredniški odbor (in še kakšen pomočnik s strani) celotno delo pri reviji opravlja zastonj in v prostem času; delo, ki ni le uredniško, ampak tudi tehnično založniško-izdajateljsko in sicer od prvega stika z morebitnim avtorjem prispevka preko poštnih in e-poštnih rabot (množice nadaljnjih komunikacij z avtorji in recenzenti), vsebinskega in oblikovnega urejanja ter popravljanja prispevkov, pripravljanja in tehničnega oblikovanja oglasov, lektoriranja in vsebinskega bibliografsko-dokumentalistična razvrščanja prispevkov, pa vse do obiskov tiskarne pri pregledu krtačnih odtisov ter prenašanja in prevažanja zavitkov natisnjene nove številke (honorirana sta le tehnična računalniška končna postavitve revije oziroma prelom in katalogizacija ter vnos vseh zapisov v enotni bibliografski sistem COBISS). Revija torej živi in še kar redno izdaja dovoljšnje število prispevkov, prikazov, ocen, mnenj o

trenutno aktualnih psiholoških temah v Sloveniji (in širše).

Želim si, da bi vodstvu DPS čim bolj (in čimprej) uspelo utrditi in namnožiti društvene članske vrste – pri tem sem mu sam po svojih najboljših močeh pripravljen pomagati. Novemu uredniškemu odboru revije Psihološka obzorja (skupaj z uredniškim svetom) pa, da bo našel širši doseg bralstva revije, kot je to uspevalo uredniškim odborom (vključno z našim zadnjim šestletnim) dosedaj. Naslednjo številko, ki bo, upam, kmalu “na terenu”, bo urejal novi uredniški odbor (če bo vodstvu DPS vendarle uspelo izpeljati sklic Občnega zbora, ko po Statutu DPS lahko potrdi (ali pa ne) najpomembnejše odločitve v zvezi z delovanjem društva (vključno z imenovanjem novega glavnega in odgovornega urednika društvene revije ter ostalih članov uredniškega odbora in/ali sveta). Želim mu predvsem svežega in močnega vetra v jadrih ter čim manj situacij, v katerih bonaca (ki je nemalokrat posledica čisto preprostih človeških dejavnikov, spremljajočih volunatizem tistih, ki gradijo vsako posebno novo številko revije) ne dovoli rednega in pravočasnega rezanja valov slovenskega psihološkega morja. Anji kot novi glavni in odgovorni urednici Psiholoških obzorij želim, da je izbor sodelavcev v uredniškem odboru (ki je, kot smo predlagali in upamo, da bo Občni zbor potrdil, ožji) in uredniškem svetu (ki je po desetih letih spet zaživel in je sestavljen iz eminentnih strokovnjakov z različnih področij psihologije, tako prakse kot akademske sfere, in vključuje tudi nekatere naše kolege iz (bližnje, pa vendarle) tujine) ustrezen. Želim ji tudi (kot sem vedno želel tudi sebi in (če bi mi kdo na začetku mojega mandata glavnega urednika to napovedoval, bi ga imel za rahlo ubrisanega, torej psihološko zanimivega), pa se je to na trenutke res zgodilo oziroma dogajalo) preveč zelo kakovostnih prispevkov o slovenski (in širši) psihološki teoriji ter praksi, da si bo lahko privoščila med njimi izbirati tiste res najbolj zanimive, atraktivne, aktualne ali kontroverzne. Sam si oddahnem, grem na kozarec terana (Kraševci pravijo, da ni vino, pač pa zdravilo, ki pozdravi domala vsako tegobo), potem pa v nove delovne zmage.

Kaj želim kolegicam in kolegom psihologom v t.i. akademskih sferah in “na terenu”, v praksi – in s tem tudi sebi? Po eni strani čim trdnejšega zavedanja nujnosti “cehovskega” povezovanja v obliki močnega strokovnega združenja, po drugi strani pa čim bolj razširjen spekter zanimanja za različna psihološka obzorja ob negovanju vse bolj poglobljene strokovnosti na svojem področju. Poleg tega več časa za branje psihološke periodike, tudi (ali predvsem) Psiholoških obzorij, zlasti pa zavest, da lahko s svojimi strokovnimi in znanstvenimi raziskovalnimi ali praktičnimi izkušnjami, ki jih prelijejo na papir in posredujejo v objavo v svojo domačo stanovsko revijo, bistveno prispevajo k napredku kakovosti slovenske psihološke teorije in prakse. Več sodelovanja in manj nezaupljivosti; več polemičnih razprav in manj zamerljivosti; več vzpodbujanja h kreativnemu in produktivnemu delu – tudi ob opozarjanju na napake in težave – ter manj stroge kritičnosti za vsako ceno; več odpustljivosti in manj zamerljivosti; več zaupanja vase ter v druge in manj zapiranje vase.

*Tudi naprej Vaš
Valentin Bucik*

Pojasnilo in opravičilo

Drage bralke in dragi bralci Psiholoških obzorij, ki ste imeli v rokah zadnjo številko naše revije (PO 1/2005).

Dolžan sem vam in kolegici Metki Weiss, psihologinji / svetovalni delavki na Osnovni šoli Polje pri Ljubljani, opravičilo, ki bo upam, pridobilo na verodostojnosti z dodatnim pojasnilom. Zlasti kolegici želim na ta način vsaj malenkost omiliti krivico, ki smo ji jo storili z objavo njenega prispevka (ki to ni bil) v zadnji, zgoraj navedeni številki naše revije. Zgodba je takšna: uredništvu je s strani Sekcije šolskih psihologov oziroma njenega predsednika v roke prišel prispevek, ki je "bil obravnavan na sekciji, ocenjen kot primeren in aktualen ter ponujen v revijo za objavo". Kot vsak drug prispevek, ki naj bi bil znanstveni ali strokovni empirični ali pregledni prikaz določenega področja avtorjevega dela ali razmišljanja, sem tudi tega kot glavni urednik nemudoma spravil v redni ocenjevalni postopek: brez imena avtorja je bil poslan na naslova dveh recenzentov, skupaj z ocenjevalnim obrazcem in s prošnjo za strokovno presojo vsebinske in oblikovne ustreznosti za objavo v reviji Psihološka obzorja glede na njene deklarirane "Namen in cilje". Oba recenzenta sta opravila svoje delo, vrnila prispevek in oceni. Iz teh je bilo razbrati (kot ste lahko prebrali v prejšnji številki), da bi bilo prispevek dobro dopolniti in dodelati ter da v trenutni obliki ne priporočata objave. Kot običajno sem recenziji (brez imen recenzentov) poslal avtorici in jo v spremnem dopisu prosil, naj upošteva pripombe recenzentov, saj bi bil na ta način prispevek bolj informativen in celovit, predvsem pa bolj kakovosten. Prvi zaplet (ki pa sva si ga z avtorico pojasnila šele sedaj, po objavi prispevka v prvotni obliki v prejšnji številki): kolegica Weiss je takoj (sedaj že "davnega" julija 2002) pisno odgovorila, da je presenečena dobila recenzije svojega prispevka, saj ga ni napisala kot prispevek za objavo v reviji. Pripravila ga je ob koncu šolskega leta kot strokovno poročilo z namenom posredovanja izkušenj in dilem kolegom praktikom v okviru študijske skupine. V pismu tudi poudarja, da ji ni znano, na kakšen način se je prispevek znašel v uredništvu Psiholoških obzorij in da je o tem ni nihče niti vprašal niti obvestil. Izrecno tudi poudari, da ne želi, da bi bil prispevek objavljen v reviji. Pismo je naslovila na moje ime in na naslov DPS na Prušnikovo v Šentvidu. Pojma nimam kako in zakaj, a to pismo ne takrat ne kasneje ni dospelo v moje roke. Če bi, kot je zdaj mogoče razumeti, prispevek ne bi bil objavljen v prejšnji številki (in v tej obliki tudi ne v kakšni drugi). Naprej je jasno še vsaj tole: kot urednik sem po tem, ko sem recenziji oddal avtorici, precej časa čakal na popravljeno verzijo njenega prispevka ali na kakšno drugo informacijo. Ker mi avtorica dolgo časa ni odgovorila (sedaj vem, da mi je, a kaj mi to pomaga), bi stvar počasi in mirno izzvenela v pozabo (kar bi bilo glede na opisano pismo edino pravilno, četudi bi se vsled pretrganja prenosa informacij to zgodilo povsem slučajno oziroma nehote), če se ne bi medtem ves čas ponavljali komentarji in kritike na račun urednikovanja revije, češ da z visokimi znanstvenimi standardi ocenjujemo tudi prispevke, ki jih "pišejo praktiki in so namenjeni praksi" in ki ne bi smeli podleči tako strogim kriterijem. Bolj ko sem ponavljal (kar sem večkrat poudaril tudi v uvodnikih posameznih

številki), da so ocenjevalni kriteriji za znanstvene prispevke v reviji strožji kot za t.i. strokovne prispevke (kamor je bil razvrščen tudi prispevek kolegice), da pa moramo v reviji ohraniti ustrezne standarde vsebinske in oblikovne kakovosti, ne glede na to, v katerih rubriki se prispevek v reviji pojavi (da pa ni nič narobe – in je povsem občajna praksa v revijah, ne le znanstvenih – če avtor dobi s strani recenzentov konstruktivne pripombe in tudi z njihovo pomočjo pripravi bolj kvalitetno verzijo prispevka), bolj glasni so bili očitki, da na preveč akademski način rinemo t.i. prakso iz vsebine revije, da takšen način vodi v stanje, ko o psihologiji v šolski praksi v reviji sploh ni prispevkov (kar, mimogrede, ne drži, treba je le pogledati kazala štirinajstih letnikov, objavljena v zadnji številki) in da Sekcija šolskih psihologov po besedah predsednika vztraja pri objavi prvotnega, nepopravljenega besedila prispevka. No, sedaj je že jasno, da avtorica prispevka (za katerega tudi sama ves čas trdi, da to ni) ni vedela nič o tej zahtevi. Odločil sem se, v ilustracijo, da uredništvo ne izvaja prav nobene “... restriktivne politike do za nas premalo znanstveno podprtih člankov ...”, objaviti prispevek in recenziji, da bi si bralci lahko sami ustvarili mnenje o vsebini obeh, seveda (nesprejemljivo naivno in, ko gledam nazaj, povsem napačno) računajoč, da je avtorica soglasna z mnenjem, da je prispevek strokovno usklajen in da popravki niso potrebni. Le poskušam si lahko približno predstavljati, kako (najprej) presenečena in (zatem) ogorčena je morala biti kolegica, ko je odprla zadnjo številko Psiholoških obzorij.

Moje napake v tem zapletu so vsaj naslednje. Kronska napaka je, da sem se odločil za objavo avtoričinega prispevka, brez da bi počakal na njen odgovor, torej brez njene avtorizacije, česar si kot urednik ne bi smel privoščiti (izkaže se namreč, da je avtorica izrecno nasprotovala objavi). Poleg tega sem brez dodatnega preverjanja (kar tudi ni v čast uredniku) naivno nasedel informacijam, da je stvar v Sekciji šolskih psihologov usklajena in da sekcija vztraja na objavi gradiva. Kriva je tudi moja neprestana želja po polemični razpravi o perečih psiholoških strokovnih (in znanstvenih) vprašanjih na straneh v resnici naše edine stanovske revije. Naprej: vzpodbujen sem bil z očitki (še danes menim, da povsem neupravičenimi), da neobjava pomeni zaviranje strokovne razprave med praktiki o problematiki dela psihologov na šolskem področju. Na koncu, a zelo pomembno: manjkala mi je informacija avtorice o tem, da prispevek sploh ni bil namenjen ne objavi v reviji ne ocenam recenzentov. Kolegica Metka Weiss se je torej nehote in povsem po krivem in zmanipulirana znašla v situaciji, ki zanjo nikakor ni bila prijetna, je pa povsem v nasprotju z dejanskim stanjem. Na ta način in na tem mestu skušam vso stvar vsaj malo omiliti s tem, da se kolegici osebno in kot urednik opravičim za neutemeljene neprijetnosti, ki so jo doletele z objavo njenega avtorskega dela (ki ni bil namenjen objavi v reviji) in ki lahko škodijo njenemu strokovnemu ugledu.

Napak in manipulacij drugih ne želim komentirati. Najprej zato, ker ne bi hotel svoje odgovornosti zmanjševati s tem, da uperjam prst v koga drugega. Poleg tega jih tudi ne morem eksplicitno dokazovati, saj imam na voljo preveč le ustnega gradiva in premalo pisnih virov. Nazadnje pa se mi to tudi upira. Namen tega prispevka ni prelaganje krivde na druge, pač pa opravičilo za to, za kar sem kot glavni urednik

revije neposredno ali posredno odgovoren. Verjamem pa, da bo v prihodnje dovolj priložnosti, da tudi predsednik Sekcije šolskih psihologov poda kakšno pojasnilo k zapletu.

Hvala kolegici za takojšnjo in konstruktivno pobudo po razščiščevanju neljubega strokovnega zapleta. Imela je vso pravico zadeve lotiti se tudi drugače. Ko sva (po mojem uspešno) razčistila genezo nesporazuma in vlogo odgovornih (zlasti mojo), sem se ji tudi osebno opravičil. Povabil sem jo tudi in na tem mestu ponavljam, da se s prispevkom (bodisi o POŠu – ki si po mojem mnenju zasluži širšo kritično strokovno razpravo – ali o katerem drugem vprašanju iz njene bogate osnovnošolske svetovalne prakse, npr. intervjuvanje otrok s posebnimi potrebami) vključi v gradnjo vsebine Psiholoških obzorij v eni od naslednjih števil.

Valentin Bucik

Gender differences in personality through early childhood: A multi-informant perspective

Maja Zupančič and Tina Kavčič*
University of Ljubljana, Department of Psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: The present study explored gender differences and cross-contextual continuity in personality traits and robust personality dimensions of 192 pre-school children. Child personality was assessed separately by mothers, fathers and pre-school teachers employing *The Inventory of Child Individual Differences* (Halverson et al., 2003). The inquiry was conducted in three waves of measurement, when the same children were three-, four-, and five years old. Overall, the gender differences in child personality were small in their size, but consistent over the early childhood. At the domain level, small gender differences in child personality were reflected through parental, but not pre-school teachers' reports. Over the three waves, the girls were ascribed more Extraversion and less Neuroticism than were the boys. At the trait level and across the time span, the girls were rated higher in achievement orientation, compliance, intelligence and organization as compared to the boys, who were, relative to the girls, attributed more antagonism, distractibility, fear/insecurity and shyness. Children of both genders were consistently rated alike with respect to their activity level and strong will. In comparison to the gender effects, more informant effects on the perceived child personality were obtained and they were larger in magnitude, but consistent across times of measurement. Parents attributed their children more achievement orientation, activity, compliance, consideration, intelligence, openness to experience, organization, positive emotion, sociability and strong will than did teachers, who perceived the same children to be more antagonistic, distractible, fearful/insecure, and shy in comparison to the parental reports.

Key words: gender differences, personality measurement, early childhood development, multiple-informant approach

Osebnostne razlike med spoloma v zgodnjem otroštvu: pristop več ocenjevalcev

Maja Zupančič in Tina Kavčič
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: V pričujoči študiji sva preučevali razlike med spoloma in medkontekstno doslednost v osebnostnih potezah in robustnih dimenzijah pri 192 predšolskih otrocih. Otrokovo osebnost so z *Vprašalnikom individualnih razlik med otroki* (Halverson in dr., 2003) neodvisno ocenjevali mame, očeti in vzgojiteljice v vrtcu. Raziskava je potekala v treh časih merjenja, ko so bili isti otroci stari tri, štiri in pet let. Osebnostne razlike med spoloma so bile majhne, a dosledne skozi obdobje zgodnjega otroštva. Na ravni dimenzij so se majhne razlike med spoloma pojavljale na podlagi starševih, ne pa tudi

*Naslov / address: red. prof. dr. Maja Zupančič, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: maja.zupancic@ff.uni-lj.si

vzgojiteljičinih poročil. Ob vseh treh časih merjenja so starši deklice zaznali kot bolj ekstravertne in čustveno stabilne od dečkov. Na ravni osebnostnih potez so bile deklice v primerjavi z dečki med tretjim in petim letom starosti ocenjene kot bolj usmerjene k dosežku, ugodljive, inteligentne in organizirane, dečki pa kot bolj nasprotnovalni, odkrenljivi, boječi/negotovi in socialno plašni od deklic. Otrokom obeh spolov so odrasli dosledno pripisovali enako raven dejavnosti in močne volje. V primerjavi z učinkom spola so bili učinki ocenjevalca na zaznano izraznost otrokovih osebnostnih značilnosti številčnejši, pa tudi večji, a dosledni ob različnih časih merjenja. Glede na ocene vzgojiteljic so starši svoje otroke opisovali kot bolj usmerjene k dosežku, dejavne, ugodljive, obzirne, inteligentne, odprte do izkušenj, organizirane, sociabilne, z več močne volje in bolj izraženim pozitivnim čustvovanjem. Vzgojiteljice pa so otrokom pripisale več nasprotnosti, odkrenljivosti, boječnosti/negotovosti in socialne plašnosti kot starši.

Ključne besede: razlike med spoloma, ocenjevanje osebnosti, razvoj v zgodnjem otroštvu, pristop več ocenjevalcev

CC = 2840, 2223

The most recent advances in investigating child individual differences provided a firm basis to assert that even young children have personality traits beyond temperamental ones (e.g. Halverson et al., 2003; Lamb, Chuang, Wessels, Broberg & Hwang, 2002; Mervielde, Buyst & De Fruyt, 1995; Mervielde & De Fruyt, 1999, 2002). These child personality traits are markers for the so-called Big Five, the five robust and universal personality dimensions in adults, i.e. extraversion, agreeableness, conscientiousness, neuroticism and openness (McCrae & Costa, 1997). Based on results of a parental language project conducted in several countries (see Kohnstamm, Halverson, Mervielde & Havill, 1998 for a review), new assessment tools capturing child characteristics which are the most salient for parents were developed (Halverson et al., 2003; Mervielde & De Fruyt, 1999, 2002). The *Inventory of Child Individual Differences* (ICID; Halverson et al., 2003) was specifically designed as a cross-age and cross-country instrument. Factor analysis of 108 preliminary items in each of the four continuously participating countries (China, Greece, Holland and the U.S.A.) revealed 15 mid-level personality scales that reproduced very similar component structures across age and country. The scales factored into a recognizable structure resembling to the Big Five. The ICID shows both structural and measurement invariance and therefore, allows comparisons of child characteristics across age, gender, country (Halverson, 2003, 2004; Havill et al., submitted) as well as across the informants reporting on the same children (Zupančič & Kavčič, 2004a, 2004b, 2005; Zupančič, Sočan & Kavčič, under review). Furthermore, the ICID enables to explore how the scale scores change in response to developmental, social, cultural, and historical contexts, to examine the core of continuity and change by the above contexts, to investigate how the early emerging personality differences affect the course and quality of life and to study the issue of how personality and temperament are linked developmentally (Halverson, 2003).

Thus far, empirical reports on the development of personality traits and broad-band dimensions over childhood and on the involvement of child personality in developmental outcomes are still rare because child personality represents a relatively new field in exploring individual differences. Temperament-personality links have been studied by Halverson (2004; Halverson et al., 2003), continuity and change in personality traits/dimensions were explored cross-sectionally (Halverson, 2003) and longitudinally (Zupančič & Kavčič, 2005), while few more studies examined concurrent (Halverson et al., 2003; Slobodskaya, 2004; Zupančič & Kavčič, 2004a, 2004b) as well as longitudinal relations (Zupančič & Kavčič, 2004b, in press, under review) between child personality characteristics and behavioural adjustment/problems. In addition to the only ICID study on gender differences which was conducted cross-sectionally with largely age-heterogeneous samples of the target children/adolescents in China, Greece and the U.S.A (Halverson, 2003), we aimed at exploring gender differences in personality with age-homogeneous groups of Slovene pre-school children longitudinally (over a two-year time span) and from a perspective of multiple informants, i.e. the children's mothers, fathers and pre-school teachers.

Gender differences in personality

Using a formerly popular narrative method¹ of review, Maccoby and Jacklin (1974) published a book summarizing the findings on gender differences that had come out of the individual differences perspective. The results of their review suggested very few attributes on which the average scores for the two genders differed consistently. Even when consistent differences were found, the amount of variance accounted for by gender was small, relative to the amount of variation within each gender. The review on personality gender differences (studies that used personality inventories and those that measure behaviours assumed to reflect personality characteristics) found males to be more dominant, aggressive and less anxious than females, while no difference was revealed for self-esteem and locus of control, at least until late adolescence. More recent work has become methodologically sophisticated and used meta-analyses to establish not only the direction of gender differences but also quantitative estimates of their magnitude (e.g. Cohn, 1991; Eagly & Wood, 1991; Feingold, 1994; Hyde, 1986). The conclusions were quite similar to those by Maccoby and Jacklin (1974). In the domains of personality and social behaviour studies continued to find that males are more often agents of aggression than are females (e.g. Eagly, 1987; Maccoby & Jacklin, 1980) who are, in turn, more easily influenced and anxious, but who also report higher levels of life satisfaction and happiness than males, and that males are more likely to offer help to others (forms that may be labelled

¹ Studies were grouped by domain, the (non)significance of each gender difference was noted by study, conclusions were drawn subjectively from the number and the consistency of significant differences.

chivalrous and heroic) (Eagly, 1987; Eagly & Wood, 1991; Hyde, 1986; Wood, Rhodes & Whelan, 1989). Feingold (1994) conducted four meta-analyses to examine gender differences in personality with one of them also including child measures. Overall, males were found to be more assertive and having a slightly higher self-esteem than females who were, in turn, higher in extraversion, anxiety, trust and tender-mindedness. No noteworthy gender differences were suggested for social anxiety, impulsiveness, activity, reflectiveness, locus of control, and orderliness. In general, personality traits measured by personality scales (as characteristics of individuals) yield smaller or no systematic gender differences as compared to social behaviour (see Eagly & Wood, 1991 for a review). Maccoby (2000) claims that this reflects in part the fact that males and females are much alike, and are (self)perceived by the attributes that all individuals in a given culture have in common. On the other hand, small differences or null findings coming out of comparisons of male and female personality traits may be an artefact of the researchers' reliance on an individual difference perspective, while social behaviour is never a function of an individual alone. Interactive behaviour is not only situation specific, but it depends on the gender category membership of the participants, and the children as young as age three indicate an awareness of gender similarity or difference.

Feingold (1994) reports on three general models which address proximal causes of gender differences. The *biological model* proposes that the observed gender differences in personality test scores reflect innate temperamental gender differences and emphasises biological basis underlying individual differences in personality. The gender differences in dominance and aggression may be caused by biological gender differences in gonadal hormones (Zuckerman, 1991). Prenatal androgen exposure, for example, promotes "masculine" behaviours. Studies of children with congenital adrenal hyperplasia (a disorder in which a genetic defect causes the adrenal system to produce unusually high levels of androgens from the prenatal period onward) suggest the androgen effects for activity level and preference for "masculine" play and toys (Berenbaum & Snyder, 1995; Hines & Kaufman, 1994). According to the *socio-cultural model*, social and cultural factors directly produce gender differences in personality. There are several examples of this model, e.g. the social role model (Eagly, 1987; Eagly & Wood, 1991) contending that gender differences in social behaviour stem from gender roles which determine behaviours that are appropriate for each gender and these behaviours may shape personality. The expectancy model posits that socio-cultural factors eventuate in gender stereotypes. These cause gender differences in personality because the stereotype holders treat others in ways that result in others conforming to these stereotypes. The stereotype-based expectancies produce self-fulfilling prophecies (e.g. Jussim, 1986). The artefact model explains gender differences on personality scales rather than in underlying personality constructs. Socio-cultural factors, e.g. gender stereotyping, result in genders holding different perspectives about the importance of possessing various personality traits

and these differences differentially bias self(other)-reports of personality characteristics (e.g. Feingold, 1990). The gender differences in personality inventory scores thus, do not reflect solely corresponding gender differences (if any) in personality constructs that the inventory is supposed to measure. Finally, the *biosocial model* proposes that biological and socio-cultural factors are both proximal causes of gender differences in personality. If genders are perceived differently because of the observable behavioural differences that are linked to innate temperamental gender differences, genders may be treated differently. And if social and cultural factors affect personality development, these factors may augment inherent gender differences (Feingold, 1994). Cross-cultural similarities in gender differences are, for example, not unambiguously consistent, nor large enough to support a strong role of biology. However, biological factors affect behaviour to some extent, but their effects are probably reinforced and moderated by the environmental influences as well (e.g. Berk, 1997). As shown in an international study (Hofstede, 1980), gender differences in personality were found to be smaller in countries where gender roles are less differentiated, each gender regarded as a blend of masculine (instrumental) and feminine (expressive) traits and where gender equality is highly valued.

Gender differences in child personality

As child personality was long considered in term of temperamental traits, studies on gender differences in personality traits during childhood are scarce. In his overview on gender differences in temperament, Kohnstamm (1989) concludes that boys on the average show somewhat higher activity levels (referring to motor activity level, not to the mental or social activity) as well as externalizing forms of negative reaction to frustration such as anger, non-compliance and resistance (including crying) than girls. Nevertheless, the gender differences emerge at the beginning of early childhood or in later development (Block, 1976; Buss, 1989; Kohnstamm, 1989). Similar timing of the emergence of gender differences was suggested by studies on child personality, e.g. by analyzing parental free descriptions of their children (De Fruyt, Van Hiel & Buyst, 1998; Zupančič, 1999, 2001) and personality inventories (Havill, Halverson & Deal, 2002; Zupančič, Kavčič & Fekonja, 2003). A study with Slovene pre-school children who were assessed by their teachers employing adjective scales based on the Five-Factor-Model revealed null gender differences in toddlerhood with these differences starting to appear between ages three and five. Consistent gender differences which increased with age (up to age seven) of the target children were revealed for Conscientiousness-Intellect/Openness. Girls were rated to be more conscientious and open than were the boys and the effect size reached a large magnitude by the age of five to seven years, while it was moderate at the age three to five (Zupančič et al., 2003).

Halverson (2003) investigated gender differences in child/adolescent (age two and a half to 14 years) personality traits and robust dimensions cross-sectionally across three countries, China, Greece and the U.S.A. Large samples of parents (mainly mothers) rated their children's characteristics using the ICID. Overall results at the trait level and across the three countries showed that the girls were ascribed more positive affect, consideration, organized behaviour, achievement orientation and compliance than were the boys who, in turn, scored higher for distractibility, activity and antagonism than did the girls. No gender differences were obtained with respect to sociability, negative affect and shyness. Exceptionally, gender differences were country specific. The Chinese girls were, for example, assessed to be more open to experience and strong willed than were the Chinese boys who were also perceived by their parents as more fearful/insecure as opposed to the girls. In contrast, the Greek girls were ascribed more fear/insecurity than were the Greek boys. At the domain level, gender differences in neuroticism and extraversion were established only in China where the girls were assessed higher in both robust personality dimensions. However, the effect sizes were of a small magnitude. Remarkable similarities across the countries were revealed with regard to openness and conscientiousness. The girls consistently scored higher than the boys. The effect sizes were large in China, smaller in Greece and relatively the smallest in the U.S. Except for Greek children/adolescents, gender differences also appeared in agreeableness, with the girls scoring higher than the boys and the effect sizes being modest in the U.S. and moderate in China. However, several age x gender x country interaction effects were identified. While overall, neuroticism declined with age of the target children, it declined only for the Chinese boys. No overall age differences were found in extraversion, but this qualified by differing trends in the three countries. Extraversion declined with age for both boys and girls in China and the U.S., while it increased with age for both the Greek boys and girls. Overall, no age differences were observed in openness. However, this qualified by opposing trends in the three countries. Openness moderately decreased in China and the U. S. (modestly), but it increased in Greece (relatively modestly). These trends were consistent for both genders. Agreeableness in general increased with age for both genders (a small amount in the U.S. and a moderate amount in Greece), but the Chinese boys and girls changed in different directions with boys increasing and girls decreasing in agreeable traits. There were no age trends in conscientiousness for the U.S. boys and girls, neither for the Chinese boys. The girls were ascribed less conscientiousness with age in China, while both genders were attributed more conscientiousness with age in Greece.

The present study addressed the development of gender differences in personality from the age they are first expected to appear (i.e. at the beginning of early childhood) which is also the earliest age when the ICID is applicable. In addition to Halverson's cross-sectional work (2003), an age homogenous group of three-year-olds was followed-up during two one-year time intervals. In line with the biosocial hypothesis, some gender differences, albeit small in their magnitude, were expected

to increase somewhat with the age of the target children. These assumptions were set for several reasons. First, as gender differences are proposed to appear at the beginning of early childhood (age three) large differences in the expression of personality characteristics between boys and girls are unlikely. Second, the Slovene three year old boys and girls were found to be treated alike by their mothers and fathers, at least with regard to parental stimulation of their cognitive development, authoritative parenting, power assertion and ineffective control (Zupančič, Podlesek & Kavčič, 2004). Finally, as the children mature and interact to a greater extent with other children of the same gender over the pre-school and school years, they develop somewhat distinctive interactive behaviour. In comparison to boys, the girls were, in general, reported to make more polite suggestions, behave more cooperatively, express agreement and use conflict mitigating strategies more frequently, show more consideration of others and positive reciprocity. The girls also usually try to sustain social relationships and at the same time work to achieve their own individual goals. Relative to the girls, the boys use more direct demands during their interaction, tend toward rougher, power-assertive behaviour, dominance, they are involved in more negative reciprocity, using threats and physical force strategies while coping with peer conflict, and they are likely to use more confrontational styles of behaviour. However, it appears that the child's growing preference of the same-gender playmates has little to do with his/her standing of measures of personality, e.g. masculinity, femininity and gender schematicity (see Maccoby, 2000 for an overview).

Child personality from the perspective of different informants

Judgements on child (or adult) personality characteristics depend on many factors, e.g. judgmental ability of the judge, the nature of a trait being judged, the information that the judgement is based on, the properties of the person who is judged, the nature of the relationship between the judge and the target individual (Funder & West, 1993). Parents and pre-school teachers, for example, each responding to different information available in a home versus pre-school environment, may render different judgements about personality traits of boys and girls because their judgements depend upon different information gathered in different contexts. Each of these everyday settings comprises a particular constellation of micro-contexts to be appraised by the children. The pre-school setting is assumed to make higher demands on attention, interest, and child behavioural control than the home context, and social interactions in the pre-school take place in a group setting involving (usually) same aged peers and pre-school teachers. A parental versus a pre-school teacher role also brings a different set of social expectations as well as responsibilities that impinge on children's environments, and their appraisals of these environments. Thus, the informants' perceptions of child behaviour are not independent of the social roles they occupy (Goldsmith, Aksan, Essex, Smider & Vandell, 2001). Parental and teacher rat-

ings of child externalizing and internalizing behaviour (Achenbach, McConaughy & Howell, 1987; Hinshaw, Han, Erhardt & Huber, 1992) as well as of child personality traits investigated in terms of cross-contextual stability² (Zupančič & Kavčič, 2004a, 2004b, 2005; Zupančič et al., under review) were, for example, found low to moderately convergent. However, there was moderate to high convergence between maternal and paternal assessments of these child behaviours and personality traits. The authors argued that the relative divergence between teacher and parent ratings of the same children was both a function of differences in context and of different observer perspectives. Multiple informants participating in the present study allowed us to explore cross-informant and cross-context continuity in adult perception of child personality. Following the above argument we would expect child personality scale-scores (and maybe even gender differences in these scores) derived from mother and father ratings to be more similar as compared to those obtained from parent and teacher reports.

It has been proposed that women enter into deeper levels of reciprocity with their children and communicate with the children more frequently and efficiently, especially during their first years of life, than do men. Furthermore, the relationship mothers develop with children seems to depend very little on whether they are interacting with a son or a daughter. The relationship builds on maternal response to the characteristics and needs of infancy, toddlerhood and early childhood that are found in both genders to similar degrees, while fathers, having a less intimate relationship with their children, treat boys and girls in a somewhat more gendered way (Gleason, 1987; Maccoby & Jacklin, 1983; Siegal, 1987). Nevertheless, these findings were reported within the North American socio-cultural context where the fathers were revealed to engage in more gender-typed behaviours with their children (they especially encouraged gender-typed behaviour with the sons) than did the mothers (for an overview see Ruble, 1988). But, Maccoby (2000) also argues that there are many aspects of the relationships between parents and children which do not depend on the gender of either the parent or the child and she suggests that the children's eventual identification with the same sex-parent is more a consequence than a cause of children's acquisition of gender specific interaction. With respect to widely considered aspects of parental socialization, the Slovene mothers and fathers of three-year-olds were, for example, not identified to use differential treatment in response to their three year old boys and girls (Zupančič et al., 2004). Even though the spouses interact with their pre-school children in a similar context (family environment, equal treatment of boys and girls) and supposing that the mothers might have formed a somewhat more intense and reciprocal parent-child relationship than the fathers, we would expect maternal assessments to differ from paternal reports on the same children at least to some extent.

² Stability describes consistency in the relative positions of children in a group with respect to the expression of a trait across contexts. Continuity describes consistency in the absolute level of a trait in a group across contexts.

Method

Participants

A follow-up sample of 192 children (98 boys and 94 girls), their mothers, fathers and pre-school teachers participated in the study. In the first wave, the children were three years old ($M = 37,8$ months; $SD = 2,6$ months), and they all attended one of the 17 different state funded pre-schools in different regions of the country for at least 2 months. The same individuals participated in the second and the third wave of the study, one- and two years later. In each of the proceeding waves they were reassessed by their mothers, fathers and teachers. One teacher assessed from 1 to 14 children. However, 21 % of the children were rated by a different pre-school teacher in the second wave than in the first wave and 35 % of the children changed the teacher between the second and the third wave. Overall, 56 % of the children were assessed by the same teacher through the three waves of measurement.

Instrument

Mothers, fathers and pre-school teachers of the target children completed the Slovene version (Zupančič & Kavčič, 2004a) of *The Inventory of Child Individual Differences* (ICID; Halverson et al., 2003), an age- and culturally decentred measure of child personality. One-hundred and eight personality characteristics (items) are rated along a 7-point scale (1 = *present much less than in an average child or not at all*; 7 = *present much more than in an average child*). These items form 15 scales representing mid-level personality traits: achievement orientation, activity level, antagonism, compliance, consideration, distractibility, fear/insecurity, intelligence, negative affect, openness to experience, organization, positive emotions, shyness, sociability, and strong will (Halverson et al., 2003). With samples of three, four- and five year old Slovene children who were assessed by parents, these traits combine into four relatively independent, internally consistent broad-band personality dimensions, presumably the precursors of the adult Big Five: Extraversion (a combined extraversion and openness factor, i.e. *my child is sociable; ...eager to learn*), Conscientiousness (i.e. *my child is organized; ...has good concentration*), Neuroticism (i.e. *my child is easily upset; ...fearful*) and Disagreeableness (i.e. *my child is stubborn; ...uncooperative*) (Zupančič & Kavčič, 2004a, 2005; Zupančič, et al., under review). All of these child personality dimensions were revealed internally consistent (α coefficients ranged from 0.79 to 0.91 and from 0.79 to 0.92 for maternal and paternal reports, respectively), stable over a one- (r ranging from 0.58 to 0.73 and from 0.52 to 0.71 for mother and father ratings, respectively) and two-year time period (from 0.57 to 0.69 and from 0.53 to 0.66 with regard to mother and father reports, respectively) (Zupančič & Kavčič, 2005; Zupančič et al., under review), congruent across

mothers and fathers and over the children's pre-school years (all of the Procrustes based congruence coefficients were higher than 0.98; Zupančič & Kavčič, 2004b, 2005; Zupančič, et al., under review). When the same children were assessed by pre-school teachers, three reliable (α ranging from 0.79 to 0.92), temporally stable (r from 0.53 to 0.63) and temporally congruent (all coefficients were higher than 0.98) child personality dimensions were obtained. Extraversion and Neuroticism - reversed (i.e. Emotional Stability) were combined into a single dimension, and so were Conscientiousness and Openness, whereas Disagreeableness reflected a strikingly similar structure to that derived from parental ratings (Zupančič & Kavčič, 2004a, 2005; Zupančič et al., under review).

Estimates of interrater agreement on the ICID domain and mid-level scales were obtained in two independent longitudinal studies with Slovene pre-school and young school age children (Kavčič, 2004; Zupančič & Kavčič, 2004a, 2005). Overall, a comparison of the maternal and paternal correlational pattern indicates a strong agreement between the spouses at the mid-level and domain-level of analysis and over time/age of the target children (r from 0.62 to 0.79 at the domain level). On the other hand, the agreement on child mid-level traits (note that the component structure as derived from parental and teacher assessments was somewhat different) between teacher-mother and teacher-father pairs was in general moderate, with the teacher-mother agreement indicated to be slightly higher than that of the teacher-father. Nevertheless, all of the respective correlations were significant at least at the 5 % chance level when the target children were three-, four- and five years old (Zupančič & Kavčič, 2005).

The measures of temperament and behavioural problems were included to assess the convergent and discriminant validity of the ICID mid-level scales and dimensions. Temperamental impulsivity (from the *Temperament Assessment Battery for Children-Revised*; Martin & Bridger, 1999) and the converse of effortful control (indexed by the scales from the *Children's Behavioral Questionnaire*; Rothbart, Ahadi, Hershey & Fisher, 2001) showed the strongest relations to antagonism, distractibility, negative affect and strong will, while temperamental inhibition (Martin & Bridger, 1999) and positive affect (Rothbart et al., 2001) were consistently linked to Extraversion as indexed by the mid-level marker scales (Halverson et al., 2003). Conduct problems (captured by the *Behavior Problems Checklist*; Quay, 1987) were negatively associated with the marker scales of Conscientiousness and Agreeableness, and personality problems (Quay, 1987) were linked with shyness and low level scores of scales marking Extraversion (Halverson et al., 2003). Zupančič and Kavčič investigated the mid-level trait (2004a) and domain relationships (2004b, in press) with the *Social Competence and Behavior Evaluation Scale* (LaFreniere, Dumas, Zupančič, Gril & Kavčič, 2001) in a longitudinal study, demonstrating that Neuroticism concurrently and longitudinally predicts pre-school children's internalizing behaviour, while Disagreeableness is predictive of externalizing behaviour. Furthermore, parent rated Extraversion at age 3 predicted children's social competence

in pre-school and teacher rated child Conscientiousness/Openness was consistently (both contemporaneously and longitudinally) linked to socially competent behaviour, whereas Extraversion/Emotional Stability and Disagreeableness (reversed) were significant concurrent predictors of social competence as observed in pre-school at different times of measurements (and ages of the target children). The findings of Kavčič (2004) also indicate that the broad-band child personality dimensions are associated with sibling relationships and are predictive of parenting behaviour.

Procedure

Parents (mothers and fathers) and pre-school teachers participated on a voluntary basis in the ongoing longitudinal project *The effects of pre-school education on child development and school achievement*, granted by the Slovenian Ministry of Science, Education and Sports. This paper presents a part of the results obtained in the first three waves of this project. In the first wave (in 2002), 18 pre-schools were randomly selected from a listing provided by the Slovenian Bureau of Education Development. 17 pre-schools from different regions of the country (urban and rural) agreed to participate. The parents who agreed to participate in the study provided a written consent. The pre-school teachers mediated contacts with the parents whose children attended the correspondent pre-school and were, in the first wave of the study, three years old. The teachers also collected the signed parental consent forms and distributed them to the researchers.

Mothers, fathers and pre-school teachers separately filled-in the ICID. The research assistants gave the participating teachers short oral instructions on how to fill-in the inventories for each child. The teachers were also asked to distribute envelopes containing parental questionnaires (a mother and father version of the ICID) to the parents of the target children attending their pre-school group. The sets of parental instruments included short written instructions on administration of the assessment tools. The three adult informants were asked to complete the questionnaires within two weeks and to return them in sealed envelopes which were collected in pre-schools. The same procedure was conducted in the proceeding two years.

Results

The contribution of child gender and informant perspective to the perceived expression of child personality traits and broad-band dimensions was investigated by a two-way ANOVA for repeated measures because the same children were assessed by three different informants, i.e. their mothers, fathers and pre-school teachers. This procedure allows for an evaluation of the main effects of child gender and informant as well as of eventual interaction effects between the two. The analyses were conducted over the three waves of the measurement, when the target children were

three-, four-, and five years old. The magnitude of the main and interaction effects were estimated by an eta squared, indicating the proportion of the overall variance on a given dependent variable (personality characteristics) that can be explained by the independent variable (child gender, informant and gender x informant interaction). Following Cohen's (1988) recommendations, η^2 below 0.059 represents a small effect size, η^2 from 0.059 to 0.137 is a medium effect size and that of 0.138 or larger describes a large effect size.

In each of the three waves of measurement, dependent variables included mid-level trait- and dimensional scale-scores on children's personality as obtained from maternal, paternal and pre-school teachers' reports. Across the informants and over the three waves, 15 mid-level trait scores were taken into analyses. According to the results of principal component analyses (Zupančič & Kavčič, 2004a, 2005; Zupančič et al., under review), the mother and father derived dimensional scores captured four child personality domains, Extraversion, Conscientiousness, Neuroticism and Disagreeableness, while the teacher derived scores formed three broadband child personality domains, Conscientiousness/Openness, Extraversion/Emotional Stability and Disagreeableness. At the domain level, the bi-variate statistics was therefore performed only for mother and father derived child personality scores, whereas a one-way ANOVA was employed to estimate the gender differences in child personality as revealed from pre-school teacher assessments.

Summary results of the bivariate analyses at the trait level are presented in Tables 1 through 3, whereas the descriptive statistics (means and standard deviations by gender, informant and time of measurement at the trait and at the domain level) are given in the Appendix (Tables A1 through A3).

Overall, gender differences were found significant in 9 out of 15 personality traits of three-year-olds (see Table 1). However, all of these differences were of a small magnitude. At best, 5 % of the variance was explained by the child's gender (i.e. distractibility, with boys scoring higher than girls). Furthermore, the girls were attributed somewhat more achievement orientation, compliance, intelligence, openness to experience and organization as compared to the boys who were ascribed more antagonism, fear/insecurity, and shyness. Except for one (negative affect) of the 15 traits the informant effects were significant, yielding small to large effect sizes, and there were no significant gender x informant interactions. The parents (mothers and fathers) as compared to the pre-school teachers perceived their children to be much more achievement oriented, active, compliant, considerate, intelligent, open to experience, expressive of positive emotion, sociable, and as moderately more organized and strong willed. In comparison to the parental ratings the teachers assessed the same children to be somewhat more antagonistic, distractible, relatively more fearful/insecure and much more shy.

At the domain level, significant and small effects of the child's gender on Extraversion, Conscientiousness and Neuroticism were obtained from parental reports. The girls were rated higher for Extraversion ($df = 1,190$, $MSE = 2.51$, $F = 4.07$, $p <$

Table 1: Effects of child's gender and informant on three-year-olds' mid-level personality traits.

	Gender			Informant			Gender × Informant		
	MSE	F	η^2	MSE	F	η^2	MSE	F	η^2
Achievement Orientation	3.77	4.39*	.02	19.04	48.65***	.20	0.51	1.29	.01
Activity Level	0.07	0.06	.00	56.29	99.58***	.34	0.95	1.68	.01
Antagonism	6.83	6.91**	.04	2.89	4.61*	.02	0.23	0.37	.00
Compliance	2.97	4.38*	.02	12.21	34.99***	.16	0.01	0.04	.00
Consideration	1.52	1.74	.01	40.09	90.80***	.32	0.26	0.59	.00
Distractibility	9.13	10.32**	.05	4.87	10.50***	.05	0.67	1.45	.01
Fear/ Insecurity	6.73	8.07**	.04	6.91	17.75***	.09	0.33	0.85	.00
Intelligence	7.04	5.31**	.03	43.48	97.36***	.34	0.25	0.56	.00
Negative Affect	4.33	6.73	.02	1.96	2.74	.01	0.59	0.83	.00
Openness to Experience	7.10	5.64*	.03	49.85	106.89***	.36	0.43	0.92	.01
Organization	4.26	4.99*	.03	7.19	21.45***	.10	0.40	1.21	.01
Positive Emotions	2.65	2.98	.02	43.18	96.30***	.34	0.59	1.31	.01
Shyness	9.17	7.35**	.04	25.34	41.43***	.18	1.01	1.65	.01
Sociability	2.58	1.77	.01	50.61	95.18***	.33	0.39	0.74	.00
Strong Will	0.02	0.02	.00	13.68	24.78***	.12	0.06	0.12	.00

Note: Gender $df = 1$; Informant $df = 190$; Gender × Informant $df = 2, 380$; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

0.05, $\eta^2 = 0.02$) and Conscientiousness ($df = 1,190$, $MSE = 2.11$, $F = 3.85$, $p = 0.05$, $\eta^2 = 0.02$), but lower for Neuroticism ($df = 1,190$, $MSE = 6.89$, $F = 9.54$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.05$). The fathers also assessed their children to be somewhat more extraverted than did the mothers ($df = 1,190$, $MSE = 0.61$, $F = 6.51$, $p = 0.01$, $\eta^2 = 0.03$). A significant and small gender x informant interaction effect appeared for child Neuroticism ($df = 2,380$, $MSE = 0.62$, $F = 4.57$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.02$). The mothers rated the boys to be more emotionally instable than did the fathers and the latter assessed the girls higher in the same dimension than did the mothers. No significant effect of child gender was revealed from pre-school teacher reports on three-year-olds' personality at the domain level (see also Table A1).

When the target children were four years old gender differences in 6 personality traits reached the level of significance (see Table 2), but they were all of a small magnitude. Gender explained up to 4 % of the variance (with regard to intelligence and organization). All of the differences between boys and girls that were obtained in

Table 2: Effects of child's gender and informant on four-year-olds mid-level personality traits.

	Gender			Informant			Gender × Informant		
	MSE	F	η^2	MSE	F	η^2	MSE	F	η^2
Achievement Orientation	1.96	2.01	.01	23.83	63.38***	.25	1.12	2.98	.02
Activity Level	1.98	1.66	.01	46.02	94.11***	.33	0.98	2.00	.01
Antagonism	6.70	5.81*	.03	6.42	10.44***	.05	0.03	0.05	.00
Compliance	3.42	4.93*	.03	10.13	26.76***	.12	0.19	0.49	.00
Consideration	1.72	2.01	.01	38.92	75.41***	.28	0.19	0.36	.00
Distractibility	4.37	4.30*	.02	7.90	14.98***	.07	1.62	3.07	.02
Fear/ Insecurity	4.15	4.28*	.02	3.67	8.22***	.04	0.26	0.58	.00
Intelligence	9.39	8.21**	.04	36.69	101.82***	.35	0.55	1.53	.01
Negative Affect	4.31	3.00	.02	4.54	5.62**	.03	0.23	0.28	.00
Openness to Experience	3.04	2.82	.02	44.85	103.27***	.35	0.54	1.24	.01
Organization	6.69	7.34**	.04	4.43	13.05***	.07	1.66	4.90*	.03
Positive Emotions	2.23	2.35	.01	36.68	71.43***	.27	0.68	1.32	.01
Shyness	3.25	2.27	.01	21.03	35.39***	.16	0.84	1.41	.01
Sociability	2.58	2.13	.01	45.69	87.59***	.32	0.87	1.68	.01
Strong Will	0.70	0.72	.00	16.72	28.96***	.13	0.01	0.02	.00

Note: Gender $df = 1$; Informant $df = 190$; Gender × Informant $df = 2, 380$; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

the first wave of measurement also appeared in the same direction one year later. Nevertheless, the gender differences in achievement orientation, openness to experience and shyness became even smaller and did not reach significance in the second wave of the study. On the other hand, all of the four-year-olds' mid-level personality scale-scores were dependent on the informant providing the ratings. Like in the first wave, the magnitude of these effects ranged from small to large and they all appeared in the same direction. In addition, the parents attributed their four-year-olds somewhat more negative affect than did the pre-school teachers. A significant and small gender x informant interaction effect also occurred with regard to adult assessments of four-year-olds' organization. While the mothers and teachers perceived girls to be somewhat more organized than boys, the fathers rated their sons and daughters as more alike. However, out of the 15 possible interaction effects this only significant result might have also came out by chance.

At the border of statistical significance, the four year old girls were described

Table 3: Effects of child's gender and informant on five-year-olds mid-level personality traits.

	Gender			Informant			Gender x Informant		
	MSE	F	η^2	MSE	F	η^2	MSE	F	η^2
Achievement Orientation	8.26	7.21**	.04	19.90	32.01***	.14	0.07	0.11	.00
Activity Level	0.72	0.53	.00	30.18	55.96***	.23	1.91	3.54*	.02
Antagonism	14.19	10.66***	.05	10.12	12.64***	.06	1.24	1.54	.01
Compliance	8.74	10.06**	.05	11.53	26.33***	.12	0.48	1.09	.01
Consideration	7.03	7.13**	.04	46.90	72.09***	.28	0.73	1.12	.01
Distractibility	11.03	8.02**	.04	3.98	5.72**	.03	0.32	0.46	.00
Fear/ Insecurity	5.09	5.02*	.03	1.50	3.39*	.02	0.67	1.52	.01
Intelligence	8.25	6.46*	.03	30.88	52.79***	.22	0.81	1.38	.01
Negative Affect	8.85	6.08*	.03	0.32	0.37	.00	0.17	0.19	.00
Openness to Experience	5.65	4.58*	.02	37.68	70.76***	.27	0.77	1.44	.01
Organization	12.48	11.59**	.06	6.10	11.04***	.06	0.95	1.71	.01
Positive Emotions	7.12	6.93**	.04	34.39	66.94***	.26	3.12	6.06**	.03
Shyness	6.49	4.56*	.02	9.25	14.96***	.07	1.69	2.73	.01
Sociability	7.63	6.69**	.03	24.69	55.88***	.23	0.75	1.70	.01
Strong Will	0.00	0.00	.00	3.08	5.63**	.03	0.82	1.50	.01

Note: Gender $df = 1$; Informant $df = 190$; Gender \times Informant $df = 2$, 380. * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

as more extraverted by their parents in comparison to the boys of the same age ($df = 1,190$, $MSE = 2.18$, $F = 3.67$, $p = 0.057$, $\eta^2 = 0.02$). Similarly to the results from the first wave, the boys were also assessed to be somewhat more emotionally instable than were the girls ($df = 1,190$, $MSE = 4.10$, $F = 5.38$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.03$). No informant or gender \times informant interaction effect on four year old child's personality dimensions was revealed with respect to parental ratings. In addition, the teachers rated the girls somewhat higher for Conscientiousness/Openness than the boys ($df = 1,190$, $MSE = 1.86$, $F = 4.14$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.02$) (see also table A2).

Except for activity and strong will, all of the remaining personality scale-scores were revealed significantly different between boys and girls at age five (see Table 3) with one of them reaching a moderate level of magnitude. Gender explained 6 % of the variance in the organization scale-scores while all of the other significant effects were smaller. Consistently to the direction of gender effects in the two previous years (the first and the second wave of measurement), the boys were ascribed more

antagonism, distractibility and fear/insecurity than were the girls who obtained somewhat higher scores for compliance and intelligence than did the boys. At age five, the girls also scored higher than boys in achievement orientation, consideration, openness to experience, positive emotion and sociability, but were attributed less shyness and negative affect than were the boys. Activity level and strong will were the traits in which the boys and girls consistently scored alike over the two years. Consistently to the results at ages three and four, the five-year-olds' personality scale-scores were in general more dependent on the informant than on the children's gender. The direction of the informant effects on the child personality trait-scores remained the same over the three waves of the study and so did the effect sizes range from small to large. Two significant gender \times informant effects were found in the third wave of measurement. They were small in size and inconsistent with the only previously obtained significant interaction effect (at age four). The teachers perceived five year old boys to be somewhat more active than girls of the same age, while the parents (mothers and fathers alike) rated the girls slightly higher than the boys. The parents also ascribed the five year old girls somewhat more positive emotions in comparison to the five year old boys while the teachers made no distinction between the genders with regard to this trait.

Similarly to the results at age three, no gender differences at the domain level of five-year-olds' personality turned out to be significant when teacher reports were considered. However, these differences were reflected through parental reports. Even though all of the gender differences were small in their size, they slightly increased in comparison to the previous two years. The five year old daughters were perceived to be more extraverted ($df = 1,190$, $MSE = 6.40$, $F = 9.35$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.05$), conscientious ($df = 1,190$, $MSE = 5.28$, $F = 6.11$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.03$) and emotionally stable ($df = 1,190$, $MSE = 7.14$, $F = 7.60$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.04$) than were the five year old sons, who were in turn reported to be more disagreeable ($df = 1,190$, $MSE = 5.25$, $F = 7.70$, $p < 0.01$, $\eta^2 = 0.04$). In addition, the fathers assessed their children to be somewhat more extraverted than did the mothers ($df = 2,380$, $MSE = 0.42$, $F = 4.39$, $p < 0.05$, $\eta^2 = 0.02$) (see also Table A3).

Discussion

In the current study, three-, four-, and five-year-olds' expression of robust personality dimensions and mid-level personality traits as observed by adults in two different contexts (family, pre-school) were demonstrated to depend on the context and/or the role perspective of the informant providing the respective data on children. Moreover, small and temporally consistent gender differences were suggested with regard to child personality traits and broad-band dimensions. In addition to previous studies on gender differences in personality (e.g. Feingold, 1994; Halverson, 2003; Maccoby & Jacklin, 1974; Zupančič et al., 2003), this one extends the findings to younger and

age homogeneous groups of target participants who were followed-up over a two-year time span and were rated independently by three different adult informants. It is also important to note that child traits/dimensions were recorded through a specially designed assessment tool (Halverson et al., 2003) to capture child personality characteristics that are the most salient for the adults interacting with children in everyday contexts. Accounting for such characteristics is crucial because the adults respond especially to what they perceive as salient in children and these reactions might, subsequently, shape the child's development.

Gender differences

Our results support the main findings of narrative (Berk, 1997; Kohnstamm, 1989; Maccoby & Jacklin, 1974) and meta-analytic reviews (Hyde, 1986; Feingold, 1994) on gender differences in personality with regard to several general points. First, these differences were of a small magnitude. Second, they were reflected through adult judgements on children at the beginning of early childhood and they increased somewhat at the age five. Third, boys were, in comparison to girls, rated higher for traits reflecting negative reactivity. Over the three waves of the study, the boys were consistently ascribed slightly more confrontational behaviour indicated by being aggressive, rude, discourteous and directly expressing anger in interpersonal situations (the Antagonism scale-scores), less cooperative in response to interpersonal authority (the Compliance scale-scores), and they tended to be perceived as more apprehensive, distressed, easily upset and quick to panic (the Fearful/Insecure scale-score). When the target participants were five years old, the boys were also rated relatively higher for negative emotions experienced in interpersonal situations, such as moodiness and irritability (the Negative Affect scale-score) than were the girls who were, in turn, attributed more cheerfulness, happiness, and were assessed to get along with others better (the Positive Emotions scale-scores). Finally, no gender differences over early childhood were suggested for the Strong Will scale-scores, indicating bossy, self-assertive characteristics of children who want to do things their own way, like to take charge and may become manipulative to get what they intend to. This is consonant with Feingold's (1994) meta-analytic results which showed that gender differences were also moderated by age. No differences were obtained in children, but adolescent and adult males scored somewhat higher for assertiveness than did female participants. On the other hand, the only consistent and small gender difference in child temperament, i.e. in activity level (Kohnstamm, 1989), was not supported by the results of the present study. Over the pre-school years, boys and girls were scored alike by different informants, i.e. they were attributed similar levels of energy output indicated by vigorous locomotion and being constantly on the move.

The results of the present study were further paralleled to the only report on gender differences that used the same child personality inventory (the ICID), but was performed in different societies (China, Greece and the U.S.) with parents re-

porting on children/adolescents aged up to 14 years. Out of eight overall significant gender differences of a small size that were obtained at the trait level (Halverson, 2003), seven were also revealed in the Slovene adult ratings of pre-school children. Comparison of the direction and magnitude of these differences appeared consistent for positive emotions, consideration, compliance, organization, achievement orientation, distractibility and antagonism, but slightly divergent for activity, shyness, sociability and negative affect. It seems that girls are, across different socio-cultural environments, perceived by the adults as slightly more expressive of positive emotions, considerate, compliant, organized and achievement oriented in comparison to boys, who are consistently observed to be somewhat more distractible and antagonistic. As opposed to Halverson's (2003) results, the Slovene pre-school boys were not rated higher for activity level than were the girls, while the direction of the remaining gender differences in the Slovene sample were country and/or age specific. Over the two-year time span, the pre-school boys were attributed slightly higher levels of fear/insecurity and lower levels of openness to experience than were the girls as it was also the case in China, while the reverse was shown for the Greek children with regard to fear/insecurity (Halverson, 2003). Specifically, the Slovene pre-school girls were consistently (over time) assessed to be somewhat less shy (socially reticent, slow to warm up to new people or situations, withdrawn) as opposed to the boys. In addition, small differences in sociability (actively seeking company, making friends easily, being popular with people, outgoing) and negative affect were found only with the Slovene five-year-olds.

At the domain level, the present results on gender differences obtained from parental data sources only were compared to Halverson's findings (2003) because his data on children/adolescents were parent-based. It is also important to note that the age composition of the samples under comparison was different and so were the component structures of mid-level personality scales in a widely age-heterogeneous sample (Halverson et al., 2003) and samples of pre-school children (Zupančič & Kavčič, 2004a, 2004b, 2005; Zupančič et al., under review). These structures, for example, appear somewhat less differentiated for younger children (no separate Intellect component was recovered). Over the early childhood, the Slovene girls were perceived by their parents as somewhat more extraverted (marginally at age four) and emotionally stable (Neuroticism reversed) than were the boys. Small gender differences in these domains were obtained only in China (Halverson, 2003), but the direction of difference for Neuroticism was reversed (the Chinese boys were ascribed more emotional stability than were the girls). The similarities in gender differences across countries were unambiguous for Conscientiousness and Intellect³. However, they were identified to be of a small size with the U.S. and the Slovene follow-up sample of the present inquiry. Overall, the girls scored higher than boys for both

³ The Intelligence scale-scores (e.g. quick to learn and understand what is said or going on) of our sample were used for comparisons with Halverson's (2003; Halverson et al., 2003) Intellect factor.

Conscientiousness and Intellect (Halverson, 2003), a result fairly consonant to our longitudinal data with the Slovene pre-schoolers (the gender differences in Conscientiousness did not reach the level of significance at age four). In addition, a small gender effect on Disagreeableness was revealed, but only at age five, with boys scoring higher than girls. A similar result was reported for Greek, but not for the Chinese and the U.S. children/adolescents (Halverson, 2003).

Furthermore, the results of the present analyses showed that pre-school teacher ratings of child personality at the domain level yield null gender differences for teacher-based broad-band dimensions over the three waves of measurement. There was, however, one exception that produced a gender effect of a negligible magnitude (2%) on teacher estimates of child Conscientiousness/Openness, but only in four-year-olds. Within the context described it is reasonable to propose that this significant effect might have occurred by chance. In general, the overall results at the domain level suggest that gender differences in child personality were, to a small extent, reflected only through parental judgements on their children. Several explanations that are neither exclusive nor exhaustive seem plausible at this point. A pre-school setting with teachers following the curricula on pre-school education may elicit behavioural patterns in children that are more similar between boys and girls as compared to those displayed in children's home contexts. The teachers may, due to their education in the field, hold less gender-stereotyped views on child characteristics than the parents, and thus, may produce less gender-biased ratings. For the same reason, the teachers may at least tend to avoid judgements that could reflect gender-typing, even though they may actually observe differential expressions of characteristics in children that are commonly associated with traditionally male and female traits. On the other hand, the parents and teachers may consider different reference points when assessing children's characteristics. The teachers might have, for example, had in mind the pre-school girls as a reference group when rating a girl and boys when evaluating a boy, whereas the parents may have relied to the children's characteristics in general when reporting on their child's traits.

In line with current interpretations of gender differences in personality (e.g. Berk, 1997; De Fruyt et al., 1998; Feingold, 1994; Maccoby, 2000) the present results are suggested to reflect the effects of both biology and social-cultural factors, although they do not allow any direct inferences. Biological sex differences in hormonal-chemical activity and/or in physiological characteristics (e.g. Zuckerman, 1991) may predispose boys and girls to differentially express the characteristics that are considered salient by the child's significant others (mothers, fathers, teachers). The adults tend to respond to these differential characteristics that are reflected through child behaviour and thus, reinforce or ignore them. In addition, the adults may introduce differential learning and treatment to boys and girls and serve children as role models (e.g. Eagly, 1987; Eagly & Wood, 1991). The children also have opportunities to observe gender-consistent behaviour in a broader social context (e.g. within peer groups, interacting with other adults or older children/adolescents). Family, institu-

tional (pre-school, school), peer as well as media socialization may encourage preferences, interests, activity and behavioural styles traditionally associated with children's own gender. The observed gender differences may therefore exceed corresponding biologically based gender differences in behaviour and, at a more general level, the differences in personality traits. In addition, it is necessary to keep in mind that the gender differences obtained in the present analyses were minor, in general even smaller than those revealed from a similar study in other countries (Halverson, 2003). This may be due to a restricted age range of the target children in our research (the gender differences are assumed to increase with age) and/or to relatively low gender-based discriminative treatment of children that has been found in the Slovene parents (Zupančič, 1999; Zupančič et al., 2004). However, a caution is needed when interpreting null findings or small gender differences. They may actually exist or be present to a greater extent than reflected through corresponding results derived from self-/other-reports on personality scales. If, for example, gender differences in personality are actually observed through child behaviours and the adult informants refer to the characteristics of the same-gender children when assessing a given child, than the gender differences in child personality judgements can be underestimated.

The effect of informant on child personality ratings

Relative to the effect of gender on child developing personality characteristics (traits and broad-band dimensions), the observed expression of these characteristics was more dependent on the informant providing the data. When the children were assessed in a similar context (home, family setting) and from a similar role perspective (that of a parent), the child personality judgements derived from different informants (mothers and fathers) were more similar than those provided in different contexts (family and pre-school) and from different role perspectives (e.g. that of a mother and of a pre-school teacher). The parents (mothers and fathers) as compared to the pre-school teachers perceived their children to be much more achievement oriented, active, compliant, considerate, intelligent, open to experience, expressive of positive emotion, sociable, and as moderately more organized and strong willed. In contrast to the parental ratings, the teachers assessed the same children to be somewhat more antagonistic, distractible, relatively more fearful/insecure and much more shy. The direction of these differences in child personality trait ratings obtained from the informants in different roles/contextes was remarkably congruent over time and the magnitude of these differences was relatively consistent across the three waves of measurement. The cross-contextual/cross-informant continuity of child personality judgements tended to increase (reflected through a decrease in effect sizes, especially at age five) with the age of the target children, indicating that child traits may gradually become more consistently expressed in different contexts. The results also suggest that the cross-contextual/cross-informant continuity in the observed absolute level of the expression of a trait is also dependent on a kind of a trait considered.

Some traits seem to be more continuous across contexts/informants (mainly less desirable ones, such as negative affect, antagonism, distractibility) than others. However, the cross-contextual/cross-informant discontinuity of highly desirable child traits (e.g. intelligence, compliance, consideration) might have also been due to the positive parental bias.

Several factors may account for the differences in the observed expression of given child traits (dimensions) across contexts/informants. Making judgements on personality characteristics of their children, parents, for example, rely on information they obtain about the child in a family context. The children do, to some extent, behave differently across different contexts (see also Harris, 1998) as do the informants in different roles judge the child from somewhat different perspectives and use different reference points in their evaluations of child individual differences. In contrast to parents, the pre-school teacher observes children acting in a group of their age mates, he/she makes evaluations on children's characteristics from an educational role perspective and, due to extensive experience with many children, his/her child personality judgements are most probably based on a wider range of information on child inter-individual differences (Zupančič & Kavčič, under review). Finally, but not the least important, the parental judgements are probably positively biased due to a more intensive attachment relationship with their child. This can be inferred from the fact that the parents as opposed to the pre-school teachers consistently (over time) rated their children higher for most of the desirable traits (e.g. compliance, consideration, intelligence, openness to experience, positive emotions) and lower for those considered less desirable (e.g. antagonism, fear/insecurity, shyness).

A congruent component structure derived from mother and father assessments of child personality (Zupančič & Kavčič, 2005; Zupančič et al., under review) also allowed for a comparison between maternal and paternal ratings of their children at the domain level. Consistently to the results at the trait level and according to the contextual/informant role hypothesis, both parents reported on similar levels of the expression of child robust personality dimensions over time. Two significant informant effects were revealed, but were not consistent over time neither were their effect sizes appreciable (3 % and 2 % of the variance explained by the informant at child's age three and five, respectively). Exceptionally, significant gender \times informant interaction effects were also obtained, but they were temporally inconsistent and of a negligible magnitude.

Conclusions

The empirical evidence of our study suggests that gender differences in pre-school children's personality traits and broad-band dimensions as reflected through the reports of different informants are minor. In other words, when we only have information about gender of a given pre-school child we practically know nothing about his/

her personality. A slight trend towards an increase of gender differences in personality over early childhood has been detected, but additional follow-up measurements are needed to support these eventual tendencies. The results of the present inquiry also show that the adult mean ratings of pre-school children's personality characteristics, asserted to represent the precursors of the adult Big Five, depend on the context and/or on the role of the informant providing data on children. The parents in general tend to give more favourable ratings on their children than do the pre-school teachers, but it does not necessarily imply that parental judgements on child personality are positively biased or inaccurate since the children may actually behave differently in different contexts. The data gathered from each of the informants may have a special concurrent and predictive validity with regard to the child's developing personality and various kinds of behaviour within a specific setting as demonstrated by some recent studies (Goldsmith et al., 2001; Zupančič & Kavčič, 2004b, under review).

References

- Achenbach, T. M., McConaughy, S. H., & Howell, C. T. (1987). Child/adolescent behavioural and emotional problems: Implications of cross-informant correlations for situation specificity. *Psychological Bulletin*, *101*, 213-232.
- Berenbaum, S. A., & Snyder, E. (1995). Early hormonal influences on childhood sex-typed activity and playmate preferences: Implications for the development of sexual orientation. *Developmental Psychology*, *31*, 31-42.
- Berk, L. E. (1997). *Child development*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Block, J. H. (1976). Debatable conclusions about sex differences. *Contemporary Psychology*, *21*, 517-522.
- Buss, A. H. (1989). Temperament as personality traits. In G. A. Kohnstamm, J. E. Bates, & M. K. Rothbart (Eds.), *Temperament in childhood* (pp. 49-58). Chichester: Wiley.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioural sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cohn, L. D. (1991). Sex differences in the course of personality development: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, *109*, 252-266.
- De Fruyt, F., Van Hiel, A., & Buyst, V. (1998). Parental personality descriptions of boys and girls. In G. A. Kohnstamm, C. F. Halverson, I. Mervielde, & V. L. Havill (Eds.), *Parental descriptions of child personality* (pp. 155-167). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behaviour: A social role interpretation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eagly, A. H., & Wood, W. (1991). Explaining sex differences in social behaviour: A meta-analytic perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *17*, 306-315.
- Feingold, A. (1990). Gender differences in effects of physical attractiveness on romantic attraction: A comparison across five research paradigms. *Journal of Personality and Social Psychology*, *59*, 981-993.

- Feingold, A. (1994). Gender differences in personality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 116, 429-456.
- Funder, D. C., & West, S. G. (1993). Consensus, self-other agreement, and accuracy in personality judgement: An introduction. *Journal of Personality*, 61, 457-476.
- Gleason, J. B. (1987). Sex differences in parent-child interaction. In S. U. Phillips, S. Steele, & C. Tanz (Eds.), *Language, gender and sex in comparative perspective* (pp. 189-199). Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldsmith, H. H., Aksan, N., Essex, M., Smider, N. A., & Vandell, D. L. (2001). Temperament and socioemotional adjustment to kindergarten: A multi-informant perspective. In T. D. Wachs, & G. A. Kohnstamm (Eds.), *Temperament in context* (pp. 103-138). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Halverson, C. F. (2003). *Culture, age, and personality development*. Paper presented at The 11th European Conference on Developmental Psychology, Milan, Italy.
- Halverson, C. F. (2004). *Hierarchical models of temperament-personality interface*. Paper presented at The 15th Occasional Temperament Conference, Athens, GA, U.S.A.
- Halverson, C. F., Havill, V. L., Deal, J., Baker, S. R., Victor, B. J., Pavlopoulos, V., Besevegis, E., & Wen, L. (2003). Personality structure as derived from parental ratings of free descriptions of children: The Inventory of Child Individual Differences. *Journal of Personality*, 71, 995-1026.
- Harris, J. R. (1998). *The nurture assumption. Why children turn out the way they do*. New York: Touchstone.
- Havill, V. L., Baker, S., Halverson, C. F., Pavlopoulos, V., Wen, L., & Victor, B. (submitted). *Parental personality language: A cross-cultural comparison of the basic dimensions of personality in children*.
- Havill, V. L., Halverson, C. F., & Deal, J. (2002). *Developmental measures of child and young adult personality*. Paper presented at the 11th European Conference on Personality, Jena, Germany.
- Hines, M., & Kaufman, F. R. (1994). Androgen and the development of human sex-typical behavior: Rough-and-tumble play and sex of preferred play-mates in children with congenital adrenal hyperplasia (CAH). *Child Development*, 65, 1042-1053.
- Hinshaw, W. P., Han, S. S., Erhardt, D., & Huber, A. (1992). Internalizing and externalizing behaviour problems in preschool children: Correspondence among parent and teacher ratings and behaviour observations. *Journal of Clinical Child Psychology*, 21, 143-150.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. London: Sage.
- Hyde, J. S. (1986). How large are gender differences in aggression? A developmental meta-analysis. *Developmental Psychology*, 20, 722-736.
- Jussim, L. (1986). Self-fulfilling prophecies: A theoretical and integrative review. *Psychological Review*, 93, 429-445.
- Kavčič, T. (2004). *Razvoj osebnosti predšolskih otrok: povezave z osebnostnimi značilnostmi staršev in sorojencev ter medosebnimi odnosi v družini [Personality development in pre-school children: Relations to parental and siblings' personality characteristics and family relationships]*. Unpublished Doctoral Dissertation [Neobjavljena doktorska disertacija] Ljubljana: University of Ljubljana, Department of Psychology.

- Kohnstamm, G. A. (1989). Temperament in childhood: Cross-cultural and sex differences. In G. A. Kohnstamm, J. E. Bates, & M. K. Rothbart (Eds.), *Temperament in childhood* (pp. 483-508). Chichester: Wiley.
- Kohnstamm, G. A., Halverson, C. F., Jr., Mervielde, I., & Havill, V. L. (1998). *Parental descriptions of child personality*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- LaFreniere, P.J., Dumas, J. E., Zupančič, M., Gril, A., & Kavčič, T. (2001). *Vprašalnik o socialnem vedenju. Priročnik* [Social Competence and Behavior Evaluation Scale. Manual]. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva, d.o.o.
- Lamb, M. E., Chuang, S. S., Wessels, H., Broberg, A. G., & Hwang, C. P. (2002). Emergence and construct validation of the Big Five factors in early childhood: A longitudinal analysis of their ontogeny in Sweden. *Child Development*, 73, 1517-1524.
- Maccoby, E. E. (2000). Gender and relationships: A developmental account. In W. Craig (Ed.), *Childhood social development* (pp. 201-219). Oxford: Blackwell.
- Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1980). Sex differences in aggression: A rejoinder and reprise. *Child Development*, 51, 964-980.
- Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1983). The „person“ characteristics of children and the family environment. In D. Magnusson, & V. L. Allen (Eds.), *Human development: An interactional perspective* (pp. 76-92). New York: Academic Press.
- Martin, R. P., & Bridger, R. (1999). *The Temperament Assessment Battery for Children-Revised: Manual*. Athens, GA: School Psychology Clinic Publishing.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1997). Personality trait structure as human universal. *American Psychologist*, 52, 509-516.
- Mervielde, I., Buyst, V., & De Fruyt, F. (1995). The validity of the Big-Five as a model for teacher's ratings of individual differences among children aged 4-12 years. *Personality and Individual Differences*, 18, 525-534.
- Mervielde, I., & De Fruyt, F. (1999). Construction of the Hierarchical Personality Inventory for Children (HiPIC). In I. Mervielde, I. Daery, F. De Fruyt, & F. Ostendorf (Eds.), *Personality psychology in Europe. Proceedings of the Eighth European Conference on Personality Psychology* (pp. 107-127). Tilburg: Tilburg University Press.
- Mervielde, I., & De Fruyt, F. (2002). Assessing children's traits with the Hierarchical Personality Inventory for Children. In B. De Raad, & M. Perugini (Eds.), *Big Five assessment* (pp. 129-146). Göttingen: Hogrefe & Huber.
- Quay, H. C. (1987). *The Revised Behavior Problem Checklist*. Coral Gables, FL: Psychology Press.
- Rothbart, M. K., Ahadi, S. A., Hershey, K. L., & Fisher, P. (2001). Investigations of temperament at three to seven years: The Children's Behavior Questionnaire. *Child Development*, 72, 1394-1408.
- Ruble, D. N. (1988). Sex-role development. In M. H. Bornstein, & M. E. Lamb (Eds.), *Social, emotional and personality development* (pp. 411-460). Hove: Lawrence Erlbaum Associates.
- Siegal, M. (1987). Are sons and daughters treated more differently by fathers than mothers? *Developmental Review*, 7, 183-209.
- Slobodskaya, H. (2004). *Personality and family style as predictors of child adjustment*. Paper presented at The 15th Occasional Temperament Conference, Athens, GA,

U.S.A.

- Wood, W., Rhodes, N., & Whelan, N. (1989). Sex differences in positive well-being: A consideration of emotional style and marital status. *Psychological Bulletin*, *106*, 249-264.
- Zuckerman, (1991). *Psychology of personality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zupančič, M. (1999). *The development of object-play in the first two years of a child's life*. Ljubljana, Lugano: i2, Centro Studi Universitari Internazionali.
- Zupančič, M. (2001). Parental free descriptions of their infants/toddlers: Do they resemble the Five-Factor Model of personality? *Psihološka obzorja / Horizons of Psychology*, *10* (3), 21-41.
- Zupančič, M., & Kavčič, T. (2004a). Personality structure in Slovenian three-year-olds: The Inventory of Child Individual Differences. *Psihološka obzorja / Horizons of Psychology*, *13* (1), 8-27.
- Zupančič, M., & Kavčič, T. (2004b). *Early child personality, home environment and adjustment in preschool: A follow-up study from a multi-informant perspective*. Paper presented at The 15th Occasional Temperament Conference, Athens, GA, U.S.A.
- Zupančič, M., & Kavčič, T. (2005). *Stability and change in individual differences through early childhood: A multi-informant perspective*. Poster presented at The Temperament and Personality Brunch, Atlanta, GA, U.S.A.
- Zupančič, M., & Kavčič, T. (in press). *Child personality measures as contemporaneous and longitudinal predictors of social behaviour in pre-school*.
- Zupančič, M., & Kavčič, T. (under review). *The age of entry into high-quality pre-school, child and family factors, and developmental outcomes in early childhood*.
- Zupančič, M., Kavčič, T., & Fekonja, U. (2003). The personality structure of toddlers and pre-school children as perceived by their kindergarten teachers. *Psihološka obzorja / Horizons of Psychology*, *12* (1), 7-26.
- Zupančič, M., Podlesek, A., & Kavčič, T. (2004). Parental child-care practices of Slovenian preschoolers' mothers and fathers: The Family Environment Questionnaire. *Psihološka obzorja / Horizons of Psychology*, *13* (3), 7-26.
- Zupančič, M., Sočan, G., & Kavčič, T. (under review). *One-year stability of personality measures in early childhood: Mid-level traits and dimensions*.

APPENDIX

Table A1: Means and standard deviations of maternal, paternal and pre-school teachers' reports on child personality traits and dimensions: Three-year-olds.

	Mothers		Fathers		Pre-school Teachers	
	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls
Personality Traits						
Achievement	4.67	4.80	4.69	4.77	4.10	4.37
Orientation	(0.70)	(0.64)	(0.68)	(0.64)	(0.77)	(0.82)
Activity	5.04	5.05	5.15	5.23	4.37	4.21
Level	(0.84)	(0.84)	(0.81)	(0.74)	(0.92)	(0.96)
Antagonism	3.19	2.92	3.19	3.03	3.38	3.16
	(0.82)	(0.66)	(0.70)	(0.73)	(0.96)	(0.94)
Compliance	4.37	4.52	4.48	4.61	4.02	4.18
	(0.60)	(0.58)	(0.61)	(0.56)	(0.77)	(0.75)
Consideration	4.93	5.07	5.00	5.03	4.24	4.38
	(0.70)	(0.68)	(0.72)	(0.64)	(0.82)	(0.76)
Distractibility	3.67	3.38	3.61	3.48	3.94	3.61
	(0.64)	(0.70)	(0.68)	(0.68)	(0.74)	(0.91)
Fear/ Insecurity	3.68	3.38	3.62	3.44	3.91	3.74
	(0.64)	(0.69)	(0.61)	(0.67)	(0.73)	(0.82)
Intelligence	4.83	5.09	4.94	5.18	4.25	4.40
	(0.69)	(0.75)	(0.72)	(0.76)	(0.90)	(0.98)
Negative Affect	3.87	3.64	3.74	3.68	3.69	3.46
	(0.87)	(0.78)	(0.80)	(0.82)	(0.92)	(1.08)
Openness to	4.96	5.26	5.01	5.24	4.30	4.44
Experience	(0.74)	(0.78)	(0.69)	(0.78)	(0.84)	(0.96)
Organization	4.45	4.59	4.44	4.55	4.08	4.34
	(0.66)	(0.62)	(0.62)	(0.68)	(0.69)	(0.80)
Positive	4.93	5.18	5.07	5.16	4.31	4.38
Emotions	(0.74)	(0.73)	(0.71)	(0.69)	(0.75)	(0.79)
Shyness	3.38	2.99	3.27	3.07	3.80	3.64
	(0.73)	(0.86)	(0.74)	(0.83)	(0.96)	(0.96)
Sociability	4.67	4.87	4.81	4.96	4.05	4.10
	(0.78)	(0.85)	(0.71)	(0.83)	(0.97)	(0.99)
Strong Will	4.27	4.30	4.37	4.34	3.91	3.94
	(0.75)	(0.77)	(0.75)	(0.71)	(0.92)	(1.00)
Personality Dimensions						
E	4.82	5.01	4.92	5.06		
	(0.58)	(0.62)	(0.58)	(0.60)		
C	4.49	4.67	4.51	4.62		
	(0.57)	(0.55)	(0.58)	(0.57)		
DisA	3.78	3.62	3.76	3.68	3.66	3.52
	(0.69)	(0.62)	(0.62)	(0.66)	(0.82)	(0.89)
N	3.53	3.18	3.44	3.25		
	(0.63)	(0.70)	(0.61)	(0.68)		
C/O					4.17	4.36
					(0.67)	(0.73)
E/-N					4.18	4.23
					(0.77)	(0.81)

Note: Standard deviations presented in parenthesis. E = Extraversion; C = Conscientiousness; DisA = Disagreeableness; N = Neuroticism; C/O = Conscientiousness/Openness; E/-N = Extraversion/Emotional Stability.

Table A2: Means and standard deviations of maternal, paternal and pre-school teachers' reports on child personality traits and dimensions: Four-year-olds.

	Mothers		Fathers		Pre-school Teachers	
	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls
Personality Traits						
Achievement	4.71	4.81	4.80	4.78	4.09	4.35
Orientation	(0.66)	(0.71)	(0.65)	(0.73)	(0.85)	(0.77)
Activity Level	5.16	5.13	5.16	5.10	4.49	4.22
	(0.78)	(0.77)	(0.80)	(0.76)	(0.95)	(0.85)
Antagonism	3.12	2.88	3.23	3.03	3.43	3.22
	(0.78)	(0.78)	(0.77)	(0.74)	(1.00)	(0.92)
Compliance	4.43	4.62	4.59	4.68	4.16	4.33
	(0.52)	(0.58)	(0.60)	(0.70)	(0.79)	(0.69)
Consideration	5.02	5.14	5.03	5.08	4.28	4.44
	(0.63)	(0.76)	(0.72)	(0.81)	(0.82)	(0.77)
Distractibility	3.56	3.38	3.46	3.46	3.95	3.61
	(0.71)	(0.73)	(0.77)	(0.75)	(0.85)	(0.91)
Fear/ Insecurity	3.65	3.41	3.61	3.45	3.80	3.69
	(0.70)	(0.71)	(0.65)	(0.74)	(0.82)	(0.88)
Intelligence	4.90	5.26	4.97	5.21	4.33	4.50
	(0.70)	(0.74)	(0.70)	(0.75)	(0.80)	(0.83)
Negative Affect	3.85	3.61	3.74	3.62	3.54	3.39
	(0.86)	(0.91)	(0.85)	(0.90)	(1.13)	(1.08)
Openness to Experience	5.06	5.27	5.05	5.23	4.38	4.42
	(0.75)	(0.72)	(0.66)	(0.76)	(0.87)	(0.84)
Organization	4.53	4.69	4.50	4.58	4.14	4.55
	(0.63)	(0.68)	(0.62)	(0.74)	(0.74)	(0.79)
Positive Emotions	5.05	5.29	5.13	5.23	4.47	4.50
	(0.68)	(0.80)	(0.74)	(0.80)	(0.86)	(0.78)
Shyness	3.34	3.08	3.30	3.14	3.75	3.72
	(0.72)	(0.91)	(0.77)	(0.89)	(0.97)	(1.08)
Sociability	4.76	4.99	4.85	5.01	4.16	4.17
	(0.68)	(0.77)	(0.71)	(0.75)	(0.94)	(1.00)
Strong Will	4.26	4.35	4.32	4.39	3.86	3.92
	(0.65)	(0.66)	(0.74)	(0.59)	(0.96)	(0.98)
Personality Dimensions						
E	4.91	5.10	4.97	5.08		
	(0.54)	(0.61)	(0.57)	(0.66)		
C	4.56	4.71	4.61	4.64		
	(0.59)	(0.58)	(0.60)	(0.64)		
DisA	3.75	3.61	3.76	3.68	3.61	3.51
	(0.67)	(0.62)	(0.68)	(0.61)	(0.94)	(0.89)
N	3.50	3.24	3.46	3.30		
	(0.64)	(0.74)	(0.63)	(0.75)		
C/O					4.24	4.43
					(0.70)	(0.64)
E/-N					4.27	4.24
					(0.77)	(0.83)

Note: Standard deviations presented in parenthesis. E = Extraversion; C = Conscientiousness; DisA = Disagreeableness; N = Neuroticism; C/O = Conscientiousness/Openness; E/-N = Extraversion/Emotional Stability.

Table A3: Means and standard deviations of maternal, paternal and pre-school teachers' reports on child personality traits and dimensions: Five-year-olds.

	Mothers		Fathers		Pre-school Teachers	
	Boys	Girls	Boys	Girls	Boys	Girls
Personality Traits						
Achievement	4.72	4.99	4.79	5.00	4.30	4.54
Orientation	(0.67)	(0.86)	(0.66)	(0.80)	(0.87)	(0.98)
Activity	5.07	5.12	5.15	5.16	4.66	4.39
Level	(0.84)	(0.82)	(0.74)	(0.79)	(1.00)	(0.90)
Antagonism	3.26	2.85	3.23	2.87	3.46	3.30
	(0.75)	(0.87)	(0.73)	(0.80)	(1.08)	(1.10)
Compliance	4.53	4.83	4.61	4.92	4.29	4.44
	(0.56)	(0.73)	(0.57)	(0.72)	(0.74)	(0.88)
Consideration	5.01	5.29	5.07	5.34	4.40	4.50
	(0.71)	(0.81)	(0.65)	(0.83)	(0.89)	(0.90)
Distractibility	3.55	3.31	3.51	3.27	3.80	3.44
	(0.71)	(0.93)	(0.79)	(0.89)	(0.96)	(1.03)
Fear/ Insecurity	3.62	3.39	3.60	3.34	3.65	3.58
	(0.67)	(0.78)	(0.63)	(0.80)	(0.85)	(0.75)
Intelligence	4.96	5.26	5.03	5.34	4.52	4.64
	(0.76)	(0.85)	(0.68)	(0.79)	(0.89)	(0.99)
Negative Affect	3.75	3.46	3.71	3.46	3.63	3.44
	(0.74)	(0.97)	(0.84)	(0.88)	(1.08)	(1.21)
Openness to	5.05	5.35	5.12	5.34	4.52	4.60
Experience	(0.73)	(0.86)	(0.64)	(0.79)	(0.89)	(0.97)
Organization	4.51	4.75	4.54	4.76	4.18	4.60
	(0.64)	(0.80)	(0.57)	(0.80)	(0.84)	(0.97)
Positive	5.01	5.39	5.15	5.46	4.63	4.60
Emotions	(0.72)	(0.80)	(0.64)	(0.82)	(0.83)	(0.84)
Shyness	3.28	3.05	3.34	2.97	3.52	3.48
	(0.79)	(0.98)	(0.82)	(0.88)	(0.91)	(0.98)
Sociability	4.79	5.09	4.85	5.14	4.37	4.47
	(0.69)	(0.81)	(0.62)	(0.78)	(0.87)	(0.88)
Strong Will	4.18	4.23	4.33	4.20	4.02	4.10
	(0.61)	(0.67)	(0.68)	(0.63)	(0.90)	(1.09)
Personality Dimensions						
E	4.92	5.19	5.00	5.24		
	(0.57)	(0.71)	(0.50)	(0.69)		
C	4.56	4.81	4.61	4.83		
	(0.61)	(0.78)	(0.59)	(0.76)		
DisA	3.73	3.51	3.76	3.51	3.70	3.61
	(0.59)	(0.70)	(0.60)	(0.65)	(0.90)	(1.04)
N	3.45	3.22	3.47	3.16		
	(0.68)	(0.82)	(0.67)	(0.77)		
C/O					4.38	4.56
					(0.74)	(0.79)
E/-N					4.47	4.45
					(0.74)	(0.72)

Note: Standard deviations presented in parenthesis. E = Extraversion; C = Conscientiousness; DisA = Disagreeableness; N = Neuroticism; C/O = Conscientiousness/Openness; E/-N = Extraversion/Emotional Stability.

Prispelo/Received: 13.06.2005

Sprejeto/Accepted: 19.07.2005

The place of dysfunctional and functional impulsivity in the personality structure

Tina Zadravec, Valentin Bucik and Gregor Sočan*
University of Ljubljana, Department of Psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: According to Dickman (1990) two types of impulsivity can be distinguished based on the speed and accuracy of information processing: functional and dysfunctional impulsivity. Dysfunctional impulsivity reflects acting without thinking about an outcome and is similar to the concept of impulsiveness correlating with psychoticism. On the other hand functional impulsivity represents acting quickly with positive consequences. Functional impulsivity was more strongly positively correlated to extraversion scales than to other impulsiveness scales or sensation seeking scales, which put the real nature of this trait under question.

Key words: functional impulsivity, dysfunctional impulsivity, cognitive processing speed, extraversion, psychoticism, sensation seeking, personality traits

Mesto funkcionalne in disfunkcionalne impulzivnosti v strukturi osebnosti

Tina Zadravec, Valentin Bucik in Gregor Sočan
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: Po Dickmanu (1990) lahko glede na hitrost in natančnost procesiranja informacij ločimo dve vrsti impulzivnosti: funkcionalno in nefunkcionalno. Slednja odraža delovanje brez razmišljanja o izidu delovanja in je podobna konceptu impulzivnosti, ki tesno korelira s psihotičizmom. Funkcionalna impulzivnost pa predstavlja hitro delovanje s pozitivnimi posledicami in se kaže kot bolj močno pozitivno korelirana z lestvicami ekstravertnosti kot z drugimi lestvicami impulzivnosti ali iskanja dražljajev. Ugotovljeno postavlja pod vprašaj resnično naravo te osebnostne poteze.

Ključne besede: funkcionalna impulzivnost, nefunkcionalna impulzivnost, hitrost procesiranja informacij, ekstravertnost, psihotičizem, iskanje dražljajev, osebnost

CC = 3120

*Naslov / address: red. prof. dr. Valentin Bucik, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: tine.bucik@ff.uni-lj.si

Impulsiveness is a personality trait that has been described by numerous different definitions, sometimes even contradictory as for example speed of response, risk taking, acting without thinking, nonplanning, lack of impulse control etc (McCrown, Johnson & Shure, 1993). Most of impulsiveness definitions include negative consequences of impulsive behaviour with one exception, Dickman's functional impulsivity.

When investigating the relationship between impulsiveness, speed of information processing and errors on the relative importance of speed and accuracy, Dickman (1985; Dickman in Meyer, 1988) found out that there exist two impulsiveness traits that are differently related to cognitive functioning. He defined impulsiveness as the tendency to deliberate less than most people of equal ability before taking action. The consequences of this lack of deliberation should be negative but not always. On the basis of experiments he developed a theory of dysfunctional and functional impulsivity. The dysfunctional impulsivity causes people to respond quickly and inaccurately when this style of responding brings difficulties while functional impulsivity describes quick and inaccurate responding when this style brings optimal results. Dysfunctional impulsivity is similar to already known concepts of impulsiveness narrow (acting without thinking), while functional impulsivity is a new concept that could be responsible for the individual differences in the speed of the way the basic cognitive processes are carried out (Brunas-Wagstaff, Bergquist, Morgan & Wagstaff, 1996; Brunas-Wagstaff, Bergquist & Wagstaff, 1994). Dickman (1990) created a questionnaire for measuring these two types of impulsiveness. The functional impulsivity scale contains the items that involve the use of fast response style in solving social and cognitive problems when the consequences of this approach are positive (for example 'I am good at taking advantage of unexpected opportunities, where you have to do something immediately or lose your chance' 'People have admired me because I can think quickly'). On the other hand dysfunctional impulsivity scale involves classical impulsiveness items where individuals report acting without thinking and the problems that this style brings (for example 'I will often say whatever comes into my head without thinking first' 'Often I do not spend enough time thinking over the situation before I act.'). The two scales show low positive or a lack of correlation (Claes, Vertommen & Braspenning, 2000; Dickman, 1990).

Different authors studied the correlation patterns between each type of impulsivity and other personality traits. Functional impulsivity was more closely associated with enthusiasm, adventurousness, activity while dysfunctional impulsivity showed stronger relationship to disorderliness and impulsiveness narrow (Claes et al, 2000; Dickman, 1990). Both scales were positively associated with psychoticism and extraversion (Brunas-Wagstaff, Bergquist, Richardson & Connors, 1994).

In our research we were interested in the relationship of functional and dysfunctional impulsivity to other impulsiveness and sensation seeking scales and the place of these two traits in two contemporary personality systems – the Eysenck's personality theory and the Big five model.

Method

Participants

431 adolescents participated in the study, 261 females and 166 males (average age = 17,5 years, $SD = 1,5$).

Instruments

The following questionnaires were used:

- *Eysenck impulsiveness questionnaire* (I_7) consists of 54 items to be answered in a yes/no format. It was developed in 1977 by H.J. Eysenck and S.B.G. Eysenck (Eysenck & Eysenck, 1977) to measure impulsiveness narrow (I_7-I , 19 items), Venturesomeness (I_7-V , 16 items) and Empathy (I_7-E , 19 items).
- *Dickman impulsivity inventory* (DII) was developed by Dickman in 1990 to measure two types of impulsivity, functional impulsivity (DII-F) and dysfunctional impulsivity (DII-D). It consists of 23 items to be answered with true/false format (11 items for DII-F and 12 items for DII-D, Dickman, 1990).
- *Barratt impulsiveness scale version-11* (BIS-11) is a 30 items self-report questionnaire developed in 1995 (Patton, Stanford and Barratt, 1995) to measure impulsivity. The questions are answered on a 4-point answering scale (1-rarely/never, 2-sometimes, 3-often, 4- almost always). BIS-11 can be used as a whole scale or divided into three subscales but because of rather poor metric characteristics for the subscales in Slovenian translation only the result for the whole scale was used. This questionnaire correlates with measures of impulsiveness narrow and is treated as similar to impulsiveness narrow scales.
- *Zuckerman sensation seeking scale version V* (SSS-V), was developed in 1978 (Zuckerman, Eysenck & Eysenck, 1978) and consist of 40 items, 10 for each subscale, namely Thrill and adventure seeking (TAS), Experience seeking (ES), Boredom susceptibility (BS) and Disinhibition (DiS). The items are arranged in the forced-choice form between two alternative responses to minimize the factor of social desirability.
- *Eysenck's Personality Questionnaire – revised* (EPQ-R) was translated in Slovene language 1978 and revised in 1997 (Eysenck & Eysenck, 1997). It measures three dimensions of personality – extraversion (E; 23 items), neuroticism (N; 24 items) and psychoticism (P; 32 items). Items should be answered in a yes/no format.
- Caprara, Barbaranelli, Borgogni and Perugini (1993) developed an Italian version of *Big Five Questionnaire* (BFQ) that was adapted and translated into Slovene language in 1997 and revised in 2002 (Caprara et al. 2002). The questionnaire

measures five main dimensions – energy (En), agreeableness (A), conscientiousness (C), emotional stability (ES) and openness (O), and ten subdimensions two for each dimension - activity (ACT) and dominance (DOM) for En, cooperation (COP) and kindness (KIN) for A, accuracy (ACC) and perseverance (PER) for C, emotion control (ECO) and impulse control (ICO) for ES, openness to culture (OCU) and openness to experiences (OEX) for O. Every subdimension contains 12 items to be answered in 5-point answering scale (5-totally true for me, 4-mostly true for me, 3-partly true, partly not true, 2-mostly not true for me, 1-totally not true for me).

Procedure

DII and BIS-11 first had to be translated into Slovenian and some BIS-11 items adapted for adolescent population. The technique of double backtranslation was used. Adolescents were recruited on a voluntary bases and anonymity was guaranteed. The instruments expressed satisfactory psychometric properties (Zadavec, 2003). They filled out instruments in groups of 35 in six sessions. Between the first and the last session maximum time passed was four months.

Results

Intercorrelations of impulsiveness, sensation seeking scales, EPQ and BFQ scales

From the Table 1 we can see that DII-F is most strongly positively correlated to ACT (0,60), E (0,48), I₇-V (0,46) and TAS (0,47). DII-D is most strongly positively associated with I₇-I (0,66), BIS (0,62), P (0,46) and negatively with ACC (-0,51).

Factor analysis of impulsiveness, sensation seeking scales, EPQ and BFQ scales

In the factor analysis on the basis of the scree test, eigen values and content of the factors six factors were extracted, explaining almost 70 percent of variance (Table 2).

Because of the different number of scales representing different personality traits, the last four factors explain relatively little variance, but are nevertheless important. It can be seen that the EPQ and BFQ structure were replicated perfectly. The first factor presents the narrow impulsiveness scales, ES, DiS, BS, P, -ACC and -PER. These scales have already proven to be a part of the same latent dimension

Table 1: Pearson correlation coefficients for impulsiveness, sensation seeking, EPQ and BFQ scales (for both genders) – see text for the explanation of abbreviations.

	DII-F	I ₁ -P	TAS	ES	DIS	BS	I ₁ -I	DII-D	BIS	ACT	DOM	COP	KIN	ACC	PER	ECO	ICO	OCU	OEX	E	P
I ₁ -P	.46																				
TAS	.47	.75																			
ES	.24	.28	.34																		
DIS	.20	.36	.36	.33																	
BS	.21	.33	.26	.25	.53																
I ₁ -I	.09	.16	.10	.21	.27	.33															
DII-D	.21	.18	.16	.18	.26	.32	.66														
BIS	.07	.09	.05	.25	.34	.31	.55	.62													
ACT	.60	.39	.50	.37	.14	.18	.11	.20	.01	.52											
DOM	.44	.38	.28	.11	.09	.19	.03	.00	-.18	.36	.08										
COP	.15	.06	.13	.21	.02	.10	-.01	-.07	-.11	.33	.02	.52									
KIN	.26	.11	.08	.21	-.01	.15	-.07	-.04	-.02	.33	.02	.52	-.08								
ACC	-.26	-.17	-.18	-.29	-.29	-.31	-.42	-.51	-.56	-.08	.16	-.01	-.08	.46							
PER	.17	.05	.05	-.03	-.25	-.13	-.39	-.33	-.45	.30	.41	.23	.18	.46	.23						
ECO	.39	.35	.24	.09	.03	.02	-.25	-.10	-.12	.32	.29	.07	.31	-.08	.23	.61					
ICO	.16	.25	.12	.07	-.13	-.13	-.31	-.23	-.30	.15	.14	.06	.29	.10	.24	.15	.27				
OCU	.19	.20	.26	.17	-.07	.02	-.08	-.16	-.25	.30	.26	.16	.04	.19	.31	.15	.14	.53			
OEX	.30	.30	.36	.28	.01	.08	-.04	-.04	-.16	.44	.28	.33	.19	.13	.40	.14	.13	.06	.09		
E	.48	.36	.34	.23	.28	.17	.16	.15	.15	.53	.33	.29	.28	-.19	.04	.33	.06	.01	.09		
P	.10	.23	.15	.29	.31	.46	.40	.46	.48	.00	.04	-.25	-.32	-.26	-.04	-.08	-.14	-.01	.02	.02	
N	-.34	-.29	-.23	-.07	.03	.00	.33	.17	.18	-.25	-.26	-.01	-.22	.01	-.24	-.70	-.52	-.15	-.16	-.23	.14

Boldfaced coefficients – significance of correlation < 0,01 (two-way test).

Table 2: Factor analysis (maximum likelihood) of impulsiveness, sensation seeking, EPQ and BFQ scales for both genders (varimax rotation) – see text for the explanation of abbreviations.

	F1	F2	F3	F4	F5	F6
DOM	-,09	,13	,73	,09	,24	-,11
DII-F	,22	,27	,53	,28	,14	,19
ACT	,14	,11	,63	,27	,31	,36
E	,22	,17	,52	,21	-,11	,33
PER	-,48	,13	,35	-,07	,41	,09
ACC	-,68	-,11	,07	-,14	,21	-,15
I ₇ -I	,70	-,30	,08	,02	-,01	,01
DII-D	,74	-,17	,14	,06	-,07	,00
BIS	,79	-,08	-,07	,00	-,16	,01
ES	,39	,06	,08	,20	,31	,21
DiS	,42	-,02	,11	,32	-,05	-,02
BS	,47	,00	,21	,14	,12	-,23
P	,60	-,05	,03	,06	,16	-,41
COP	-,07	-,06	,12	,03	,23	,67
KIN	-,01	,26	,07	-,01	,05	,72
ECO	-,03	,84	,25	,10	,02	,11
ICO	-,20	,69	-,02	,04	,17	,09
N	,13	-,74	-,19	-,13	-,04	-,04
OCU	-,14	,12	,10	,11	,63	,01
OEX	-,04	,05	,16	,16	,73	,19
I ₇ -V	,23	,27	,27	,64	,20	-,04
TAS	,14	,10	,20	,93	,23	,06
λ	4,96	4,38	1,82	1,75	1,19	1,03
λ^2	22,5	19,9	8,3	8,0	5,4	4,7

that could be named by Zuckerman's expression Impulsive *Unsocialised Sensation Seeking* (P-impUSS) or Eysenck's psychoticism. Second factor contains neuroticism scales with much lower secondary loading of I₇-I. Third factor 'extraversion' integrates extraversion scales with DII-F and lower secondary loading of PER. Forth factor belongs to the venturesomeness scales I₇-V and TAS, the scales not joining the extraversion or psychoticism factor because of great similarity of the two scales. Fifth factor is the openness factor with secondary loadings of ES and PER and the last factor is agreeableness with secondary loading of ACT, E and -P.

Structural modelling of the functional and dysfunctional impulsivity relationship to extraversion and psychoticism

When trying to clarify the place of the two impulsivity traits in the personality system the structural equation modelling approach was used (by means of LISREL 8; Jöreskog & Sörbom, 1993). The main question to be answered was the relationship of DII-F and DII-D to extraversion and psychoticism since the theoretical implications and the results of factor analysis gave indices that the two traits were mostly defined by E and P. Eysenck (1993) and Zuckerman (1993) placed the impulsiveness narrow (DII-D) under P but disagreed on the sensation seeking and venturesomeness position. Eysenck put the two to E and Zuckerman to P.

Many different theory-driven models were tested and only the last one is shown and described. DII-D scale showed stable position in the impulsiveness narrow construct while DII-F was primarily put together with all sensation seeking scales and later with venturesomeness scales that separated from the rest of the sensation seeking scales. But none of the models showed appropriate fitting and on the basis of factor analysis and correlation pattern DII-F was placed together with extraversion scales and not impulsiveness or sensation seeking scales that was expected according to theory and the label of the trait. Only the last modified model is shown (Figure 1, Table 3). Because of the under representation of psychoticism scales in the research the P scale had to be divided in two equal parts (PSH1, PSH2). This step allowed psychoticism dimension to form a separate construct which otherwise with only one scale would not be possible. The first reference model (M0), to which all other models were compared, was a structural null model in which all covariances between latent variables were set to zero (no paths were presupposed between constructs in the structural model). The last, best fitted model presumed five endogenous constructs. ACT, DOM, E and DII-F formed the first construct labelled activity/sociability (A/S), I₇-V and TAS second named venturesomeness (VENT), ES, DiS and BS the third construct of sensation seeking narrow (SS_N), I₇-I, BIS and DII-D the impulsiveness narrow construct (IMP_N) and PSH1 and PSH2 the fifth psychoticism narrow factor (P_N). The first two constructs would reflect the exogenous extraversion construct (EKS) and the last the exogenous psychoticism construct (PSH), while the SS_N would reflect both exogenous constructs. This model (M1) showed good potential but needed further refinement. In the M2 the errors of measurement between ACT and DOM variables were released (according to the modification indices suggested by LISREL). In the next step (M3) the path between IMP_N and EKS was allowed speaking in favour of the old dual nature of extraversion (Eysenck & Eysenck, 1963). In the M4 another path between P_N and BIS was made possible and in M5 the path between DOM and IMP_N. M7 is only small alteration of the M6 with realising of the errors of measurement between PSH1 - PSH2. The last modification was the path between I₇-V and SS_N. The models were evaluated using several indicators.

Table 3: The fitting of the structural models of the relationship between impulsiveness, sensation seeking, extraversion and psychoticism.

	χ^2	<i>df</i>	χ^2/df	<i>p</i>	<i>RMSEA</i>	<i>NNFI</i>	<i>ip_n</i>	<i>AGFI</i>	<i>ip_a</i>
M0	988,43	91	10,86						
M1	139,30	71	1,96	0,0000	0,079	0,89	0,66	0,83	0,60
M2	125,37	70	1,79	0,0000	0,072	0,90	0,66	0,84	0,60
M3	116,30	69	1,68	0,0003	0,067	0,91	0,66	0,85	0,59
M4	108,27	68	1,59	0,0014	0,062	0,92	0,66	0,86	0,59
M5	105,02	67	1,57	0,0021	0,061	0,93	0,65	0,86	0,58
M6	98,14	66	1,49	0,0063	0,056	0,95	0,65	0,87	0,58
M7	89,41	65	1,38	0,0240	0,049	0,96	0,65	0,88	0,57
M8	82,02	64	1,28	0,0640	0,043	0,97	0,64	0,88	0,57

χ^2 – Chi-square test; *df* – degrees of freedom; χ^2/df – chi-square/degrees of freedom ratio; *p* – chi-square significance; *RMSEA*, *NNFI*, *AGFI* – the model fit index; *ip_n*, *ip_a* – parsimony index

One of them was the chi-square test associated with maximum likelihood estimation of parameters. These chi-square values are usually evaluated in relation to their corresponding degrees of freedom. The lower the chi-square/df ratio the better the model fit, with ratios below 2 indicating a satisfactory, but not very good model fit and ratios below 1 indicating a very good model fit. Other used indicators were *RMSEA* (good model fit below 0,05), *NNFI* and *AGFI* (good model fit with values closer to 1; Bentler, 1989; Bollen, 1989; Brown & Cudeck, 1992). In the evaluating of the models all but the last model M8 were rejected.

Since the model needed some unpredicted corrections we can not presume absolute validity of the model but the placement of DII-F and DII-D can be evaluated. DII-D belongs to the impulsiveness narrow construct which mainly reflects psychoticism dimension and in lesser part extraversion. The DII-F scale has more in common with extraversion scales than with impulsiveness or sensation seeking. This causes doubt in the appropriate name for this trait. Further more the results confirm Eysenck's and Zuckerman's assumptions with sensation seeking narrow construct reflecting extraversion and psychoticism and venturesomeness reflecting extraversion.

Discussion

As expected from low reported correlations between DII-F and DII-D, the two scales differ in their correlations to other impulsiveness and sensation seeking scales as in their correlations to other personality dimensions.

DII-D showed the highest correlations to *I₇-I* and *BIS*. We can even say that they measure the same personality trait – impulsiveness narrow. The impulsiveness narrow trait is a trait that according to Eysenck (1993) and Zuckerman (1993) belongs to the psychoticism dimension which explains strong positive correlations between DII-D and *P*. DII-D is defined as acting without thinking producing many

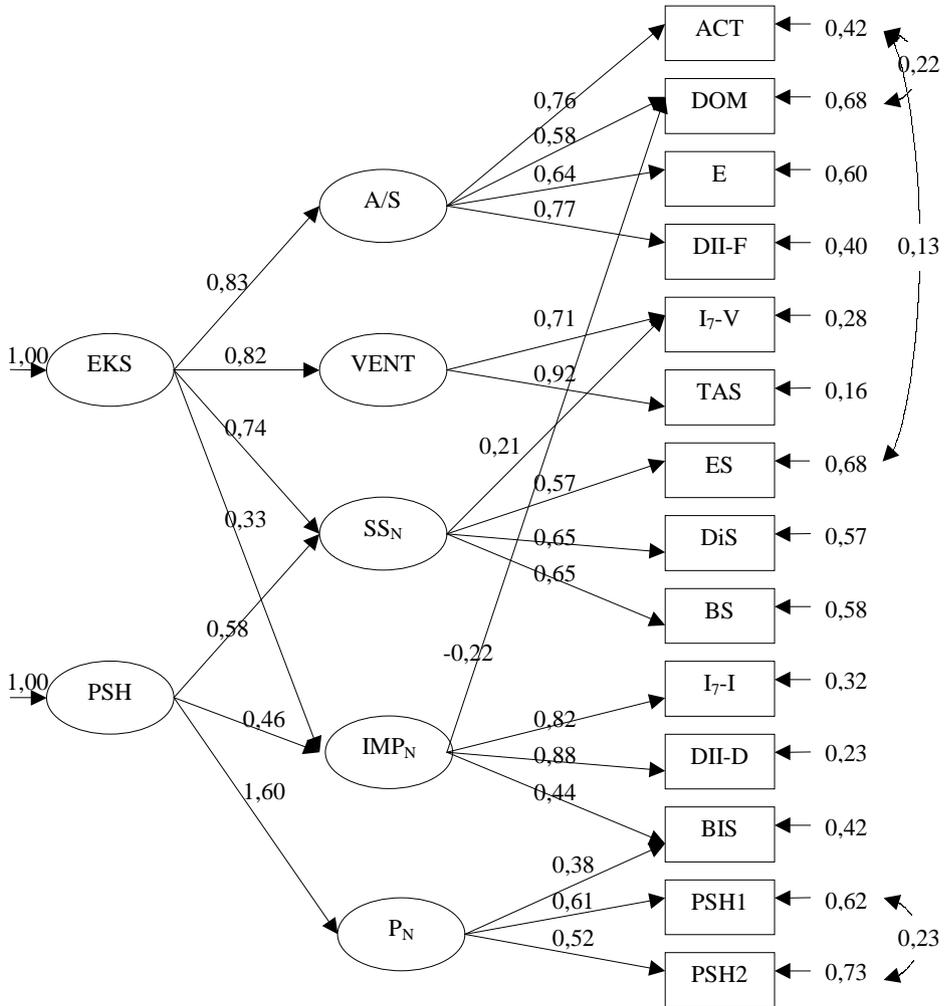

Figure 1: Structural model (M8) of the relationship between impulsiveness, sensation seeking, extraversion and psychoticism (A/S – activity/sociability, VENT – venturesomeness, SS_N – sensation seeking narrow, IMP_N – impulsiveness narrow, P_N – psychoticism narrow, EKS – extraversion, PSH – psychoticism).

errors so negative correlations between DII-D and ACC are in place. ACC and PER are parts of the same dimension namely conscientiousness which is not a strong side of impulsive people. Lack of perseverance might be associated with boredom susceptibility of people with high DII-D which is the only sensation seeking scale worth mentioning in the connection to DII-D. Lack of correlations between narrow impulsiveness scales, especially DII-D, is surprising as Zuckerman places both traits under psychoticism.

DII-F scale showed even more surprises, correlating higher with extraversion

scales than impulsiveness or sensation seeking scales with exception of venturesomeness scales. DII-F most strongly correlates with activity (0,60) and we can say that they measure the same personality trait. ACT refers to dynamic behaviours full of energy, enthusiasm, deciding in the spur of the moment and enjoying dynamic, changing lifestyle. DII-F contains items that describe quick decision-making, fast verbalisation and enjoying in activities that require reacting quickly. We could say that content wise the ACT scales is a bit broader, including also some sociability items. Both scales are similar to the description of Eysenck's liveliness scale (Eysenck in Eysenck, 1977) he developed when started with exploring the dimensionality of impulsiveness trait. Liveliness scale included quick decision-making, moving quickly, fast verbalisation and carelessness. On the basis of the correlations between liveliness scale, other scales of impulsiveness and extraversion Eysenck decided to drop this scales from further investigations because it correlated higher with extraversion (especially sociability items) than other impulsiveness scales. In this research we confirmed higher correlations between DII-F, extraversion scales and venturesomeness than with other sensation seeking and impulsiveness scales. Eysenck (1993) believes that the label 'functional impulsivity' is according to low correlations of this scale to other impulsiveness narrow scales misleading and that more appropriate label would be 'spontaneity'. Such labelling would allow differentiation between functional and dysfunctional impulsivity. '... the existence of two independent personality traits with the same name is embarrassing and leads to complications' (Eysenck, 1993; pg. 59). In connection to the sensation seeking scales DII-F most strongly correlates with I₇-V and TAS. This correlation pattern was noticed in the previous research as well (Cleas et al, 2000; Dickman, 1990). These two traits might share with DII-F the dynamic behaviour and activity. Quick decision making is crucial in dangerous and risky situations where quick reactions may save lives. The two traits might also share openness to new experiences. Another interesting correlation is the correlation between DII-F and ECO. The control of (negative) emotions could be the key to success in cognitive tasks, bringing positive results even when acting quickly and only on the first sight impulsively. Control of emotions is important in risk taking as well and might be the link between DII-F and venturesomeness scales.

The factor analytic procedure yielded six factors, almost all expected. Because of the dominance of the impulsiveness narrow and sensation seeking scales they constituted the strongest factor together with P, -PER and -ACC. DII-D loaded on this factor as predicted. According to Zuckerman impulsiveness and sensation seeking scales belong to the psychoticism dimension but Eysenck puts venturesomeness and sensation seeking to extraversion and impulsiveness narrow to psychoticism. The exploratory approach was closer to Zuckerman's theory, with only venturesomeness scales separating into another factor. The later has already been noticed (Glicksohn & Abulafia, 1998). DII-F scales did not join the other impulsiveness and sensation seeking scales but loaded on the extraversion factor, speaking in favour of Eysenck's protests (Eysenck, 1993).

Included scales replicated EPQ and BFQ structure very well with all scales

taking the theoretically grounded place. When the big five model (re)entered the scene of personality research the question of similarity between the Big five model and Eysenck's personality theory was raised, especially regarding psychoticism. Eysenck (1992) claimed that P was the opposite side of the conscientiousness and agreeableness dimensions which was confirmed in this research as well with P loading primarily on the P-ImpUSS factor and secondary on agreeableness factor.

In answering the question of the place of DII-F and DII-D in the personality system the structural equation modelling approach was used. The results showed that DII-D belongs to impulsiveness narrow construct together with I₇-I and BIS. This construct reflects mainly psychoticism dimension and in lesser part extraversion as well. DII-F scale caused more trouble and did not join sensation seeking or venturesomeness scales. It became obvious that DII-F relates closer to extraversion scales which puts in question the appropriateness of the label impulsivity. We can not say that functional impulsivity is a new concept, since Eysenck describes similar concept of liveliness (Eysenck and Eysenck, 1977). But it might be the part of extraversion responsible for individual differences in information processing.

The model (M8) confirms Eysenck's placement of venturesomeness under extraversion and partly backs up Eysenck's and Zuckerman's assumption about sensation seeking since the construct of sensation seeking narrow reflects extraversion and psychoticism.

References

- Bentler, P.M. (1989). *Theory and implementation of EQS: A structural equations program*. Los Angeles, CA: BMDP Statistical Software House.
- Bollen, K.A. (1989). *Structural equation models with latent variables*. New York: Wiley.
- Brown, M.W. & Cudeck, R. (1992). Alternative ways of assessing model fit. In K.A. Bollen & J.S. Long (Eds.), *Evaluating Structural models* (pp. 63-75). Beverly Hills, CA: Sage.
- Brunas-Wagstaff, J., Bergquist, A., Morgan, K. & Wagstaff, G.E. (1996). Impulsivity, interference on perceptual tasks and hypothesis testing. *Personality and Individual Differences, 20*, 417-482.
- Brunas-Wagstaff, J., Bergquist, A. & Wagstaff, G. (1994). Cognitive correlates of functional and dysfunctional impulsivity. *Personality and Individual Differences, 17*, 289-292.
- Brunas-Wagstaff, J., Bergquist, A., Richardson, P. & Connors, A. (1995). The relationship between functional and dysfunctional impulsivity and the Eysenck personality questionnaire. *Personality and Individual Differences, 18*, 681-683.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Borgogni, L. & Perugini, M. (1993). The 'big five questionnaire': a new questionnaire to assess the five factor model. *Personality and Individual Differences, 15*, 281-288.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Borgogni, L., Bucik, V., Boben, D., Hruševar-Bobek, B. & Krajnc, I. (2002). *Model "velikih pet": Pripomočki za merjenje strukture osebnosti. Priložnik [The Big Five Model: Instruments for measuring the structure of personlaity: Manual]*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva, d.o.o.

- Claes, L., Vertommen, H. & Braspenning, N. (2000). Psychometric properties of the Dickman Impulsivity Inventory. *Personality and Individual Differences*, 29, 27-35.
- Dickman, S.J. (1985). Impulsivity and perception: Individual differences in the processing of the local and global dimensions of stimuli. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 133-149.
- Dickman, S.J. (1990). Functional and dysfunctional impulsivity: Personality and cognitive correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 95-102.
- Dickman, S.J. & Meyer, D.E. (1988). Impulsivity and speed-accuracy tradeoffs in information processing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 274-290.
- Eysenck, H.J. (1992). A replay to Costa and McCrea. P or A and C – the role of theory. *Personality and Individual Differences*, 13, 867-868.
- Eysenck, H.J. (1993). The nature of impulsivity. In W. McCowan, J.L. Johnson & M. Shure (Eds.), *The impulsive client: Theory, research, and treatment* (pp. 57-69). Washington, DC: American Psychological Association.
- Eysenck, H.J. & Eysenck, S.B.G. (1997). *Eysenckove osebnostne lestvice EPQ-R, IVE : priročnik [Eysenck personality scales EPQ-R, IVE: Manual]*. Ljubljana : Produktivnost, Center za psihodiagnostična sredstva.
- Eysenck, S.B.G. & Eysenck, H.J. (1963). On the dual nature of extraversion. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 2, 46-55.
- Eysenck, S.B.G. & Eysenck, H.J. (1977). The place of impulsiveness in a dimensional system of personality description. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 16, 57-68.
- Glicksohn, J. & Abulafia, J. (1998). Embedding sensation seeking within the big three. *Personality and Individual Differences*, 25, 1085-1099.
- Jöreskog, K.G. & Sörbom, D. (1993). *LISREL 8 - User's reference guide*. Chicago, IL: Scientific Software International.
- McCrown W.G., Johnson, J.L. & Shure, M.B. (1993). *The impulsive client: Theory, research, and treatment*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Patton, J.H., Stanford, M.S. & Barratt, E.S. (1995). Factor structure of the Barratt impulsiveness scale. *Journal of Clinical Psychology*, 51, 768-774.
- Zadavec, T. (2003). *Konstruktna veljavnost dimenzije impulzivnost in njen odnos do drugih dimenzij osebnosti [Construct validity of the dimension impulsivity and its relationship to other dimensions of personality]*. Neobjavljeno magistrsko delo [Unpublished MA diploma]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Zuckerman, M. (1993). Sensation seeking and impulsivity: a marriage of traits made in biology? In W. McCowan, J.L. Johnson & M. Shure (Eds.), *The impulsive client: Theory, research, and treatment* (pp. 71-91). Washington, DC: American Psychological Association.
- Zuckerman, M., Eysenck, S.B.G. & Eysenck, H.J. (1978). Sensation seeking in England and America: Cross-cultural, age, and sex comparisons. *Journal of Consulting & Clinical Psychology*. 46 (1), 139-149.

Prispelo/Received: 15.02.2005

Sprejeto/Accepted: 03.06.2005

Skupno branje, merjeno s pomočjo ček liste naslovov otroških knjig, in otrokov govorni razvoj v zgodnjem otroštvu

Katja Bajc in Ljubica Marjanovič Umek*
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: V predstavljeni raziskavi nas je zanimalo, kako se izobrazba staršev ter skupno branje staršev in otrok povezujeta z govorno kompetentnostjo otrok. V vzorec je bilo vključenih 123 otrok, starih približno 5 let, ki so bili vključeni v enega od slovenskih vrtcev. Pogostnost skupnega branja staršev in otrok smo merili posredno, in sicer z v slovenskem prostoru prvič uporabljeno ček listo naslovov otroških knjig in slikanic, ki v primerjavi s samooceno staršev o tem, kako pogosto berejo svojemu otroku, predstavlja objektivnejšo mero navedenih dejavnosti. Z rabo ček liste se namreč izognemo socialno zaželenim odgovorom, ki jih starši oblikujejo, ker menijo, da je branje pomembno za otrokov govorni razvoj. Ugotovili smo, da gre za pozitivno povezanost med izobrazbo staršev ter poznavanjem naslovov otroških knjig in da je skupno branje staršev in otrok ne glede na izobrazbo staršev (torej tudi v družinah, kjer imajo starši nižjo izobrazbo) eden izmed dejavnikov družinskega okolja, ki lahko pomembno prispeva k razvoju otrokove govorne kompetentnosti.

Ključne besede: govorni razvoj, kompetentnost, razvoj otroka, ček lista naslovov otroških knjig in slikanic, skupno branje, izobrazba staršev

Joint storybook reading measured with children's book title checklist and the children's language development in early childhood

Katja Bajc and Ljubica Marjanovič Umek
University of Ljubljana, Department of Psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: In the present study we examined the relationship between parental educational level, joint storybook reading and children's language competence. Our sample included 123 5-year-old children attending one of the Slovenian preschools. Frequency of parent-child joint storybook reading was measured indirectly with the children's book title checklist, which was used in the Slovenian language environment for the first time, and which, in comparison with the parents' report about how often they read to their children, represents a more objective measure of storybook exposure. By using checklist we avoid socially desirable responses, which parents give because they think that reading is important for children's language development. We found out that parental education is positively related to the parental familiarity with the titles of books for children. Furthermore, the results show that storybook exposure is, regardless of parental educational level, a factor of home environment which makes an

*Naslov / address: asist. Katja Bajc, univ. dipl. psih., Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: katja.bajc@ff.uni-lj.si

important contribution to the development of children's language competence.

Key words: language development, competence, childhood development, children's book title checklist, joint reading, parent educational background

CC = 2800

Vigotski (1978), avtor sociokulturne teorije razvoja, meni, da se dojenčki, malčki in otroci v zgodnjem otroštvu učijo različnih spretnosti in pridobivajo izkušnje v interakciji z odraslimi oz. pomembnimi drugimi, pri čemer je kakovostno poučevanje praviloma korak pred otrokovim aktualnim razvojem. Avtor poudarja pomembno vlogo naravnega učenja v prvih dveh letih življenja, kasneje pa so za spoznavni razvoj pomembni dejavniki znotraj kulturnega konteksta oz. postaja prevladujoč kulturno znakovni sistem, npr. govor, spomin, pisava, številčni sistem. Socialne interakcije med odraslo osebo in otrokom, torej tudi skupno branje, imajo pomembno vlogo v razvoju govora kot sredstva mišljenja in vedenja, in to na ravni aktualnega in kasnejšega spoznavnega ter govornega razvoja (Dodici, Draper in Peterson, 2003; Vigotski in Luria, 1994).

Spoznavni razvoj, kot ga prepoznamo v sociokulturni teoriji, je primerna podlaga zlasti za razvoj tistih relativno širokih konceptov pismenosti, ki poudarjajo povezanost med otrokovim govornim razvojem in zgodnjo pismenostjo (npr. Cutting, 1989; Hemphill in Snow, 1996; Teale, 1982) ter kontinuiteto v razvoju kompetentnosti, ki se šele kasneje profilirajo kot pismenost in so v veliki meri povezane z dejavniki okolja, med katerimi velja posebej poudariti kakovostno spodbujanje otrokovega govora v družinskem okolju (Browne, 1999).

Starševska vpletenost v otrokov govorni razvoj

Med različnimi konteksti, ki jih avtorji navajajo kot pomembne za otrokov govorni razvoj, je otrokovo družinsko okolje, v katerem starši bodisi neposredno bodisi posredno spodbujajo otrokov govor, in sicer na ravni razumevanja, izražanja oz. rabe govora, metagovora (npr. Cain, 2004; Karmiloff in Karmiloff Smith, 2001). Učinek družinskega okolja na otrokov govorni razvoj je povezan z njegovo kakovostjo, pri čemer je kakovost tako na strukturni kot procesni ravni (npr. število otroških knjig, obiskovanje knjižnice, skupno branja staršev in otrok, spodbujanje otrokove rabe govora, pogovarjanje z otrokom) v veliki meri povezana z izobrazbo staršev, zlasti mame (npr. Browne, 1996; Bus, van Ijzendoorn in Pellegrini, 1995; Sameroff, Seifer, Baldwin in Baldwin, 1993). Mame z višjo stopnjo izobrazbe pri skupnem branju pogosteje rabijo zapletenejše strategije branja, pri tem otroke učijo novih besed ter usmerjajo njihovo pozornost na besedilo, ki ga berejo (Silven, Ahtola in Niemi, 2003). Stopnja mamine izobrazbe je pomembno povezana z nekaterimi značilnostmi družinskega okolja, ki učinkujejo na razlike med otroki glede na govorne in spoznavne dosežke, npr. mame z višjo izobrazbo

imajo višja in zgodnejša pričakovanja o govorni kompetentnosti svojih otrok (Bee in dr., 1982), imajo več znanja o otrokovem razvoju (Bornstein, Hayness, O'Reilly in Painter, 1996).

Zelo redki so raziskovalci, ki so posebej preučevali vpletenost očeta v otrokov govorni razvoj, čeravno npr. Pellegrini in Galda (1998) posebej opozarjata na to pomanjkljivost, češ – tudi očetje lahko dnevno preživijo relativno veliko časa z otroki in s tem predstavljajo pomemben model za njihovo učenje govora. Posamezni avtorji ugotavljajo nekatere specifičnosti očetove komunikacije z otroki v obdobju dojenčka, malčka in zgodnjega otroštva, npr. očetje so manj občutljivi na razvojno stopnjo otrokovega govora (Ratner, 1988), očetje v komunikaciji z otroki, primerjalno z mamami, večkrat omogočajo menjavo vlog, v govoru rabijo bolj raznolike besede in več ukazovalnih izjav (Malone in Guy, 1982; Oppenheim, Emde in Wamboldt, 1996), očetov govor, za razliko od otroku zelo prilagodljivega maminega govora, predstavlja »most« do zelo raznolike rabe govora, s katero se otrok sreča med vrstniki in v širšem družbenem okolju (Mannle in Tomasello, 1987; Tomasello, Conti-Ramsden in Ewert, 1990). Zanimivo je, da kljub širokemu pregledu raziskav, v katerih raziskovalci poročajo o mamini (ali starševski) izobrazbi kot pomembnem dejavniku otrokovega govornega razvoja, ne najdemo rezultatov, ki bi posebej kazali zgolj na očetovo izobrazbo ali primerjalno mamino in očetovo v povezavi z otrokovo govorno kompetentnostjo. Zato ne moremo mimo raziskave U. Fekonja (2004), v kateri je ugotovila, da je mamina izobrazba pomemben dejavnik, ki v obdobju med tretjim in četrtnim letom starosti pozitivno učinkuje na dosežke otrok na lestvici govornega razvoja in na preizkusu pripovedovanja zgodbe ob slikanici. Mame z višjo izobrazbo so tudi same z višjo oceno ocenile govorne kompetentnosti svojih 4-letnih otrok kot mame z nižjo izobrazbo. Izobrazba očeta pa se v istem starostnem obdobju ni pokazala kot pomemben napovednik otrokovih govornih kompetentnosti.

Zanimivi so rezultati ene od slovenskih raziskav, v kateri so L. Marjanovič Umek, A. Podlesek in U. Fekonja (v tisku) s pomočjo *Vprašalnika o družinskem okolju: področje govor*, ki so ga razvile v namene merjenja kakovosti družinskega okolja, ugotovljale povezanost med vrstami in kakovostjo govornega spodbujanja ter otrokovimi govornimi kompetentnostmi. V raziskavo so vključile 353 4-letnih otrok in 308 mam (vse mame niso vrnile vprašalnikov), od katerih jih je imelo 28 % od 8 do 11 let formalne izobrazbe, 33 % od 12 do 13 let in 39 % najmanj 14 let formalne izobrazbe. S pomočjo faktorjske analize smo izluščili pet faktorjev, in sicer F 1 – *spodbujanje rabe govora* (npr. pogovarjam se z otrokom o tem, kako je preživel dan); F 2 – *skupno branje, obiski knjižnice, lutkovnih igrice* (npr. otroku berem vedno, ko me prosi); F 3 – *skupne dejavnosti in konverzacija* (npr. skupaj z otrokom gledam televizijo); F 4 – *interaktivno branje* (npr. dovolim otroku, da me prekine pri branju in mi postavlja vprašanja); F 5 – *spodbujanje razvoja v območju bližnjega razvoja* (npr. otroka spodbujam k učenju črk, ko mu npr. kažem črke v knjigi, ga učim, da napiše svoje ime). Izračunana multipla regresija nam pokaže, da lahko skupaj z mamino izobrazbo in dejavniki družinskega okolja pojasnimo največ 9 % variance v otrokovih

govornih dosežkih na različnih govornih področjih: razumevanje, izražanje, skupna mera splošnega govornega razvoja, koherentnost povedane zgodbe, struktura povedane zgodbe. Medsebojne soodvisnosti med mamino izobrazbo in posameznimi navedenimi faktorji, ki se nanašajo na kakovost družinskega okolja, so vse, z izjemo faktorja 5, pozitivne, najvišje pa pri faktorjih 2 in 4. Mamina izobrazba je sicer najvišji napovednik na področju otrokovega govornega izražanja.

Skupno branje staršev in otrok

Skupno branje je pomemben kazalec kakovosti družinskega okolja, ki je neposredno in tudi posredno preko vrste spremenljivk povezano z otrokovim govornim razvojem (DeBaryshe, Binder, in Buell, 2000). B. DeBaryshe (1995) meni, da skupno branje, predvsem tisto, pri katerem starši spodbujajo dekontekstualiziran pogovor, pripovedovanje, postavljanje odprtih vprašanj ter modelirajo rabo novih besed, predstavlja optimalen kontekst za spodbujanje otrokovega govora.

Frijters, Barron in M. Brunello (2000) ugotavljajo, da obstaja zmerna povezanost (8% pojasnjene variance) med pogostnostjo skupnega branja ter otrokovim besednjakom ter spretnostmi, ki so povezane z zgodnjo pismenostjo (poimenovanje črk, povezovanje črk in glasov). Podobno v metaštudijah ugotavljajo tudi Bus in dr. (1995) ter Scarborough in Dobrich (1994). Frijters in dr. (2000) navajajo, da se delež pojasnjene variance precej poveča, če k skupnemu branju kot napovedniku otrokovega besednjaka in zgodnje pismenosti vključimo še druge otrokovemu govoru podperne dejavnosti v družinskem okolju. V raziskavi, v kateri je sodelovalo 95 otrok, starih od 5 do 6 let, so za mero družinskega okolja uporabili skupen rezultat pri *Vprašalniku o pismenosti v družinskem okolju (Home Literacy Questionnaire, HLQ)*, v katerem so starši ocenili, kako pogosto berejo svojemu otroku, kdaj so začeli brati otroku, kdo poleg njih še bere otroku, koliko otroških knjig ima otrok, kako pogosto gredo z otrokom v knjižnico, in rezultat na *Ček listi prepoznavanja naslovov otroških knjig – za starše (Parent Storybook Title Recognition Checklist)*, ki naj bi predstavljala objektivnejšo mero pogostnosti skupnega branja. Ugotovili so, da so navedene dejavnosti v družinskem okolju neposredno povezane z otrokovim besednjakom (pojasnijo kar 21 % variance) ter posredno, in sicer preko fonološkega zavedanja, z zgodnjo pismenostjo (merjeno preko poimenovanja črk ter povezovanja črk in glasov). Fonološko zavedanje predstavlja mediacijsko spremenljivko (tisti otroci, ki imajo bolj razvito fonološko zavedanje, pri t. i. skupnih dejavnostih otrok in staršev usvojijo več znanja, povezanega s poimenovanjem črk ter povezovanjem črk in glasov), kar pa ne velja za razvoj besednjaka (če nadziramo stopnjo otrokovega fonološkega zavedanja, lahko z razlikami v družinskih dejavnostih, povezanimi s spodbujanjem govornega razvoja, pojasnimo 13 % razlik v otrokovem besednjaku). Avtorji še dodajajo, da nekatere vidike zgodnje pismenosti, vendar ne razvoja besednjaka, lahko pojasnimo z otrokovim interesom za branje knjig (merjeno preko strukturiranega pogovora z otrokom).

Rezultati več raziskav (npr. Evans, Shaw in Bell, 2000; Foy in Mann, 2003; Senechal, LeFevre, Thomas in Daley, 1998) kažejo, da so starši, ki poznajo več otroške literature (kar pomeni, da verjetno pogosteje berejo otrokom), bolj izobraženi in skupno branje knjig pogosteje umeščajo v družinsko rutino, redkeje pa se vključujejo v dejavnosti, povezane z neposrednim učenjem branja in pisanja (npr. poimenovanje črk, povezovanje črk in glasov, prepisovanje besed). Nekatere govorne dejavnosti v družinskem okolju so torej bolj povezane z otrokovim govornim razvojem, druge pa z zgodnjo pismenostjo (Senechal in LeFevre, 2002).

Rezultati vzdolžne raziskave, ki sta jo izvedli M. Senechal in J. A. LeFevre (2002), kažejo, da so govorne dejavnosti v družinskem okolju pomemben dejavnik tudi pri začetnem učenju branja. Izpostavljenost otrok otroški literaturi je bila merjena tako, da so starši 4- do 5- letnih otrok na ček listi naslovov in avtorjev otroških knjig izbrali naslove ter avtorje, ki jih poznajo. Možnost ugibanja so zmanjšali tako, da so vključili izmišljene naslove ter avtorje. Tako dobljeni rezultati so pomembno povezani z otrokovim besednjakom na začetku 1. razreda, ta pa je pomemben napovednik razumevanja prebranega besedila ob koncu 3. razreda (besednjak je mediacijska spremenljivka med skupnim branjem v vrtcu in razumevanjem prebranega besedila ob koncu 3. razreda). Tudi ponovno merjenje izpostavljenosti otroški literaturi, ko so otroci obiskovali 1. razred in so slikanice prepoznali ter izbrali po tipični ilustraciji in ne po naslovu (*Preizkus prepoznavanja otroških knjig za otroke, The Book Exposure Recall Task, BERT*, Senechal, LeFevre, Hudson in Lawson, 1996), je pomemben in neposreden napovednik razumevanja prebranega besedila ob koncu 3. razreda. Avtorici torej poudarjata pomen kontinuirane izpostavljenosti otrok otroški literaturi (bodisi da gre za skupno branje otroka in starša ali za otrokovo samostojno branje), ki ima pozitiven učinek na otrokovo kompetentnost v branju.

M. A. Evans in dr. (2000) so v vzdolžni študiji, ki so jo izvedle na vzorcu otrok, starih od 5;5 do 6;8 let, uporabile *Ček listo naslovov otroških knjig (Children's book title checklist)*, avtoric M. Senechal in dr. (1996). Ugotovile so, da se skupno branje, merjeno preko poznavanja otroške literature, povezuje z otrokovim besednjakom, nima pa dodane vrednosti, če nadziramo starost otrok, spoznavne sposobnosti otrok ter izobrazbo staršev. Mnenja staršev o njihovem vključevanju v dejavnosti, ki so neposredno povezane z učenjem branja in pisanja, npr. poimenovanje črk, učenje pisanja črk, so bila, tudi ko so nadzirale starost otrok, spoznavne sposobnosti otrok ter izobrazbo staršev, pomemben napovednik otrokove zgodnje pismenosti ter fonološkega zavedanja, ne pa tudi razvoja besednjaka. Avtorice v nasprotju z ugotovitvami nekaterih drugih raziskovalcev (npr. Senechal in LeFevre, 2002; Whitehurst, Arnold, Epstein, Angell, Smith in Fischel, 1994) zaključujejo, da skupno branje staršev in otrok neposredno ne pripomore k razvoju otrokove zgodnje pismenosti ter besednjaka.

Količina in kakovost skupnega branja v družini je odvisna tudi od socialnoekonomskega statusa (v nadaljevanju SES) družine. Rezultati raziskav kažejo, da v družinah srednjega in višjega socialnoekonomskega statusa skupno branje zelo pogosto predstavlja dnevno rutino (DeBaryshe, 1995). B. DeBaryshe (1995) v

raziskavi, ki jo je izvedla na vzorcu 60 otrok iz družin z nižjim SES-om, starih od 2 do 5 let, ugotavlja, da predpostavka, češ da starši z nižjim SES-om ne berejo ali berejo zelo redko, ne drži. Ti starši so, upoštevajoč povprečje, pozitivno naravnani h glasnemu branju in dajejo govornim dejavnostim v družinskem okolju velik pomen. Verjamejo, da je branje pomembno za šolski uspeh, in sicer predvsem zato, ker predstavlja dejavnost, v kateri otroci uživajo in tako na sorazmerno enostaven način razvijajo besednjak ter hkrati povečajo zanimanje za knjige. Nadalje avtorica ugotavlja, da so prepričanja mam o pomenu skupnega branja za otrokov govorni razvoj močno odvisna od njene izobrazbe, finančnih zmožnosti družine ter njenih lastnih bralnih navad. Mame, ki menijo, da skupno branje igra pomembno vlogo pri spodbujanju otrokovega govornega razvoja, tem omogočajo širše in pogostejše izkušnje skupnega branja ter se pogosteje vključujejo v pogovor o vsebini prebrane zgodbe. Poudarja tudi, da skupno branje, merjeno s samooceno staršev, ne vpliva na otrokovo govorno kompetentnost (govorno razumevanje in izražanje), kar razlaga s tem, da je skupno branje staršev in otrok le en vidik kakovosti družinskega okolja, ki je povezan s spodbujanjem otrokovega govora, kar pa je skladno tudi z ugotovitvami J. G. Foy in V. Mann (2003). Hkrati pa B. DeBaryshe (1995) poroča, da starši z nižjim SES-om nimajo razvitih ustreznih spretnosti za spodbujanje govornega razvoja med skupnim branjem. V prid njeni razlagi govorijo tudi rezultati nekaterih drugih študij (npr. Rees in Cox, 1999; Senechal, Thomas in Monker, 1995; Wasik in Bond, 2001), ki kažejo, da so poleg pogostnosti branja pomembne tudi njegova kakovost (interaktivno branje, dialoško branje ...) in metode, ki jih starši uporabljajo pri skupnem branju (postavljanje odprtih vprašanj, razlaganje neznanih besed, spodbujanje dekontekstualiziranega pogovora in pripovedovanja).

Eden od pomembnih vzrokov za raznolikost družinskih dejavnosti so tudi prepričanja staršev o pomenu spodbujanja zgodnje pismenosti. B. DeBaryshe in dr. (2000) delijo starše glede na njihove implicitne teorije o učenju branja in pisanja ter spodbujanju zgodnje pismenosti v tri skupine. Za starše, ki verjamejo v t. i. celovitost jezika, je značilno, da spodbujajo otrokovo zanimanje za knjige, da pogosteje modelirajo dejavnosti, povezane s pismenostjo, in otrokom razložijo funkcijo teh dejavnosti (npr. skupno pisanje pisma), da se pogosteje vključujejo v dejavnosti skupnega branja in pisanja ter se pri branju besedila osredotočajo na vsebino prebranega. Starši, katerih prepričanja so bližje glasovnemu pomenu jezika, se pogosteje vključujejo v dejavnosti, ki se nanašajo le na posamezne segmente spodbujanja pismenosti, npr. učenje črk, povezovanje črk in glasov, pisanje črk in besed. Tretjo skupino pa predstavljajo starši, ki se jim spodbujanje pismenosti v predšolskem obdobju ne zdi pretirano pomembno. Avtorji ugotavljajo, da otroci staršev prve skupine najpogosteje samostojno pišejo (npr. »pišejo« tudi, če ne poznajo vseh črk ali njihovega zaporedja v besedi), medtem ko otroci staršev druge skupine dosegajo višje rezultate pri preizkusih besednjaka, pripovedovanja zgodbe ter pri konvencionalih preizkusih branja in pisanja. Najslabše rezultate pri vseh merah govornega razvoja in pismenosti dosegajo otroci staršev, ki se jim spodbujanje pismenosti ne zdi pomembno. Kljub nekaterim omejitvam navedene raziskave (majhen vzorec, homogenost vzorca glede na SES družine – srednja in

visoka izobrazba staršev) avtorji zaključujejo, da se prepričanja staršev povezujejo z otrokovim govornim razvojem in njegovo pismenostjo. Ne morejo pa govoriti o vzročni povezanosti, saj ne vedo, ali prepričanja vplivajo na izbiro dejavnosti, v katere se starši vključujejo, ali so prepričanja oblikovali ob spremljanju otrokovega razvoja, ki pa je pod vplivom drugih dejavnikov.

Merjenje kakovosti družinskega okolja oz. otrokove izpostavljenosti otroški literaturi

Ček lista naslovov otroških knjig, ki jo rešujejo starši, predstavlja mero njihovega poznavanja otroške literature. V ozadju oblikovanja ček list ležita dve predpostavki, in sicer a) starši poznajo več otroških knjig kot ne-starši in b) starši, ki več berejo svojemu otroku, poznajo več otroških knjig. Slednja predpostavka je tudi empirično podprta, saj raziskovalci (npr. Evans in dr. 2000; Frijters in dr., 2000) ugotavljajo, da tisti starši, ki že dlje časa (glede na starost otroka, pri kateri so začeli s skupnim branjem) berejo svojemu otroku, dosegajo višje rezultate tudi pri ček listah naslovov otroških knjig.

M. Senechal in dr. (1996) so ček listo prvič uporabile pri predšolskih otrocih. Na osnovi *Preizkusa prepoznavanja naslovov otroških knjig* za starejše otroke (*Title Recognition Test*, TRT, Cunningham in Stanovich, 1991) so izdelale *Ček listo naslovov otroških knjig* (*Children's Title Checklist*, CTC). Ček lista je sestavljena iz 25 pravih ter 14 izmišljenih naslovov otroških knjig, reševanje je skupinsko, otroci pa morajo med vsemi naslovi označiti tiste, za katere so prepričani, da jih poznajo. Ker predšolski otroci večinoma še ne znajo brati, so M. Senechal in dr. (1996) svojo ček listo priredile tako, da jo rešujejo starši. Končna verzija vključuje 31 pravih ter 19 izmišljenih naslovov. Poleg omenjene ček liste so avtorice izdelale še *Ček listo avtorjev otroških knjig* (*Children's Author Checklist*, CAC), ki je vključevala 40 pravih ter 20 izmišljenih imen avtorjev otroških knjig. Avtorice poročajo, da so starši kot pravilne redko označili izmišljene naslove. Takih je le 1,8 % izbir pri *Ček listi naslovov otroških knjig* ter 0,1 % izbir pri *Ček listi avtorjev otroških knjig*. Ker je povezanost med rezultati pri obeh ček listah visoka, so avtorice kot mero izpostavljenosti otrok otroški literaturi uporabile skupen rezultat pri obeh ček listah.

M. Senechal in dr. (1996) ugotavljajo, da poznavanje otroške literature staršev, merjeno s pomočjo ček list, v primerjavi z njihovo samooceno o tem, kako pogosto berejo svojemu otroku, predstavlja višji napovednik govornega razvoja predšolskih otrok. Hkrati navajajo kar nekaj prednosti njene rabe, npr. je razumljiva, enostavna za uporabo in hitra. Nekateri drugi raziskovalci (npr. Bus in dr. 1995) menijo, da je prednost ček list tudi večja objektivnost, saj so vprašanja v vprašalnikih oz. trditve v ocenjevalnih lestvicah o pogostnosti branja za starše pogosto težko razumljiva in nejasna. Npr. pri odgovoru na vprašanje, *Kako pogosto berete svojemu otroku?*, lahko posameznik tri prebrane zgodbe hkrati pojmuje kot en »bralni dogodek«, nekdo drug pa to označi kot tri »bralne dogodke« v dnevu. Prednost ček list je tudi v tem, da z njo zmanjšamo

socialno zaželenost odgovorov. M. Senechal in dr. (1996) navajajo, da so samoocene staršev o pogostnosti skupnega branja lahko pozitivno izkrivljene, ker ti branje knjig ocenjujejo kot pomembno za otrokov govorni razvoj. Nadalje rezultati kažejo, da so zanesljivosti ček list naslovov otroških knjig ($r_{xx} = 0,82^1$; $r_{xx} = 0,86$; $r_{xx} = 0,88$) višje kot zanesljivosti vprašalnikov pismenosti v družinskem okolju, ki merijo pogostnost skupnega branja ter vključenost staršev v dejavnosti, povezane z govornim razvojem ter zgodnjo pismenostjo ($r_{xx} = 0,77$). Nekateri avtorji (npr. Frijters in dr., 2000; Senechal in dr., 1996; Senechal in LeFevre, 2002) nadalje posebej opozarjajo na pomanjkljivosti samoocene staršev o pogostnosti skupnega branja, in sicer predvsem zato, ker so vprašalniki sorazmerno kratki in ne vključujejo vseh dejavnosti v družinskem okolju, ki so povezane s spodbujanjem otrokovega govornega razvoja in zgodnje pismenosti.

Nekateri raziskovalci ugotavljajo, da med obema merama izpostavljenosti otrok otroški literaturi oz. pogostnosti skupnega branja (samoocena staršev s pomočjo vprašalnika in ček liste) obstaja pomembna pozitivna povezanost (npr. Foy in Mann, 2003; Frijters in dr., 2000), spet drugi (npr. Evans in dr., 2000) pa navajajo, da je povezanost nepomembna. M. Senechal in dr. (1996) ugotavljajo, da je izpostavljenost otrok otroški literaturi, merjena s ček listami naslovov in avtorjev otroških knjig, pomemben napovednik otrokovega besednjaka, kar pa ne velja za samoocene staršev o pogostnosti skupnega branja. Podobno tudi M. Senechal in J. A. LeFevre (2002) ugotavljata, da samoocena staršev o pogostnosti branja ter o drugih dejavnostih v družini, povezanih s spodbujanjem govornega razvoja in pismenosti (npr. obisk knjižnice), ni pomemben napovednik otrokovega govornega razvoja ali pismenosti ter da ne izboljša napovedne moči ček list.

V predstavljeni raziskavi nas je, upoštevajoč tako teoretična spoznanja o dejavnikih govornega razvoja kot rezultate več tujih in domačih raziskav o neposrednih ali posrednih učinkih različnih dejavnikov na otrokov govorni razvoj, zanimalo, kako se izobrazba staršev in skupno branje staršev in otrok povezuje z govornimi kompetentnostmi otrok, starih približno 5 let. Ker praktično vsi raziskovalci in raziskovalke, ki se ukvarjajo s skupnim branjem, to umeščajo med tiste dejavnosti v družini, ki pomembno spodbujajo govorni razvoj otrok, in hkrati opozarjajo na probleme v zvezi z objektivnim in veljavnim merjenjem pogostnosti in kakovosti družinskih dejavnosti, povezanih z zgodnjo pismenostjo, smo skupno branje ocenili s pomočjo v slovenskem prostoru prvič uporabljene *Ček liste naslovov otroških knjig in slikanic*. Ček lista je v primerjavi s samooceno staršev, ki s pomočjo vprašalnikov odgovarjajo, kako pogosto berejo otroku oz. berejo z njim, objektivnejša mera navedene dejavnosti. Z rabo ček liste se namreč izognemo socialno zaželenim odgovorom, ki jih starši oblikujejo, ker menijo, da je branje pomembno za otrokov razvoj. Ker je bila ček lista v slovenskem prostoru na novo razvita in prvič uporabljena, je bil eden izmed ciljev naše raziskave tudi preveriti njene merske značilnosti.

¹ r_{xx} = razpolovitveni koeficient zanesljivosti.

Metoda

Udeleženci

V raziskavo je bilo vključenih 123 otrok, starih 5 let +/- 3 mesece (44 % dečkov in 56 % deklic) ter oba starša vseh otrok. Otroci so obiskovali enega od 17 slovenskih vrtcev, v vrtec pa so bili vključeni med 10. in 37. mesecem starosti. Starši so za vse v vzorec vključene otroke dali pisno soglasje za sodelovanje otrok in njih samih v raziskavi.

Pripomočki

Splošna govorna lestvica

Govorni razvoj otrok sva ugotavljali s pomočjo *Splošne govorne lestvice* (Marjanovič Umek, Kranjc, Bajc in Fekonja, 2004), ki smo jo oblikovale na podlagi tretje, revidirane izdaje *Lestvice govornega razvoja avtorice J. Reynell (The Reynell Developmental Language Scales III, RDLS III, Edwards, Fletcher, Garman, Huges, Letts in Sinka, 1997)*, *Lestvice govornega razvoja avtorice J. Vane (Vane Evaluation of Language Scale, Vane-L, 1975)* ter *Lestvice govornega razvoja za predšolske otroke avtoric I. Lee Zimmerman, V. G. Steiner in R. Evatt Pond (Preschool Language Scale-3, PLS-3, 1991)* in je trenutno v procesu standardizacije na vzorcu slovenskih otrok. Govorna lestvica, ki meri splošni govorni razvoj ($\alpha = 0,91$, izračunana na vzorcu 198 petletnih otrok), je sestavljena iz treh podlestvic, in sicer podlestvice govornega razumevanja, izražanja in metajezika, ter je namenjena ocenjevanju govornega razvoja otrok, starih od 2 do 6 let.

Podlestvica govorno razumevanje je sestavljena iz 14 sklopov nalog ($\alpha = 0,73$), s katerimi preizkušamo razumevanje navodil, besed, ki označujejo dele telesa, prostorske pojme, pojme količine, odnose med osebami oz. predmeti, lastnosti, osebe in svojino, barve, razumevanje časovnega zaporedja v zgodbi, razumevanje zanikanja, uporabnosti predmetov, dejanja in rezultate dejanja.

Podlestvica govorno izražanje je sestavljena iz 21 sklopov nalog ($\alpha = 0,87$), s katerim preizkušamo otrokovo besednjak, rabo zaimkov, besed, s katerimi poimenujemo lastnosti, izražanje dejanja in stanja v sedanjiku, pretekliku in prihodnjiku, rabo množine in dvojine, besed, ki označujejo prostorske odnose, količino, način tvorbe nikalnih in vprašalnih stavkov, rabo nadpomenk, besed, ki označujejo socialne odnose, priredja in podredja, premege in odvisnega govora, zmožnost sklanjanja, rabe glagolov rekanja in otrokovo pripovedovanje zgodbe.

Podlestvica metajezik vključuje 5 sklopov nalog ($\alpha = 0,71$), s pomočjo katerih preizkušamo otrokovo sposobnost popravljanja napak, razlikovanja med daljšo in krajšo besedo, otrokovo določanje zadnje besede v stavku ter prvega in zadnjega glasu v besedi.

Naloge na vseh treh podlestvicah izvajamo s pomočjo različnega igralnega materiala (npr. lutke, kocke, avtomobili) in slikovnega gradiva. Pri različnih nalogah se pravilni odgovori točkujejo z različnim številom točk (od 1 do 5), točke pa se znotraj posamezne podlestvice seštevajo. Tako dobimo tri delne rezultate, in sicer oceno otrokovega govornega razumevanja (največje število točk je 44), govornega izražanja (največje število točk je 85) in metajezikovnih zmožnosti (največje število točk je 22), in skupni rezultat, ki je vsota vseh treh delnih rezultatov (največje število točk na celotni lestvici je 151) in predstavlja splošno oceno otrokovih govornih zmožnosti.

Splošna lestvica govornega razvoja vsebuje tudi petstopenjsko lestvico, s pomočjo katere testator oceni otrokovo sodelovanje, pozornost, zaupanje ter zanimanje za naloge med preizkušanjem.

Ček lista naslovov otroških knjig in slikanic

Ker so otroške knjige vselej del kulturnega in jezikovnega okolja, je ne glede na že izdelane in preverjene tuje ček liste nujno narediti svojo ček listo naslovov otroških knjig za slovenski prostor. *Ček listo naslovov otroških knjig in slikanic* sva oblikovali v več zaporednih fazah.

Najprej sva izdelali *Ček listo naslovov aktualnih priljubljenih otroških knjig in slikanic*. Oblikovana je bila na podlagi seznamov v letu 2004 najbolj branih knjig za otroke, stare od 3 do 6 let (najpogosteje izposojenih v nekaj slovenskih knjižnicah). Na podlagi teh seznamov sva v prvi pilotski študiji, v kateri je sodelovalo 45 vzgojiteljic iz različnih vrtec po Sloveniji, oblikovali 2 različici *Ček liste naslovov aktualnih priljubljenih otroških knjig in slikanic* – vsaka je vključevala 22 pravilnih in 10 izmišljenih naslovov. Vzgojiteljice sva prosili, da označijo tiste naslove, ki jih zares poznajo, in po svojem mnenju navedejo še 5 trenutno najbolj priljubljenih ter 5 najbolj priljubljenih otroških knjig nasploh. Na podlagi teh rezultatov sva izdelali 2 seznama:

- *Seznam 1*: najpogosteje pravilno izbrane otroške knjige s strani vzgojiteljic (predpostavljali sva, da so tiste knjige, ki jih pozna več vzgojiteljic, trenutno bolj priljubljene).
- *Seznam 2*: po mnenju vzgojiteljic trenutno najbolj priljubljene knjige.

Končna verzija *Ček liste naslovov aktualnih priljubljenih otroških knjig in slikanic* vsebuje 23 pravilnih ter 7 izmišljenih naslovov otroških knjig, ki sva jih preverili v vzajemni bibliografski bazi.

Nato sva oblikovali *Ček listo naslovov priljubljenih otroških knjig in slikanic nasploh*. Pri oblikovanju sva upoštevali pripravljene seznam otroških in mladinskih knjig za otroke, stare od 3 do 6 let (Saksida, 2005), in seznam otroških knjig, ki so jih kot najbolj priljubljene nasploh napisale vzgojiteljice (glej prvo pilotsko študijo). Pripravljeno ček listo sva preverili v drugi pilotski študiji, v kateri je sodelovalo 46 vzgojiteljic, prav tako iz različnih vrtec po Sloveniji. Na podlagi zbranih rezultatov

sva v ček listo naslovov otroških knjig in slikanic vključili 14 otroških knjig slovenskih avtorjev, 8 otroških knjig tujih avtorjev in 8 otroških knjig z izmišljenimi naslovi, ki sva jih preverili v vzajemni bibliografski bazi.

Na osnovi zbranih podatkov v obeh pilotskih študijah sva *Ček listo naslovov aktualnih priljubljenih otroških knjig in slikanic* in *Ček listo naslovov priljubljenih otroških knjig in slikanic nasploh* združili v končno *Ček listo naslovov otroških knjig in slikanic* (Marjanovič Umek in Bajc, 2005), ki vsebuje 45 pravih in 15 izmišljenih naslovov otroških knjig (glej prilogo 1). V *Ček listi naslovov otroških knjig in slikanic* so prikazani tudi deleži izbir za posamezne naslove v obeh sklopih. Starši (povprečno 74,3 %) so poznali nasploh priljubljene slikanice, povprečno 22,7 % jih je poznalo aktualno priljubljene, redko (povprečno 3,5%) pa so izbirali izmišljene naslove, kar verjetno kaže na to, da niso pogosto ugibali. Rezultat pri ček listi je seštevek pravih izbir, od katerega odštejemo število napačnih.

Ker rezultati nekaterih raziskav (npr. Evans in dr., 2000) kažejo, da starši predšolskih otrok poznajo več otroške literature kot ne-starši, sva v tretji pilotski študiji preverili, ali to drži tudi za našo ček listo. Za sodelovanje sva prosili starše in študente, ki niso starši. Ček listo je reševalo 49 staršev in 55 študentov. Izločili sva tiste starše, ki so poročali, da doma govorijo večinoma srbski ali hrvaški jezik (2 starša), ter tiste študente, ki imajo predšolske sestre ali brate (3 študente). Zbrani podatki in njihova analiza so pokazali, da, tako kot sva pričakovali, starši predšolskih otrok pri *Ček listi naslovov otroških knjig in slikanic* v povprečju dosegajo višje rezultate kot študentje.

Z namenom ugotoviti zanesljivost *Ček liste naslovov otroških knjig in slikanic* sva izvedli še četrto pilotsko študijo. V vzorec je bilo vključenih 37 staršev otrok, starih 3 leta, 34 staršev otrok, starih 4 leta, 294 staršev otrok, starih 5, in 34 staršev otrok, starih 6 let. Ugotovili sva, da razpolovitveni koeficienti zanesljivosti znašajo 0,79 (za otroke, stare 3 leta); 0,88 (za otroke, stare 4 in 5 let) ter 0,92 (za otroke, stare 6 let).

Vprašalnik o demografskih podatkih

V vprašalniku, ki je namenjen staršem, sva vprašali po nekaterih osnovnih demografskih podatkih, povezanih z raziskavo, in sicer po starosti otrok (v mesecih), spolu otrok, starosti otrok ob vključitvi v vrtec (v mesecih) ter izobrazbi mame in očeta. Starši so v vprašalniku napisali število let zaključenega formalnega izobraževanja. Zaradi prikaza izobrazbene strukture staršev, vključenih v vzorec, sva leta zaključenega formalnega izobraževanja združili v 5 stopenj (glej tabelo 1).

Postopek

Vsak otrok je bil med bivanjem v vrtcu individualno preizkušen s *Splošno govorno lestvico*. Izvedba preizkusa je trajala približno 30 minut. Testatorke, ki so bile ustrezno usposobljene študentke psihologije, so vse otrokove odgovore zapisovale v odgovorne

Tabela 1: Izobrazbena struktura staršev.

Število let zaključenega formalnega šolanja	Mama	Oče
do 8	3 %	11 %
do 11	21 %	25 %
do 12	33 %	37 %
do 15	24 %	14 %
16 ali več	19 %	12 %

liste ter jih nato ustrezno (glede na izdelana navodila za vrednotenje) vrednotile.

Ček listo naslovov otroških knjig in slikanic, ki sva ji priložili ustrezna navodila za odgovarjanje, sva poslali v vrtce ter prosili vzgojiteljice, da jih razdelijo staršem v vzorec vključenih otrok. Vsaki ček listi je bila priložena ovojnica, v katero so starši (vselej je listo izpolnil eden od staršev, bodisi mama bodisi oče) vložili izpolnjeno ček listo, jo vrnilo vzgojiteljici in si pri tem zagotovili tudi anonimnost. Večina staršev je ček listo rešila kar v vrtcu, kar je bilo tudi najino priporočilo, saj sva želeli, da starši ne bi iskali pravih oz. napačnih naslovov knjig v domači zbirki knjig, v knjižnici ali kje drugje. Zbrane ček liste so vzgojiteljice predale testatorkam ob naslednjem obisku v vrtcu.

Starši so na *Vprašalnik o demografskih podatkih*, ki so ga dobili v vrtcu, odgovarjali pisno in sicer neposredno v vrtcu ali doma.

Rezultati

V tabeli 2 so prikazane opisne statistike za vse štiri spremenljivke (dosežek otroka pri *Splošni govorni lestvici*, dosežek enega izmed staršev pri *Ček listi naslovov otroških knjig in slikanic* ter število let zaključenega formalnega izobraževanja mame in očeta), ki so bile vključene v statistične analize.

Količniki asimetričnosti in sploščenosti, ki so predstavljeni v tabeli 2, kažejo, da nobena od porazdelitev bistveno ne odstopa od normalne. Vsi količniki so sorazmerno nizki. Najvišje odstopajo od normalne porazdelitve rezultati pri *Ček listi naslovov otroških knjig in slikanic* – gre za porazdelitev, ki je nekoliko desno asimetrična in

Tabela 2: Opisne statistike.

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Asimetričnost</i>	<i>Sploščenost</i>
Govorna lestvica ^a	95,14	14,41	47	124	-0,22	0,05
Ček lista ^b	21,15	6,60	4	42	0,65	0,68
Izobrazba mame ^c	13,02	2,17	8	18	0,21	-0,42
Izobrazba očeta ^c	12,14	2,40	6	18	0,25	0,25

Opombe. *M* – aritmetična sredina, *SD* – standardna deviacija, *Min* – minimalno število doseženih točk, *Max* – največje število doseženih točk, ^a *Splošna govorna lestvica*, ^b *Ček lista naslovov otroških knjig in slikanic*, ^c število let zaključenega formalnega izobraževanja.

Tabela 3: Povezave med izobrazbo mame, očeta, odgovori pri ček listi in otrokovimi dosežki pri govornem preizkusu.

	Govorna lestvica ^a
Izobrazba mame ^b	0,135
Izobrazba očeta	0,066
Ček lista ^c	0,225**

Opombe. ^a Splošna govorna lestvica, ^b število let zaključenega formalnega izobraževanja, ^c Ček lista naslovov otroških knjig in slikanic, ** $p < 0,01$.

koničasta. To pomeni, da je več staršev (kot bi jih v primeru, če bi bili rezultati normalno razporejeni) doseglo nižje rezultate, kot je povprečni rezultat, oz. povedano drugače, za veliko staršev je bilo prepoznavanje pravih naslovov otroških knjig težka naloga. Kljub temu pa tudi na podlagi grafičnega prikaza pogostnostne porazdelitve ocenjujeva, da ta bistveno ne odstopa od normalne porazdelitve.

Povezanost med izobrazbo staršev, njihovim poznavanjem otroške literature (rezultati pri ček listi) in dosežki otrok na *Splošni govorni lestvici* sva izračunali s Pearsonovimi korelacijskimi količniki.

Iz rezultatov, prikazanih v tabeli 3, vidimo, da je povezanost med dosežki otrok pri *Splošni govorni lestvici* in izobrazbo mame sicer višja kot povezanost z izobrazbo očeta, vendar tudi ta ni pomembna (korelacija med izobrazbo mame ter otrokovo govorno kompetentnostjo je na meji pomembnosti; $p = 0,07$). Nadalje rezultati kažejo, da otroci, katerih starši so dosegli visoke dosežke pri *Ček listi naslovov otroških knjig in slikanic* in verjetno poznajo več otroške literature, dosegajo pomembno višje rezultate pri *Splošni govorni lestvici* kot otroci staršev z nizkimi dosežki pri ček listi.

Pri računanju povezanosti med poznavanjem otroške literature staršev in njihovo izobrazbo sva izobrazbo mame in očeta združili v skupno spremenljivko, in sicer tako, da sva izračunali povprečno število let zaključenega formalnega izobraževanja (povezanost med številom let zaključenega formalnega izobraževanja mame in očeta je $r = 0,266$; $p = 0,003$). To je bilo potrebno, ker starši niso vselej označili, kdo, mama ali oče, je odgovarjal na ček listo. Ugotovili sva, da pari staršev s povprečno višjo izobrazbo poznajo več otroških knjig ($r = 0,290$; $p = 0,001$).

V nadaljevanju sva računali multiplo regresijsko analizo s postopnim vključevanjem posameznih napovednikov. Odvisno spremenljivko predstavlja dosežek otroka pri *Splošni govorni lestvici*, neodvisni pa dosežek staršev pri *Ček listi naslovov otroških knjig in slikanic* ter število let zaključenega formalnega izobraževanja mame ter očeta. V model 1 sva glede na to, da rezultati več raziskav kažejo pomembno povezanost med mamino izobrazbo in dosežki otrok pri govornih preizkusih, kot napovednik vključili le izobrazbo mame, v modelu 2 sva dodali rezultate ček liste, ker

Tabela 4: Rezultati regresijske analize.

	β	R^2	Spremembe R^2		
			ΔR^2	F	p
Model 1		0,02	0,02	2,41	0,12
Izobrazba mame	0,14				
Model 2		0,06*	0,04	4,87	0,03
Izobrazba mame	0,07				
Ček lista ^b	0,21*				
Modeli 3		0,06	0,00	0,03	0,96
Izobrazba mame	0,06				
Ček lista ^b	0,20*				
Izobrazba očeta	0,02				

Opombe. ^b Ček lista naslovov otroških knjig in slikanic, β – standardiziran regresijski količnik, R^2 – količnik determinacije, ΔR^2 – sprememba količnika determinacije, F – testna statistika, ki se nanaša na spremembo R^2 , p – statistična pomembnost spremembe R^2 , * $p < 0,05$.

tudi najini rezultati kažejo pomembno povezanost med dosežki pri ček listi in otrokovim govornim razvojem, v modelu 3 pa je dodana še izobrazba očeta.

Rezultati v tabeli 4 kažejo, da je najbolj smiselno sprejeti model 2, s katerim pojasnimo 6 % variance razlik v dosežkih otrok pri *Splošni govorni lestvici*. Delež pojasnjene variance se pomembno spremeni, če poleg izobrazbe mame, ki je bila napovedna spremenljivka v modelu 1, dodamo še dosežek staršev pri *Ček listi naslovov otroških knjig*. Sprejetje modela 3 ni smiselno, saj z vključitvijo izobrazbe očeta kot dodatne napovedne spremenljivke ne pridobimo ničesar. To je razvidno tudi že iz rezultatov, prikazanih v tabeli 3, saj je povezanost med izobrazbo očeta in dosežki otrok pri *Splošni govorni lestvici* nizka.

Razprava

Dobljeni rezultati (tabela 3) kažejo, da obstaja pomembna povezanost med dosežki otrok pri *Splošni govorni lestvici* ter odgovori, ki kažejo na poznavanje otroške literature s strani staršev in so posredna mera skupnega branja ($r = 0,225$). Povezanost med izobrazbo mame ter očeta in govorno kompetentnostjo otrok je nižja in na meji pomembnosti ($p = 0,07$), med izobrazbo očeta in otrokovimi govornimi kompetentnostmi pa zelo nizka in nepomembna. Morda najbolj preseneča rezultat, ki kaže na povezanost med mamino izobrazbo in otrokovim dosežkom pri govornem preizkusu, saj rezultati

drugih raziskav (npr. Apostolos in Napoleon, 2001; Bornstein in Haynes, 1998; Marjanovič Umek, Fekonja in Kranjc, 2003; Marjanovič Umek, Podlessek in Fekonja, v tisku; Silven, Ahtola in Niemi, 2003) kažejo, da je izobrazba mame dejavnik, ki ima pomemben učinek na otrokov govorni razvoj v zgodnjem otroštvu (mame z višjo izobrazbo nudijo otrokom bolj stimulatивно družinsko okolje). Tudi iz tabele 4 je razvidno, da lahko z izobrazbo mame pojasnimo le 2 % razlik v govorni kompetentnosti otrok. Rezultate razlagamo kot možno posledica tega, da imamo v vzorcu (gre za starše otrok, ki so vključeni v vrtec) malo mam z nizko izobrazbo (76 % jih ima vsaj srednješolsko izobrazbo). Rezultati v tabeli 4 nam tudi dodatno pojasnjujejo nizko povezanost med izobrazbo očeta in otrokovimi dosežki pri govornem preizkusu, saj se delež pojasnjene variance ne spremeni, če kot napovedno spremenljivko poleg izobrazbe mame ter skupnega branja vključimo še izobrazbo očeta. Na podlagi tega lahko sklepamo, da izobrazba očeta ni dejavnik, ki bi pomembno določal količino in kakovost govornih spodbud, ki jih je otrok deležen v svojem družinskem okolju, in s tem otrokove govorne kompetentnosti, kar je v slovenskem prostoru ugotovila tudi U. Fekonja (2004). Raziskave o vpletenosti očeta v razvoj otrokovega govora so sicer zelo redke, tiste posamezne, ki so (npr. Oppenheim in dr., 1996; Ratner, 1988), pa se bolj ukvarjajo s primerjavo mamine in očetove govorne komunikacije z otrokom kot specifično z izobrazbo očeta in posledično morda z različnimi načini spodbujanja govora otrok. Ko interpretiramo podatke o povezanosti med izobrazbo mame oz. očeta v povezavi z otrokovo govorno kompetentnostjo, pa ne smemo tudi mimo dejstva, da gre za 5-letne otroke, ki so že več let v vrtcu, zato zagotovo k relativizaciji rezultatov v veliki meri prispeva tudi učinek vrstniške komunikacije.

Poznavanje otroške literature s strani staršev je višji napovednik otrokovega govornega razvoja kot njihova izobrazba. Kot je razvidno iz rezultatov, prikazanih v tabeli 4, se delež pojasnjene variance pomembno poveča, če izobrazbi mame dodamo še rezultat skupnega branja (merjenega z odgovori pri ček listah). Z izobrazbo mame ter skupnim branjem lahko pojasnimo 6 % razlik v govorni kompetentnosti otrok, kar je primerljivo z ugotovitvami tistih raziskav, katerih avtorji (npr. Bus in dr., 1995; Frijters in dr., 2000; Scarborough in Dobrich, 1994) navajajo, da med skupnim branjem ter govornim razvojem otrok obstaja zmerna povezanost, ne pa z ugotovitvami tistih raziskav (npr. Evans in dr., 2000), ki kažejo, da skupno branje, če nadziramo izobrazbo staršev, nima neposrednega vpliva na otrokov govorni razvoj. Nadalje rezultati kažejo, da obstaja pomembna pozitivna povezanost med povprečno izobrazbo parov staršev ter poznavanjem naslovov otroških knjig in slikanic ($r = 0,29$), kar lahko pomeni, da pari staršev s povprečno višjo izobrazbo pogosteje berejo svojim otrokom. Podobne rezultate je moč zaslediti tudi v drugih raziskavah (npr. Evans in dr., 2000; Foy in Mann, 2003), ko so raziskovalci npr. ugotovili, da so bolj izobraženi starši skupno branje pogosteje vključili v družinsko rutino in s tem otroku ponudili več kakovostnih govornih spodbud. Zaključimo lahko, da je skupno branje staršev in otrok ne glede na njihovo izobrazbo eden izmed dejavnikov družinskega okolja, ki lahko pomembno prispeva k razvoju otrokove govorne kompetentnosti. Dodana vrednost skupnega branja, če nadziramo

izobrazbe mame, bi lahko kazala tudi na to, da je skupno branje samo po sebi pomemben dejavnik spodbujanja govornega razvoja, in sicer ne glede na to, katere tehnike branja uporabljajo (npr. otrok ob branju samo posluša, starši ga ob branju spodbujajo, da tudi sam sprašuje in pripoveduje, med skupnim branjem razlagajo neznane besede). Ta ugotovitev se zdi še posebej pomembna tudi zato, ker kaže, da je skupno branje pomemben kontekst za otrokov govorni razvoj tako v družinah staršev z nižjo kot višjo stopnjo izobrazbe.

Opozoriti velja tudi na nekatere pomanjkljivosti raziskave oz. možnosti nadaljnega preučevanja dejavnikov otrokovega govornega razvoja. Kljub temu da sva ugotovili, da je skupno branje staršev in otrok pomemben napovednik otrokovega govornega razvoja, pa lahko predvidevava, da bi se delež pojasnjene variance zvišal, če bi upoštevali še druge za otrokov govorni razvoj podporne dejavnosti iz družinskega okolja, npr. učenje črk, skupno gledanje otroških televizijskih oddaj, pogovarjanje v družini. Tudi podatke, zbrane s pomočjo izdelane ček liste, bi veljalo v prihodnje še dopolniti s podatki drugih udeležencev in ne zgolj staršev. Pomembne bi bile tudi informacije o tem, ali otrokom bere še kdo drug v družini (morda starši poznajo sorazmerno malo otroške literature in otroku redko berejo, ker mu npr. vsak dan bereta babica ali dedek), informacije o tem, kakšno je skupno branje. Nekateri starši otrokom samo berejo, otroci pa poslušajo, drugi jih spodbujajo k odzivanju, npr. postavljajo jim vprašanja, otroci pripovedujejo ob slikah, si sami izmišljajo zaključke zgodbe itn. Whitehurst in sodelavci (1994) navajajo, da so otroci v intervencijskih programih, ko so bili deležni branja v obliki dialoga (bodisi samo v vrtcu bodisi v vrtcu in doma), dosegali višjo govorno kompetentnost kot otroci, ki takšnega branja niso bili deležni, kar kaže, da je poleg pogostnosti pomemben tudi stil branja. Seveda s ček listo kot pokazateljem skupnega branja tudi ne moremo izključiti možnosti, da sorazmerno veliko otroških knjig poznajo tudi starši, ki svojim otrokom ne berejo zelo veliko, knjige pa poznajo, ker npr. delajo v knjižnici, knjigarni, spremljajo izdaje knjig in njihove ocene.

Upoštevajoč tako pozitivne značilnosti kot pomanjkljivosti ček liste naslovov otroških knjig in slikanic ter ob upoštevanju celovitosti in heterogenosti družinskega okolja bi veljalo pri nadaljnjem preučevanju družinskih dejavnikov otrokovega govornega razvoja uporabiti več različnih pristopov pri zbiranju podatkov, npr. ček listo naslovov otroških knjig, vprašalnik družinskega okolja, neposredno opazovanje v družinskem okolju, kombinirano z delno strukturiranim pogovorom.

Literatura

- Apostolos, E. in Napoleon, M. (2001). *Word-meaning development in Greek children's language: the role of children's sex and parents educational level*. Prispevek predstavljen na Xth European Conference on Developmental Psychology, Uppsala, Švedska.
- Bee, H. L., Barnard, K. E., Eyres, S. J., Gray, C. A., Hammond, M. A., Spietz, A. L., Snyder, C. in Clark, B. (1982). Prediction of IQ and language skill from perinatal status, child

- performance, family characteristics and mother-infant interaction. *Child Development*, 53, 1134–1156.
- Bornstein, M. H. in Haynes, O. M. (1998). Vocabulary competence in early childhood: measurement, latent construct, and predictive validity. *Child Development*, 69 (3), 654–671.
- Bornstein, M. H., Haynes, O. M., O'Reilly, W. A. in Painter, K. M. (1996). Solitary and collaborative pretence play in early childhood: sources of individual variation in the development of representational competence. *Child Development*, 69, 654–671.
- Browne, A. (1996). *Developing language and literacy 3–8*. London: P. C. P.
- Browne, N. (1999). *Young children's literacy development and the role of television texts*. London: Falmer Press.
- Bus, A. G., van Ijzendoorn, M. H. in Pellegrini, A. D. (1995). Joint book reading makes for success in learning to read: A meta-analysis on integrational transmission of literacy. *Review of Education Research*, 65, 1–21.
- Cain, W. J. (2004). Telling stories: examining the effects of elaborative style, reporting condition and social class in preschooler's narratives. *Merrill-Palmer Quarterly*, 50 (2), 111–138.
- Cunningham, A. E. in Stanovich, K. E. (1991). Tracking the unique effects of print exposure in children: associations with vocabulary, general knowledge, and spelling. *Journal of Educational Psychology*, 83 (2), 264–274.
- Cutting, B. (1989). *Getting started in whole language*. Bothell, WA: The Wright Group.
- DeBaryshe, B. D. (1995). Maternal belief systems: Linchpin in the home reading process. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 16, 1–20.
- DeBaryshe, B. D., Binder, J. C., in Buell, M. J. (2000). Mothers' implicit theories of early literacy instruction: Implications for children's reading and writing. *Early Child Development and Care*, 160, 119–131.
- Dodici, B. J., Draper, D. C. in Peterson, C. A. (2003). Early parent-child interactions and early literacy development. *Topics in Early Childhood Special Education* (tematska številka).
- Edwards, S., Fletcher, P., Garman, M., Huges, A., Letts, C. in Sinka, I. (1997). *The Reynell Developmental Language Scales III. Manual*. Windsor: NFER-NELSON.
- Evans, M. A., Shaw, D. in Bell, M. (2000). Home literacy activities and their influence on early literacy skills. *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 54, 65–75.
- Fekonja, U. (2004). *Razvoj otrokovega govora v različnih socialnih kontekstih*. [Child's language development in different social contexts.] Neobjavljena doktorska disertacija [Unpublished PhD thesis]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Foy, J. G. in Mann, V. (2003). Home literacy environment and phonological awareness in preschool children: Differential effects for rhyme and phoneme awareness. *Applied Psycholinguistics*, 24, 59–88.
- Frijters, J. C., Barron, R. W. in Brunello, M. (2000). Direct and mediated influences of home literacy and literacy in interest on pre-readers' oral vocabulary and early written language skill. *Journal of Educational Psychology*, 92, 466–477.
- Hemphill, L. in Snow, C. (1996). Language and literacy development: Discontinuities and differences. V: R. O. David in N. Torrance (ur.), *The handbook of education and human development* (str. 173–201). Cambridge, MA: Blackwell.

- Karmiloff, K. in Karmiloff-Smith, A. (2001). *Pathways to language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lee Zimmerman, I., Steiner, G. V. in Evatt Pond, R. (1991). *Preschool Language Scale-3*. New York: The Psychological Corporation Harcourt Brace Jovanovich.
- Malone, M. J. in Guy, R. F. (1982). A comparison of mothers' and fathers' speech to their 3-year-old sons. *Journal of Psycholinguistic Research*, 11, 599–608.
- Mannle, S. in Tomasello, M. (1987). Father, siblings, and the bridge hypothesis. V K. E. Nelson in A. VanKleeck (ur.), *Children's language* (str. 326–412). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Marjanovič Umek, L. in Bajc, K. (2005). *Ček lista naslovov otroških knjig in slikanic*. [Children's book title checklist.] Interno gradivo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Marjanovič Umek, Fekonja, U. in Kranjc, S. (2003). *The child's storytelling in different contexts*. Prispevek, predstavljen na XIII. EECERA konferenci, Glasgow, Škotska.
- Marjanovič Umek, L., Kranjc, S., Bajc, K. in Fekonja, U. (2004). *Splošna govorna lestvica*. [Language development scale.] Interno gradivo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Marjanovič Umek, L., Podlesek, A. in Fekonja, U. (v tisku). Assessing the home literacy environment: Relations to child language comprehension and expression. *European Journal of Psychological Assessment*.
- Oppenheim, D., Emde, R. N. in Wamboldt, E. (1996). Associations between 3-year-olds narrative co-constructions with mothers and fathers and their story completions about affective themes. *Early Development and Parenting*, 5 (3), 149–160.
- Pellegrini, A. in Galda, L. (1998). *The development of school-based literacy. A social ecological perspective*. London: Routledge.
- Ratner, N. B. (1988). Patterns of parental vocabulary selection in speech to very young children. *Journal of Child Language*, 15, 481–492.
- Reese, E. in Cox, A. (1999). Quality of adult book reading affects children's emergent literacy. *Developmental Psychology*, 35 (1), 20–28.
- Saksida, I. (2005). *Seznam pomembnejših oziroma recepcijsko kanoniziranih besedil za starostno stopnjo od 3 do 6 let*. [The list of important receptively canonized texts for children aged from 3 to 6 years.] Interno gradivo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Sameroff, A. J., Seifer, R., Baldwin, A. in Baldwin, C. (1993). Stability of intelligence from preschool to adolescence: The influence of social risk factors. *Child Development*, 64, 80–97.
- Scarborough, H. S. in Dobrich, W. (1994). On the efficacy of reading to young children. *Developmental Review*, 14 (3), 245–302.
- Senechal, M. in LeFevre, J. A. (2002). Parental involvement in the development of children's reading skill: A five-year longitudinal study. *Child Development*, 73 (2), 445–460.
- Senechal, M., LeFevre, J. A., Hudson, E. in Lawson, E. P. (1996). Knowledge of storybooks as a predictor of young children's vocabulary. *Journal of Educational Psychology*, 88 (3), 520–536.
- Senechal, M., LeFevre, J. A., Thomas, E. M. in Daley, K. (1998). Differential effects of home literacy experiences on the development of oral and written language. *Reading Research Quarterly*, 33 (1), 96–116.

- Senechal, M., Thomas, E. in Monker, J. A. (1995). Individual differences in 4-year-old children's acquisition of vocabulary during storybook reading. *Journal of Educational Psychology, 87* (2), 218–229.
- Silven, M., Ahtola, A. in Niemi, P. (2003). Early words, multiword utterances and maternal reading strategies as predictors of mastering word inflections in Finnish. *Journal of Child Language, 30* (2), 253–279.
- Teale, W. (1982). Toward a theory of how children learn to read and write naturally. *Language Arts, 59*, 555–570.
- Tomasello, M., Conti-ramsden, G. in Ewert, B. (1990). Young children's conversations with their mothers and fathers: Differences in breakdown and repair. *Journal of Child Language, 17*, 115–130.
- Vane, J. (1975). *Vane Evaluation of Language Scale (The Vane-I)*. New York: Clinical Psychology Publishing Co.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind and society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vygotsky, L. S. in Luria, A. (1994). Tool and symbol in child development. V R. van der Veer in J. Valsiner (ur.), *The Vygotsky reader* (str. 99–174). Cambridge, MA: Blackwell.
- Wasik, B. A. in Bond, M. A. (2001). Beyond the pages of a book: interactive book reading and language development in preschool classrooms. *Journal of Educational Psychology, 93* (2), 243–250.
- Whitehurst, G. J., Arnold, D. S., Epstein, J. N., Angell, A. L., Smith, M. in Fischel, J. E. (1994). A picture book reading intervention in day care and home for children from low-income families. *Developmental Psychology, 30* (5), 679–689.

PRILOGA

Sklop 1: Naslovi splošno priljubljenih otroških knjig in slikanic.

	Pravilni naslovi	% staršev^a	Izmišljeni naslovi	% staršev
1.	Sovica Oka	57,4	1. Zajček, kje si?	6,6
2.	Kdo je napravil Vidku srajčico?	86,1	2. Jaz in mali muc	4,1
3.	Mojca Pokrajculja	97,5	3. Čudežna nitka	4,1
4.	Abecedarija	22,1	4. Izgubljena ulica	0,8
5.	Sapramiška	83,6	5. Pobegla lokomotiva	4,9
6.	Sneguljčica	97,5	6. Vida, zakaj si žalostna?	1,6
7.	Zvezdica Zaspanka	87,7	7. Prijazen zmaj	6,6
8.	Pepelka	99,2	8. Neposlušna smrečica	4,1
9.	Piko Dinozaver	39,0		
10.	Mavrična ribica	68,0		
11.	Moj dežnik je lahko balon	74,6		
12.	Maček Muri	96,7		
13.	Pod medvedovim dežnikom	29,5		
14.	Miškolin	54,9		
15.	Pedenjped	77,0		
16.	Trnuljčica	96,7		
17.	Muca Copatarica	99,2		
18.	Rdeča kapica	99,2		
19.	O veliki repi	52,4		
20.	Volk in sedem kozličkov	98,4		
21.	Pekarna Miš Maš	84,4		
22.	Zrcalce	33,6		

Opomba. ^a Delež staršev, ki so izbrali naslov.

Sklop 2: Naslovi aktualnih priljubljenih otroških knjig in slikanic.

Pravilni naslovi	% staršev^a	Izmišljeni naslovi	% staršev
1. Čarovnička Betka	34,4	1. Modra mravlja nam pomaga	0,0
2. Daj mi poljubček	16,4	2. Posušena rožica	0,8
3. Saj zmoreš, Poldek	18,9	3. Brata škrate	4,9
4. Dobri snežak	16,4	4. Jaz in mali muc	5,7
5. Ti si moj ljubi medvedek	10,7	5. Zaljubljena čebelica	1,6
6. Pukec pa puka	14,8	6. Mojca noče v posteljo	4,1
7. Beli medvedek, pomagaj mi leteti!	10,7	7. Želva Milena	3,3
8. Krtek in raketa	21,3		
9. Vidra Vanda	14,8		
10. A veš, koliko te imam rad?	28,7		
11. Ne moreš zaspati, Mali Medo?	42,6		
12. Obuti maček	98,4		
13. Pika Pikapolonica	42,6		
14. Nosko	5,7		
15. Sem res poreden?	13,1		
16. Hiša čarovnic	9,0		
17. Anica in velike skrbi	17,2		
18. Zlata ladja	23,0		
19. Mala miška in veliko rdeče jabolko	15,6		
20. Zobovilka ali Zobna vila nam razkrije skrivnost zdravih zob	20,5		
21. Torta za Medvedka	16,4		
22. Muca Rozalinda	13,1		
23. Hopko išče pomlad	18,9		

Opomba. ^a Delež staršev, ki so izbrali naslov.

Prispelo/Received: 20.06.2005

Sprejeto/Accepted: 19.07.2005

RAZVOJNA PSIHOLOGIJA

STROKOVNI UREDNICI:
LJUBICA MARJANOVIČ UMEK
MAJA ZUPANČIČ

ff RAZPRAVE
Filozofske fakultete

Biti tukaj in zdaj: Čuječnost, njena uporabnost in mehanizmi delovanja

*Miha Černetič**
Vrtec Tezno, Maribor

Povzetek: Čuječnost je konstrukt, ki je čedalje pogosteje predmet raziskav v klinični in zdravstveni psihologiji. Opredeliti ga je mogoče kot nepresojajoče, sprejemajoče zavedanje dogajanja v sedanjem trenutku. Čuječnostne intervence so izkazale obetavne rezultate na širokem spektru kliničnih in nekliničnih problemov, od stresa, različnih psihiatričnih motenj do telesnih simptomov. Učinek čuječnosti izhaja predvsem iz treh glavnih mehanizmov delovanja: sprejemanja, decentrirane perspektive in samoregulacije. Pri prakticiranju čuječnosti posameznik opazuje svoje misli, čustva ter druge kognitivne, emocionalne in telesne pojave s položaja nepristranskega opazovalca, brez poskusov, da bi jih spremenil ali se jim izognil. Kljub metodološkim pomanjkljivostim v dosedanjih raziskavah ter številnim odprtim vprašanjem obstoječe ugotovitve močno podpirajo nadaljnje proučevanje čuječnosti.

Ključne besede: čuječnost, meditacija, pozornost, zavedanje, stres

Being here and now: Mindfulness, its applicability, and mechanisms of action

Miha Černetič
Kindergarten Tezno, Maribor, Slovenia

Abstract: The construct of mindfulness is being investigated with increasing frequency in clinical and health psychology. It can be defined as non-judgemental, accepting awareness of what is going on in present moment. Mindfulness interventions have shown promising results across a wide spectrum of clinical and nonclinical problems, from stress, various psychiatric disorders to physical symptoms. Effects of mindfulness stem mainly from three core mechanisms of action: acceptance, decentred perspective, and self-regulation. When practicing mindfulness, an individual is observing his or her thoughts, feelings, and other cognitive, emotional and physical phenomena from the stance of impartial observer, without trying to change or avoid them. Although current research contains methodological flaws and there are many questions yet to be answered, present findings strongly support further research on mindfulness.

Key words: mindfulness, meditation, attention, awareness, stress

CC = 3310

*Naslov / address: Miha Černetič, univ. dipl. psih., Vrtec Tezno, Dogoška cesta 20, 2000 Maribor, Slovenija, e-mail: miha.cernetic@volja.net

Čuječnost (ang. *mindfulness*, nem. *Achtsamkeit*) je konstrukt, ki si je v zadnjem desetletju in pol utrl pot iz budistične psihologije na osrednje polje zanimanja v klinični in zdravstveni psihologiji. Do pred nedavnim konceptu še niso prisojali mesta znotraj meja znanosti (Hayes in Feldman, 2004), zlasti v zadnjih nekaj letih pa je raziskovanje čuječnosti zelo naraslo in utrdilo temelje znanstveni obravnavi tematike, najprej z ugotavljanjem aplikativne vrednosti konstrukta in nato še z razjasnjevanjem njegove strukture. Skoraj polovica vse literature na temo čuječnosti, ki je vključena v bibliografsko bazo PsycINFO, je izšla v zadnjih treh letih (od leta 2002). Vendar pa je že pred tremi desetletji izšel članek o klinični uporabi čuječnostne meditacije v psihoterapiji (Deatherage, 1975). V pričujočem prispevku je podan pregled novejšje literature o čuječnosti, in sicer z vidikov opredelitve koncepta, njegovih značilnosti, uporabne vrednosti in mehanizmov delovanja ter problemov in odprtih vprašanj, ki nakazujejo potrebne smeri nadaljnjih raziskav.

Opredelitev čuječnosti

Kabat-Zinn (1990) opredeljuje čuječnost kot nepresojajoče zavedanje tega, kar se dogaja v sedanjem trenutku. Takšno zavedanje lahko vključuje tako notranje (npr. misli, čustva) kot zunanje dogajanje (npr. zvoki in druge zaznavne kvalitete). Avtor navaja, da koncept izhaja iz budistične tradicije, vendar naj bi bilo možno čuječnost prakticirati neodvisno od njenega budističnega izvora, saj gre za univerzalen fenomen. Kapaciteta za čuječnost naj bi bila splošna, inherentna zmožnost človeškega organizma (Kabat-Zinn, 1990; Brown in Ryan, 2003, 2004). Čuječnost v svojem bistvu predstavlja specifičen način usmerjanja pozornosti in ima številne ugodne učinke na zdravje in blagostanje (Kabat-Zinn, 1990). Korenine čuječnosti pa ne segajo le na Vzhod, temveč jih najdemo tudi v zahodnem izročilu, v krščanski kontemplativni tradiciji (Dimidjian in Linehan, 2003) in zahodni filozofiji (Schwartz, Gulliford, Stier in Thienemann, v tisku). Razsvetljski filozof Adam Smith (1759/1982) je pisal o konceptu nepristranskega opazovalca, ki posamezniku omogoča, da opazuje svoje misli, čustva in vedenje kot nevpleteni, zunanji opazovalec.

Čuječnost lahko pojmujeemo kot spretnost, ki jo je možno razviti s prakso (Bishop in dr., 2004). Za razvoj čuječnosti se običajno uporablja določena vrsta meditacije, ki jo Miller, Fletcher in Kabat-Zinn (1995) opredeljujejo kot prizadevanje za namerno usmerjanje pozornosti, na nepresojajoč način, na doživljanje v sedanjem trenutku ter vzdrževanje te pozornosti v času. Cilj je kultiviranje stabilnega in nereaktivnega zavedanja sedanjega trenutka, kar se običajno doseže z redno dnevno disciplino, ki vključuje tako formalno kot neformalno prakso čuječnosti. Vendar pa čuječnost ni zgolj tehnika, ki jo po potrebi uporabimo, večji učinek ima, če postane splošen način posameznikovega delovanja oz. način življenja (Brantley, 2003). Kabat-Zinn (1990) meni, da je pri prakticiranju čuječnosti bistvenega pomena tudi notranja naravnost, in navaja sedem elementov tovrstne naravnosti: nepresojanje, potrpljenje, »začetniški

um« (ang. beginner's mind oz. doživljanje, ki ni obremenjeno z našimi pričakovanji in predhodnimi izkušnjami, dojetanje stvari, kot bi se z njimi srečali prvič), zaupanje, neprizadevanje, sprejemanje in nenavezanost (ang. non-attachment oz. letting go).

Za angleško besedo mindfulness se je pri nas, zlasti v kontekstu budističnega izročila, uveljavil prevod čuječnost (prim. npr. Bennett-Goleman, 2004; Pass, 2002), zato ta izraz uporabljam tudi v pričujočem prispevku. Veliki angleško-slovenski slovar (Grad, Škerlj in Vitorovič, 2000) izraz prevaja kot pozornost, obzirnost in previdnost. Prevod čuječnost ustreza tudi angleškemu izrazu watchfulness, ki ga je možno zaslediti kot sopomenko izrazu mindfulness (prim. Deatherage, 1975). Potrebno pa je pripomniti, da prevod vsebinsko morda ni najustrenejši, zato ga uporabljam zgolj kot delovno, začasno poimenovanje, dokler ne bo na voljo ustrenejši izraz. Slovenska beseda čuječnost (Slovar slovenskega knjižnega jezika, 1995) ima dva pomena, in sicer (1) pazljivost, skrbnost in opreznost ter (2) budnost (v smislu odsotnosti spanja). Konstrukt mindfulness se le v manjši meri pokriva z enim ali drugim pomenom. Epstein (2003a) ga med drugim opredeljuje kot neanksiozno prezenco, kar je celo v nasprotju z napetostjo, ki jo povzročata pazljivost in opreznost. S tega vidika bi bil bolj ustrezen prevod zavedanje, ki po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (1995) med drugim pomeni: nahajanje v duševnem stanju, v katerem se neposredno ve za svoje obstajanje in svoja duševna stanja, imeti v zavesti védenje o obstajanju koga ali česa ter imeti v zavesti védenje o čem. Izraz mindfulness se pogosto uporablja sinonimno z izrazom awareness (npr. Kabat-Zinn, 1990; Miller in dr., 1995), ki ga lahko prevedemo kot zavedanje. Vendar ima beseda zavedanje preširok pomen, da bi jo uporabljali kot termin, saj bi se tako pojavil problem prevajanja izraza awareness v primerih, ko ne bi imeli v mislih čuječnosti.

Bishop in sodelavci (2004) so nedavno predlagali model čuječnosti, ki vsebuje dva faktorja: samoregulacijo pozornosti in usmerjenost na doživljanje. Pri prvem faktorju gre za ohranjanje pozornosti na trenutnem doživljanju, kar omogoča povečano prepoznavo mentalnih dogodkov (npr. zaznav, misli in čustev), ki se v posamezniku odvijajo v sedanjem trenutku. Gre za občutek posameznika, da je v danem trenutku popolnoma prisoten in živ. Faktor naj bi bil povezan s kognitivnimi procesi, kot so vzdrževana pozornost, preusmerjanje pozornosti in inhibicija elaborativnega procesiranja. Drugi faktor se nanaša na specifično orientacijo do lastnega doživljanja v danem trenutku. Za to orientacijo so značilni radovednost, odprtost in sprejemanje. Gre za proces odprtega odnosa do lastnega doživljanja, za neelaborativno zavedanje doživljanja v sedanjem trenutku. Posameznik v čuječnosti privzame decentrirano perspektivo do svojih misli in čustev, kar mu omogoča, da le-te doživi kot subjektivne (vs. nujno veljavne) ter prehodne (vs. permanentne). Avtorji predstavljenega modela menijo, da so mnoge druge lastnosti čuječnosti, ki so navedene v literaturi in jih niso vključili v model, dejansko posledica čuječnosti in ne del samega konstrukta. Primeri takšnih kvalitativnih lastnosti so potrpežljivost, zaupanje, nereaktivnost, modrost in sočutje. Bishop in sodelavci (2004) tudi poročajo o svoji raziskavi v teku, v kateri s postopki faktorjske analize preizkušajo faktorjsko strukturo konstrukta. V zvezi s tem so zanimive ugotovitve

Browna in Ryana (2004), ki sta sprva prav tako razvila dvofaktorski model čuječnosti (vseboval je podobna faktorja prezenco in sprejemanje), proučevanje konvergentne, diskriminativne in kriterijske veljavnosti pa je pokazalo, da faktor sprejemanje enofaktorski soluciji ne doda nobene pojasnjevalne moči in je torej redundanten. Po njunem mnenju faktor prisotnosti oz. prezence, tj. zavedanje trenutnega dogajanja, že vsebuje tudi sprejemanje tega dogajanja. Temu, kar se dogaja v sedanjem trenutku, naj bi lahko zares posvečali pozornost samo, če to obenem tudi sprejemamo in ne presojamo. Do podobnih rezultatov so prišli Buchheld, Grossman in Walach (2001) na nemško govorečem vzorcu. Tudi njihova raziskava kaže na enodimenzionalnost konstrukta in obstoj splošnega faktorja.

Čuječnost ni samo produkt meditacije (npr. Brown in Ryan, 2003, 2004), potencialno jo je možno razvijati tudi na druge načine, denimo z različnimi oblikami psihoterapije (Brown in Ryan, 2004). Posamezniki v splošni populaciji, ki večinoma nimajo nobenih izkušenj s formalno meditacijo, se razlikujejo v nagnjenosti k čuječnosti (Brown in Ryan, 2003). Čuječnost je možno zanesljivo in veljavno meriti (Brown in Ryan, 2003), za kar je na voljo pet inštrumentov: Freiburški vprašalnik čuječnosti (Freiburg Mindfulness Inventory – FMI oz. Freiburger Fragebogen zur Achtsamkeit – FFA; npr. Buchheld, Grossman in Walach, 2001) v nemški in angleški različici, Lestvica čuječne pozornosti in zavedanja (Mindful Attention Awareness Scale – MAAS; Brown in Ryan, 2003), Torontska lestvica čuječnosti (Toronto Mindfulness Scale – TMS; Bishop in dr., 2004), Kentuckyjski vprašalnik čuječnostnih spretnosti (Kentucky Inventory of Mindfulness Skills – KIMS; Baer, Smith in Allen, 2004, cit. po Cayoun, 2004) ter Kognitivno-afektivna lestvica čuječnosti (Cognitive Affective Mindfulness Scale – CAMS; Hayes in Feldman, 2004). V pripravi sta tudi slovenski priredbi FMI in MAAS.

Omeniti je potrebno še dokaj drugačno pojmovanje čuječnosti, ki se z zgoraj predstavljeno opredelitvijo le delno prekriva in ga srečamo v delih Langerjeve in sodelavcev. Omenjena avtorica (Langer, 2000) čuječnost opredeljuje kot fleksibilno stanje uma, v katerem se aktivno ukvarjamo s sedanostjo, pri čemer opažamo nove stvari, aktivno ustvarjamo nove distinkcije in smo občutljivi na kontekst. Temu nasprotno (ang. mindlessness) je delovanje, ko se zanašamo na distinkcije in kategorije, ki smo jih ustvarili v preteklosti, smo ujeti v eni sami perspektivi in prezremo alternativne perspektive, našemu vedenju pa vlada rutina. Ko smo čuječni, pravila in rutina sicer lahko usmerjajo naše vedenje, vendar ga ne predeterminirajo oz. vnaprej določajo. Tovrstno pojmovanje čuječnosti je bilo aplicirano na številna področja, med katerimi so izobraževanje (Langer, 1993; Ritchhart in Perkins, 2000), učenje (Langer, 2000), medosebna komunikacija (Burgoon, Berger in Waldron, 2000), predsodki in diskriminacija (Langer, Bashner in Chanowitz, 1985), odklonskost (Frale, Blackstone in Scherbaum, 1990), duševna manjrazvitost (Reiss, 2000), turizem (Moscardo, 1996), trening kirurgov (Cauraugh, Martin in Komer Martin, 1999) in dolgoživost (Alexander, Langer, Newman, Chandler in Davies, 1989). Langerina teorija čuječnosti ne bo predmet tega prispevka.

Značilnosti čuječnosti in mehanizmi delovanja

Brown in Ryan (2003) sta raziskovala povezanost dispozicionalne čuječnosti z drugimi osebnostnimi lastnostmi. Ugotovila sta pozitivne korelacije z odprtostjo za izkušnje po modelu velikih pet, samospoštovanjem, optimizmom, pozitivnim afektom, zadovoljstvom z življenjem, vitalnostjo, samoaktualizacijo ter z avtonomijo in povezanostjo (relatedness). Čuječnost je negativno korelirala s faktorjem nevroticizma po modelu velikih pet, depresivnostjo, anksioznostjo, negativnim afektom, somatizacijo, fizičnimi simptomi (o katerih so udeleženci sami poročali) ter absorpcijo. Poleg tega avtorja menita, da je čuječnost povezana s čustveno inteligentnostjo, opredeljujeta pa tudi povezanost konstrukta z različnimi konstrukti samozavedanja. Ti naj bi se od čuječnosti razlikovali po tem, da se v glavnem nanašajo na reflektivno zavedanje, medtem ko ima čuječnost bolj perceptivni, prerefleksivni značaj.

Čuječnost se odraža tudi na fiziološki ravni. Davidson in sodelavci (2003) so pri osebah, ki so se udeležile programa pomoči s čuječnostjo, po zaključku programa ugotovili levo anteriorno povečanje EEG funkcije, tj. vzorec, ki je povezan s pozitivnim afektom. Za čuječnost oz. povečano zavedanje naj bi bili značilni hitri teta valovi, medtem ko naj bi se povečana internalizirana pozornost odražala v obliki počasnih alfa valov (Takahashi in dr., 2005). Aftanas in Golocheikine (2001) sta ugotovila pozitivno korelacijo med introspektivnimi pokazatelji čuječnosti pri meditaciji in teta valovi. Za čuječnostno meditacijo je značilna tudi povečana raven melatonina, hormona, ki je povezan z različnimi biološkimi funkcijami, pomembnimi za ohranjanje zdravja in preprečevanje bolezni, vključno z rakom (Massion, Teas, Hebert, Wertheimer in Kabat-Zinn, 1995). Newberg in Iversen (2003) v svojem pregledu nevroznanstvenih vidikov meditacije zaključujeta, da nevrofiziološki učinki, ki se pojavijo med meditacijo, tvorijo konsistenten vzorec sprememb. Le-te vključujejo določene ključne možganske strukture v povezavi z avtonomnimi in hormonalnimi spremembami. Odražajo se tudi v nevrokemičnih spremembah, ki obsegajo sisteme endogenih opiatov, GABA, norepinefrin in serotonergični sistem.

Kateri so mehanizmi oz. »aktivne učinkovine«, s katerimi na čuječnosti temelječe oblike pomoči dosežejo spremembe? Kot ugotavlja Martin (1997), čuječnost integrira vsebine iz kognitivnih, vedenjskih, izkustvenih in psihodinamskih teorij. Poleg tega cilja na procese, ki so skupni različnim patologijam (Teasdale, Segal in Williams, 2003), s čimer lahko razložimo njeno učinkovitost na širokem spektru različnih motenj in problemov. Baerova (2003) meni, da je temeljni vidik čuječnostnih oblik pomoči nepresojajoča, sprejemajoča drža do notranjega doživljanja. Čuječnostni programi vključujejo sprejemanje misli, čustev, impulzov, bolečine in drugih kognitivnih, emocionalnih in telesnih pojavov brez poskusov, da bi jih spremenili, jim ubežali ali se jim izognili. Poleg sprejemanja omenjena avtorica navaja še izpostavitve (exposure; čuječnost lahko izboljša zmožnost posameznika za toleriranje negativnih emocionalnih stanj), kognitivno spremembo (čuječnost lahko vodi do sprememb v vzorcih mišljenja ali v posameznikovem odnosu do svojih misli), self-management (izboljšano

samoopazovanje, ki je posledica treninga čuječnosti, omogoča uporabo različnih spretnosti za spoprijemanje in prepoznavo zgodnjih znakov problemov) ter relaksacijo. Hayes in Feldman (2004) menita, da čuječnost predstavlja emocionalno ravnotežje, ki vključuje sprejemanje notranjega doživljanja, afektivno jasnost, zmožnost regulacije emocij in razpoloženj, kognitivno fleksibilnost in zdrav pristop k problemom. Čuječnost vpliva tudi na zmanjšanje tuhtajočega mišljenja (ruminacije). V raziskavi, kjer so Ramel, Goldin, Carmona in McQuaid (2004) ugotavljali vpliv čuječnosti na afektivne simptome (depresivnost in anksioznost), disfunkcionalna prepričanja in ruminacijo, se je učinek čuječnosti na tuhtajoče mišljenje ohranil tudi po kontroli vpliva na afektivne simptome in disfunkcionalna prepričanja. Omeniti velja še, da je meditacija čuječnosti povezana s premikom k primarnemu procesu mišljenja (Kutz, Borysenko in Benson, 1985). Posameznik to v meditaciji doživi kot intenzivno perceptualno zavedanje: objekte in njihove reprezentacije doživlja bolj živo, bolj se zaveda njihovih primarnih kvalit, kot sta npr. oblika in barva. Poveča se zaznavanje objektov v njihovih prvotnih značilnostih, takšnih, kakršni so, in ne zgolj v funkciji, ki jo predstavljajo. Takšno primarno doživljanje povzroči večjo konceptualno fleksibilnost.

V nadaljevanju bom podrobneje predstavil tri mehanizme, za katere se zdi, da imajo največjo vlogo pri nastanku učinkov, povezanih s čuječnostjo. To so sprejemanje, decentrirana perspektiva in samoregulacija. Čuječnost je postopek aktivnega sprejemanja psiholoških vsebin, saj preko nje posameznik prihaja v neposredni stik z dogodki v svoji duševnosti (Hayes, 2001). Kot taka je čuječnost nasprotna izkustvenemu izogibanju (Hayes, Wilson, Giftord, Follette in Strosahl, 1996), ki naj bi bila funkcijska dimenzija, udeležena v mnogih oblikah psihopatologije: veliko duševnih motenj lahko razumemo kot nezdravo prizadevanje posameznika, da bi pobegnil ali se izognil določenim emocijam, mislim, spominom in drugim notranjim doživetjem. Hayes (1994) navaja, da bi bila lahko npr. fobija rezultat bežanja pred strahom, depresija način izogibanja bolečini, tesnobi in jezi, zloraba drog pa produciranje določene emocije namesto neke druge. Poskus, da bi se izognili doživljanju kake emocije, meni, lahko jakost prav te emocije še poveča. Neučinkovito je tudi izogibanje neželenim mislim. Marcks in Woods (2005) ugotavljata, da raziskave kažejo na neučinkovitost supresije. Ta naj bi vodila k še večji frekvenci misli, ki se jim skušamo izogniti, ter k večji emocionalni stiski. Izvedla sta raziskavo, v kateri sta primerjala supresijo in sprejemanje kot dva načina odzivanja na intruzivne misli. Poskusi supresije so povzročili povečanje emocionalne stiske, medtem ko je v skupini, ki je uporabljala sprejemanje, emocionalna stiska (ne pa tudi frekvenca intruzivnih misli) upadla. Za Hayes (2001) namenoma sprejeti težavno psihološko vsebino pomeni spremeniti njeno funkcijo: dogodek, ki bi sicer lahko povzročil izogibanje, tako povzroči opazovanje in odprtost. Ko posameznik neha poskušati, da bi postal drugačen, takoj postane drugačen na zelo globok, temeljit način. Aktivno sprejemanje je tako ena najbolj radikalnih strategij za spreminjanje na področju psiholoških oblik pomoči in je zlasti uporabno pri težavnih, kroničnih in na terapijo rezistentnih problemih (Hayes, 2001). Sprejemanje lahko pojmuje tudi kot obliko prikrite desenzitizacije in proces dekonkondicionalizacije (Curtis Breslin, Zack in

McMain, 2002) oz. kot pristop, ki temelji na izpostavitvi (Hayes in Feldman, 2004). Za slednjega se zdi, da je prestal preizkus časa: različne teoretske orientacije se strinjajo, da so izpostavitve vsebinam, ki se jim posameznik izogiba, afektivno vzburjenje in emocionalna toleranca pomembni elementi procesa spreminjanja v terapiji (Hayes in Feldman, 2004).

Drugi pomemben mehanizem čuječnosti je decentrirana perspektiva oz. opazovanje zunanjih in notranjih dogodkov s perspektive nepristranskega opazovalca, priče. Marlatt in Kristellerjeva (1999) menita, da je morda najpomembnejša klinična aplikacija čuječnosti zmožnost postaviti se v t. i. opazujoči jaz (Deikman, 1982, cit. po Marlatt in Kristeller, 1999), tj. posvečati pozornost mislim in čustvom, ki se dogajajo v sedanjem trenutku. Čuječnost zmanjšuje pretirano identifikacijo posameznika z njegovimi mislimi ter mu omogoča, da vidi le-te kot zgolj misli in ne kot osebne direktive, katerim mora slediti (Marlatt in Kristeller, 1999). Podobno je z emocijami. Kot navajajo Kutz in dr. (1985), posameznik emocije v čuječnosti meditaciji nepristransko opazuje, kar vodi v postopno spoznanje, da je posamezna emocija (npr. jeza ali strah) njegovo lastno občutje, ki se nahaja znotraj njega in se pojavlja v različnih transformacijah. Posameznik čedalje bolj razume proces, s katerim lahko zunanji dogodki postanejo racionalizacija njegove lastne emocije. Po mnenju Teasdalea in sodelavcev (Teasdale, Segal, Williams, Ridgeway, Soulsby in Lau, 2000) je zmožnost zavzeti decentrirano perspektivo do lastnega notranjega doživljanja ključna za preprečevanje eskalacije disfunkcionalnih misli in zmanjševanje izogibanja emocijam. Decentrirana perspektiva oz. koncept opazujočega jaza predstavlja povezavo čuječnostne meditacije z vedenjskimi tehnikami, kot je self-monitoring, in kognitivnimi tehnikami, v katerih se sistematično identificira popačene ali disfunkcionalne misli (Marlatt in Kristeller, 1999). Sklepamo lahko, da ima čuječen posameznik večjo zmožnost videti povezave med mislimi, čustvi in akcijami ter prepoznati pomene in vzroke svojega doživljanja in vedenja (Bishop in dr., 2004). Potrebno pa je opozoriti, da nepristransko opazovanje, ki je značilno za čuječnost, ni le nepristransko, temveč tudi vključujoče (Teasdale, 1999b), po čemer se čuječnost razlikuje od obrambnih mehanizmov, kot je npr. intelektualizacija. Pri intelektualizaciji se posameznik postavi v položaj objektivnega opazovalca in misleca, s čimer se izogne emocijam in pritiskom teženj (Praper, 1999), medtem ko je čuječnost naravnana na zavedanje in sprejemanje vseh vidikov doživljanja v sedanjem trenutku.

Wells (2002) učinek čuječnosti na informacijsko procesiranje v čustveni motnji vidi v aktivaciji metakognitivnega načina procesiranja. Za razliko od objektivnega načina procesiranja, ki misli obravnava kot odraz realnosti in zahtevo po akciji, metakognitivni način obravnava misli kot mentalne dogodke, za katere ni nujno, da odražajo resničnost. V kontekstu generalizirane anksiozne motnje strategije objektivnega načina vključujejo evalvacijo grožnje in izvedbo vedenj, ki grožnjo zmanjšujejo (npr. skrb in pretirana pozornost na dražljaje v zvezi z grožnjo), metakognitivni način procesiranja pa vključuje evalvacijo misli in izvedbo vedenj kognitivne kontrole (npr. prekinitve skrbi, preusmeritev pozornosti). Verjetni rezultat objektivnega načina procesiranja je okrepitev neadaptivnih prepričanj, medtem ko metakognitivni način predvidoma vodi v prestrukturiranje

prepričanj in razvoj novih planov. Učinkovita kognitivna terapija naj bi temeljila na vzpostavitvi metakognitivnega načina procesiranja, ki odpravi ovire za modifikacijo kognicije, ki so nastale kot posledica neadaptivnega procesiranja.

Kognitivnopsihološke raziskave so podale zanimive ugotovitve, ki potrjujejo pomen decentrirane perspektive v regulaciji emocij. Sheppard in Teasdale (2000) sta ugotovila, da je za depresivne osebe značilen deficit v kontroliranem procesiranju, natančneje v metakognitivnem spremljanju (metacognitive monitoring). Metakognitivno spremljanje, v povezavi s produkti disfunkcionalnih shem, naj bi bilo podlaga disfunkcionalnega mišljenja v depresiji. V neki drugi raziskavi sta Sheppard in Teasdale (2004) ugotovila, da je zmanjšanje disfunkcionalnega mišljenja pri depresivnih osebah, ki so v delni remisiji, povezano predvsem s povečanim metakognitivnim spremljanjem disfunkcionalnih kognitivnih produktov, ne pa tudi z zmanjšanim dostopom do disfunkcionalnih shem. Teasdale in sodelavci (Teasdale, Moore, Hayhurst, Pope, Williams in Segal, 2002) so uvedli koncept metakognitivnega zavedanja in ga opredelili kot kognitivni set, v katerem posameznik negativne misli in čustva doživlja kot mentalne dogodke in ne kot del selfa. Menijo, da je metakognitivno zavedanje povezano z ranljivostjo za depresijo. Pri rezidualno depresivnih osebah so ugotovili manjšo dostopnost metakognitivnih setov v primerjavi s kontrolno skupino oseb brez depresije. Dostopnost metakognitivnih setov je pri rezidualno depresivnih pacientih predicerila ponovni izbruh bolezni. Tako kognitivna terapija kot kombinacija čuječnosti in kognitivne terapije sta pri osebah, pri katerih sta zmanjšali tveganje za ponovno depresivno epizodo, povečali dostopnost metakognitivnih setov.

Tretji pomemben mehanizem čuječnosti je samoregulacija. Le-to omogočajo povratne zveze, ki se vzpostavijo, ko se posameznik zaveda svojega vedenja in duševnih vsebin. Na ta način čuječnost omogoča identifikacijo problemov, zaradi decentrirane perspektive pa tudi prepoznavo alternativnih načinov njihovega reševanja. Shapiro in dr. (1998) menijo, da je samoregulacija bistven mehanizem, s katerim pomoč s čuječnostjo dosega spremembe na področju duševnega in telesnega zdravja. Shapiro in Schwartz (2000) sta celo razvila model samoregulacije, ki temelji na čuječnosti, imenovan intencionalna sistemska čuječnost. Kibernetične teorije trdijo, da je pozornost ključna za procese komunikacije in kontrole, na katerih temelji regulacija vedenja (Brown in Ryan, 2003). Vendar pa sama pozornost naj ne bi bila dovolj za uspešno samoregulacijo. Pozornost, ki jo spremljajo, denimo, perfekcionizem, samokriticizem in frustracija, najverjetneje ne bo vodila k boljšemu zdravju. Nasprotno pa utegne pozornost, prežeta s čuječnostnimi kvalitetami, kot sta npr. nepresojanje in sprejemanje, zdravje izboljšati (Shapiro in Schwartz, 2000).

Iz dosedanjega pregleda je mogoče razbrati pomen čuječnosti za psihoterapevtsko delo. Zanimiva je trditev Martina (1997), da je čuječnost eden od ključnih faktorjev, ki so skupni vsem psihoterapevtskim orientacijam. Čeprav koncept izhaja iz vzhodne psihologije in meditativne prakse, naj bi bila čuječnost, čeprav prikrito, že ves čas prisotna tudi v zahodnih psihoterapijah. Omenjeni avtor čuječnost definira kot stanje psihološke svobode, ki se pojavi, ko pozornost ostane mirna in prožna, brez

navezanosti na katerokoli določeno gledišče. Na primer v prostem asociiranju, ki ga uporablja psihodinamična orientacija, pacient govori o svojih mislih, čustvih in podobah, medtem ko njegova pozornost prosto drsi po mentalni pokrajini. Takšna lebdeča pozornost omogoča identifikacijo nezavednih konfliktov. V podobnem stanju odprte pozornosti, še navaja Martin (1997), se medtem nahaja tudi terapevt, ki sprejemajoče posluša in se pri tem vzdrži sodbe. Speethova (1982) meni, da obstaja podobnost med čuječnostjo in priporočenim duševnim stanjem psihoanalitika med terapijo. Po Freudu (1912/2001) naj se terapevt ne bi trudil osredotočati pozornosti na nobeno posamezno vsebino v pacientovem pripovedovanju, temveč naj bi ohranjal do vsega, kar sliši, enako mero t. i. prostolebdeče pozornosti.

Dosedanje aplikacije čuječnosti

V psihologiji in medicini strmo narašča interes za vključevanje čuječnosti v klinično delo s klienti (Bishop, 2002; Kabat-Zinn, 2003; Krasner, 2004). Od oblik psihosocialne pomoči, ki kot glavno ali vsaj eno od pomembnejših komponent vključujejo čuječnost, je najpogostejši na čuječnosti temelječ program za zmanjševanje stresa (MBSR, mindfulness-based stress reduction). Gre za strukturiran, 8- do 10-tedenski skupinski program, v katerem udeleženci z različnimi oblikami meditacije postopno razvijajo čuječnost (npr. Grossman, Niemann, Schmidt in Walach, 2004; Kabat-Zinn, 1990). Skupine so lahko heterogene ali homogene glede na probleme udeležencev. Srečanja potekajo enkrat tedensko in trajajo običajno dve uri in pol, del programa pa je tudi eno celodnevno srečanje. Ker se predpostavlja, da se čuječnost razvija z redno prakso, se udeleženci na začetku obvežejo, da bodo meditirali tudi doma, po 45 minut dnevno (formalna praksa), čuječnost pa naj bi razvijali tudi v vsakdanjem življenju (neformalna praksa). Poleg meditacije program vsebuje tudi psihoedukacijo s področja stresa in emocij. Cilj postopkov, uporabljenih v programu, je učiti udeležence, da bi se bolj zavedali svojih misli in čustev ter spremenili svoj odnos do njih. Z vajo naj bi razvili zmožnost, da se v stresnih situacijah mirno odmaknejo od svojih misli in čustev, namesto da bi zapadli v anksiozno skrb ali druge vzorce negativnega mišljenja, ki bi lahko povečali stres in emocionalno stisko (Bishop, 2002). Program podrobno predstavlja njegov avtor Kabat-Zinn (1990).

Program MBSR je bil apliciran že na številna področja in probleme. Ugotovljeni so bili njegovi ugodni učinki na količino simptomov, blagostanje in kakovost življenja v heterogeni populaciji pacientov (Majumdar, Grossman, Dietz-Waschkowski, Kersig in Walach, 2002; Reibel, Greeson, Brainard in Rosenzweig, 2001), pri pacientih po presaditvi organov (Gross, Kreitzer, Russas, Treesak, Frazier in Hertz, 2004) ter pri osebah po travmatski poškodbi možganov, pri katerih so bile ostale možnosti pomoči že izčrpane (Bédard in dr., 2003). Program je bil učinkovit pri zmanjševanju stresa pri študentih medicine (Rosenzweig, Reibel, Greeson, Brainard in Hojat, 2003; Shapiro, Schwartz in Bonner, 1998). Precejšnja vrednost MBSR se je pokazala pri pomoči

bolnikom z rakom, zlasti za zniževanje simptomov stresa in negativnega afekta (npr. Carlson, Ursuliak, Goodey, Angen in Specca, 2001; Specca, Carlson, Goodey in Angen, 2000). Tacónova (2003) je ugotovila, da čuječnostna meditacija pri bolnikih z rakom povečuje občutek kontrole, ki je pomemben prediktor poteka te bolezni. Poleg tega meni, da čuječnost zmanjšuje zanikanje in potlačevanje negativnih čustev in doživetij, kar naj bi bilo prav tako precej povezano z rakom. Pri ženskah z rakom na dojki so Tacón, Caldera in Ronaghan (2004) kot posledico udeležbe v programu MBSR poleg zmanjšanja stresa ugotovile tudi boljšo psihično adaptacijo na rak in ugodnejši zdravstveni lokus kontrole. Posebno zanimivi so učinki MBSR na imunski sistem: Davidson in sodelavci (2003) so udeležence raziskave cepili proti gripi. Pri osebah, ki so se pred tem udeležile MBSR, so izmerili večjo količino protiteles proti gripi v primerjavi s kontrolno skupino. Podobno je MBSR, v primerjavi s kontrolno skupino, povzročil povečano aktivnost in število naravnih celic ubijalk pri osebah, okuženih z virusom HIV (Robinson, Mathews in Witek-Janusek, 2003). V raziskavi bolnikov z luskavico (Kabat-Zinn, 2003), kožno boleznijo, ki naj bi bila precej povezana s stresom, so udeleženci med običajno terapijo (obsevanje z ultravijolično svetlobo) trikrat tedensko po navodilih z avdio kasete izvajali čuječnostno meditacijo. Rezultati so pokazali, da se je njihova koža celila štirikrat hitreje kot pri kontrolni skupini, ki je prejemale le običajno terapijo.

Čuječnostne strategije so obetavna oblika pomoči tudi na področju psihiatričnih motenj. Na področju anksioznosti velja omeniti raziskavo Millerja in sodelavcev (1995), ki je vključevala osebe z generalizirano anksiozno motnjo in osebe s panično motnjo. Po končanem programu MBSR se je pri udeležencih pojavilo statistično in klinično pomembno izboljšanje simptomatike, ki se je ohranilo še po treh letih. Izboljšanje ni bilo odvisno od tega, ali so osebe jemale anksiolitična zdravila ali ne. Metakognitivno usmerjena terapija, ki je vsebovala tudi elemente čuječnosti, je bila uspešna pri osebah s posttravmatsko stresno motnjo srednje in močne intenzitete (Wells in Sembi, 2004). Schwartz in dr. (v tisku) opisujejo čuječnostni pristop pri zdravljenju obsesivno-kompulzivne motnje. Zanimiva je ugotovitev Sugiure (2004) o obstoju negativne korelacije med čuječnostjo kot kognitivnim stilom in nagnjenostjo k skrbi. Roomer in Orsillo (2002) pa sta integrirali obstoječo kognitivno-vedenjsko terapijo za generalizirano anksiozno motnjo z elementi čuječnosti in pristopov, ki temeljijo na sprejemanju. Njuna strategija spodbuja čuječnost, sprejemanje notranjega doživljanja in čuječno akcijo kot nadomestilo za neadaptivne habitualne, fiksne vzorce odzivanja. Čuječnost, tj. zavedanje doživljanja v sedanjem trenutku in pozornost na dražljaje in odzive v sedanjosti, lahko po njunem mnenju teoretično predstavlja protiutež pretirani usmerjenosti posameznika na potencialne negativne dogodke v prihodnosti.

Naslednje področje, kjer so se pokazali ugodni rezultati čuječnosti, je depresija. Segal, Williams in Teasdale so v namene preprečevanja ponovnega nastopa bolezni pri osebah z depresijo integrirali kognitivno-vedenjsko terapijo za depresijo (npr. Butler in Beck, 1995) z elementi MBSR v pristop, imenovan MBCT (čuječnostna kognitivna terapija, mindfulness-based cognitive therapy), ki je pri zmanjševanju verjetnosti

ponovnega izbruha depresije izkazal pozitivne rezultate (npr. Ma in Teasdale, 2004; Teasdale in dr., 2000). MBCT temelji na treningu kontrole pozornosti, ki je značilen za čuječnostno meditacijo, vključuje pa tudi implicitno modifikacijo z afektom povezanih shematskih mentalnih modelov (Teasdale, 1999a; Teasdale, Segal in Williams, 1995). Posameznika usposobi, da se zave potencialno depresogenih misli, čustev in telesnih občutkov, ki lahko vodijo v ponovitev depresivne epizode, ter dovolj zgodaj prekine ta proces z zmanjšanjem disfunkcionalnega, tuhtajočega oz. ruminativnega procesiranja (Teasdale, 1999a). V primerjavi s tradicionalno kognitivno terapijo se MBCT namesto na spreminjanje vsebine disfunkcionalnih misli osredotoča na povečanje metakognitivnega odnosa do tovrstnih misli (Teasdale, 1999b). Teasdale, Segal in Williams (1995) menijo, da lahko s pristopom, ki ga uporablja MBCT, pri preventivi ponovnega izbruha depresije dosežemo podobne učinke kot s kognitivno terapijo. Čuječnostni pristop pa naj bi imel tudi svoje prednosti, saj je časovno bolj ekonomičen ter funkcionalen tudi takrat, ko je posameznik v remisiji, medtem ko kognitivna terapija cilja na specifične misli in vedenja, povezane z depresijo, ti pa so v evtimičnem stanju precej redki.

Čuječnost, bodisi kot samostojna oblika pomoči bodisi kot pomembna sestavina drugih programov, je izkazala obetavne rezultate tudi na področju zlorabe substanc (Curtis Breslin in dr., 2002; Kavanagh, Andrade in May, 2004), v psihoterapiji oseb s kompleksnimi problemi (Herbert, 2002), pri kompulzivnem prenehanju (Telch, Agras in Linehan, 2001) in v psihoterapiji mejne osebnostne motnje (npr. Simpson in dr., 1998). Posebno zanimiva je dobro kontrolirana raziskava Bachove in Hayesa (2002), ki je ugotavljala učinkovitost terapije sprejemanja in predanosti (ACT, acceptance and commitment therapy) pri osebah s psihozo (največ udeležencev je imelo diagnozo shizofrenije). Gre za terapijo, v kateri eno glavnih komponent predstavljajo čuječnostni elementi. V eksperimentalni skupini, ki je bila poleg običajnega zdravljenja deležna tudi ACT, je bil odstotek ponovno hospitaliziranih v štirih mesecih po končani terapiji pol manjši kot v kontrolni skupini, česar ni mogoče pripisati jemanju zdravil, zmanjšanju čustvene stiske ali znižanju pogostosti pojavljanja simptomov (blodnje in halucinacije). Količina simptomov, o katerih so poročali udeleženci, je bila v eksperimentalni skupini celo večja, vendar pa so ti udeleženci svoje simptome ocenjevali kot manj resnične oz. verjetne.

Poleg naštetega lahko v literaturi zasledimo še ugodne učinke čuječnostnih pristopov pri osebah z multiplo sklerozo (v smislu zmanjšanja simptomov in izboljšanja ravnotežja; Mills in Allen, 2000), pri odraslih z motnjo pomanjkljive pozornosti in hiperaktivnosti (izboljšanje simptomatike, izmerjeno s psihometričnimi in nevropsihološkimi testi; Hesslinger in dr., 2002), pri obravnavi vedenjskih problemov oseb z blago mentalno retardacijo (Singh, Wahler, Adkins in Myers, 2003), pri izboljševanju partnerskih odnosov (Carson, Carson, Gil in Baucom, 2004), pri otrocih (Ott, 2002) in starostnikih (McBee, 2003), pri delu učiteljev (Napoli, 2004) in zdravnikov (Epstein, 2003a, 2003b), pa tudi v pravni praksi in vrhunskem športu (Keeva, 2004). Program MBSR je bil integriran z nekaterimi drugimi oblikami pomoči in tako sta

nastali čuječnostna realitetna terapija (MBRT, mindfulness-based reality therapy; Pierce, 2003) ter čuječnostna umetnostna terapija (MBAT, mindfulness-based art therapy; Monti in Peterson, 2004).

Kot je razvidno iz zgornjega pregleda, je bila čuječnost aplicirana na številnih področjih. Večina avtorjev se strinja, da so čuječnostni pristopi tudi dejansko učinkoviti pri širokem spektru kliničnih in nekliničnih problemov. Metaanalitične študije (Baer, 2003; Grossman in dr., 2004; Proulx, 2003) takšno mnenje potrjujejo. Leskowitz (2004) meni, da se je uporaba meditacije v zdravstvu razvila do stopnje, ko ni več pojmovana kot oblika alternativne medicine. Čeravno so programi, ki temeljijo na čuječnosti, s svojo zahtevo po redni in časovno dokaj obsežni meditaciji za udeležence precej zahtevni, velik delež udeležencev te programe tudi zaključi ter nadaljuje s prakticiranjem čuječnosti še dolgo po zaključku programa (Baer, 2003). Vendar pa različni avtorji opozarjajo, da so za dokončno oceno uporabnosti in učinkovitosti čuječnostnih oblik pomoči potrebne še nadaljnje raziskave (npr. Curtis Breslin in dr., 2002; Proulx, 2003) in da precej obstoječih študij vsebuje metodološke pomanjkljivosti (npr. Baer, 2003; Bishop, 2002). Teasdale in dr. (2003) svarijo pred tem, da bi čuječnost uporabljali kot generično tehniko in jo aplicirali na različne vrste problemov brez predhodne razjasnitve vloge, ki jo ima tovrstni pristop pri posamezni motnji. V določenih primerih, denimo, se je čuječnost izkazala kot neučinkovita. Poleg tega je trening čuječnosti večplasten, zato je potrebno njegove posamezne komponente uskladiti s ciljno psihopatologijo.

Problemi, odprta vprašanja in smernice za nadaljnje raziskave

Raziskave čuječnosti so še vedno v zgodnji fazi razvoja (Brown in Ryan, 2003, 2004), zato na tem področju, zlasti kar zadeva uporabno vrednost konstrukta, še ni mogoče delati trdnih zaključkov. Veliko avtorjev navaja (npr. Baer, 2003; Bishop, 2002; Dimidjian in Linehan, 2003), da so pristopi, ki temeljijo na čuječnosti, sicer obetajoči, vendar je precej dosedanjih študij nekontroliranih ali imajo druge metodološke omejitve. Potrebne bi bile dobro oblikovane in primerno kontrolirane raziskave, ki bi dosedanje preliminarnе rezultate preverile in jih poglobile, in sicer na področju klinične učinkovitosti čuječnostnih oblik pomoči kakor tudi njihovih mehanizmov delovanja. Nadaljnje delo na področju postavljanja modelov, operacionalizacije čuječnostnih konstrukтов in razvoja instrumentov za merjenje le-teh bo vodilo k večjemu razumevanju mehanizmov čuječnosti in bo posledično omogočilo prilagajanje programov potrebam specifičnih posameznikov (Proulx, 2003). Ker prakticiranje čuječnosti vključuje več glavnih komponent, je potrebno ugotoviti, ali so nujne vse komponente ali so morda nekatere izmed njih pomembnejše za doseganje kliničnih rezultatov (Dimidjian in Linehan, 2003). Potrebno bi bilo tudi primerjati pristope, ki temeljijo na čuječnosti, z drugimi vrstami pomoči, da bi ugotovili specifične učinke čuječnosti (Dimidjian in Linehan, 2003; Shapiro in dr., 1998). Bishop (2002) v kontekstu programa MBSR opozarja, da mora biti učinkovitost čuječnostnega programa, če naj bo njegova uporaba smiselna, vsaj enaka

ali večja od učinkovitosti drugih validiranih tretmajev. Izpostavlja še vprašanje o morebitnem vplivu osebnostnih značilnosti na učinkovitost pomoči s čuječnostjo, ki je še zlasti relevantno, ker gre pri MBSR za dokaj zahteven program. Poleg tega bi lahko razlike med posamezniki v zmožnosti kontrole pozornosti po njegovem mnenju vplivale na učinkovitost meditacije pri razvijanju čuječnosti. Nadalje bi bilo potrebno ugotoviti, ali MBSR tudi dejansko poveča posameznikovo zmožnost za čuječno stanje ali pa je učinek programa posledica relaksacije in nespecifičnih dejavnikov, kot sta povečana samoučinkovitost in socialna podpora.

Na čuječnosti osnovani pristopi imajo tudi svoje pomanjkljivosti. V kontekstu psihoterapevtskega procesa Frank (2002) opozarja na nevarnost posameznikovega usmerjanja pozornosti zgolj na njegovo sedanje, notranje doživljanje, kar lahko vodi v zanemarjanje preteklosti oz. zgodovinskih pomenov. Meni, da je samoopazovanje koristno pojmovati v širšem kontekstu, ki vključuje tudi opazovanje načinov, kako in zakaj preteklost živi naprej v sedanjosti. Wells (2002) navaja, da čuječno stanje samo po sebi ne vsebuje informacij, ki bi lahko nedvoumno ovrgle vsebino posameznikovih disfunkcionalnih prepričanj in kognitivnih ocen, kljub dejstvu, da lahko čuječnost zmanjša perseverativno procesiranje. Poleg tega je lahko čuječnost neproduktivna, če jo posameznik uporablja v objektne načinu procesiranja kot način kontroliranja ali bežanja od neobstoječe grožnje. V tem primeru bo oseba dejstvo, da se katastrofa ni zgodila, lahko pripisala uporabi čuječnosti in ne dejstvu, da se sploh ne bi zgodila (Wells, 2002). Kot pri drugih oblikah pomoči, je tudi pri čuječnosti potrebno upoštevati možnost neugodnih stranskih učinkov in morebitne kontraindikacije, kar je v novejši literaturi o čuječnosti premalo poudarjeno. Miller (1993) meni, da obstaja subpopulacija posameznikov, pri katerih se bodo ob meditativni praksi s precejšnjo verjetnostjo pojavili pomembni psihološki simptomi. Opisuje primer ženske, pri kateri so se kot posledica čuječnostne meditacije obudili potlačeni spomini in močna, boleča čustva, povezani s spolno zlorabo iz otroštva, kar je rezultiralo v panični motnji z močno agorafobijo, zaradi katere pacientka tri mesece ni mogla iti od doma. Po uspešnem zdravljenju, ki je trajalo tri leta in je vključevalo tako farmakoterapijo kot individualno psihoterapijo, je ženska prisostvovala v čuječnostnem programu brez povratka simptomov. Podobno tudi Epstein (1990) opisuje psihodinamiko meditacije z vidika njenih potencialnih neugodnih učinkov.

Zaenkrat še malo raziskano je področje medosebni razlik v dispozicionalni čuječnosti in povezanost konstrukta z drugimi osebnostnimi značilnostmi. Vendar pa čedalje boljša opredeljenost konstrukta in razvoj inštrumentov za merjenje čuječnosti postavljata temelj za raziskovanje na tem področju. Kot odprto vprašanje, ki še čaka na odgovor, velja omeniti povezanost čuječnosti z duhovnimi tradicijami, iz katerih izvira. Vključitev tehnologij iz duhovnih in religioznih tradicij v empirično klinično psihologijo Hayes (2002) pojmuje kot pozitiven korak naprej, vendar je po njegovem mnenju potrebno poleg tehnologije razvijati tudi ustrezno teoretsko podlago, kar terja odprt prostor za teoretsko interpretacijo in transformacijo čuječnostnih tehnik, brez da bi bili omejeni z z njihovo religiozno in duhovno preteklostjo. Po drugi strani Dimidjian

in Linehan (2003) navajata, da je bila čuječnost ob integraciji v različne oblike klinične pomoči večinoma sekularizirana, in opozarjata na možnost, da se pri ločitvi čuječnosti od njenih duhovnih izvorov določene pomembne prvine čuječnosti izgubijo. Koristna bi bila tudi primerjalna raziskava o obstoju čuječnosti v drugih, nebudističnih religioznih, duhovnih in filozofskih tradicijah. Marlatt in Kristeller (1999) menita, da je zelo pomembno prepoznati univerzalnost meditacije čuječnosti. Kot trdi Kabat-Zinn (2003), naj bi bila čuječnost zaradi svoje povezave s pozornostjo nujno univerzalna. V njej naj ne bi bilo nič posebno budističnega, vsak človek je po njegovem mnenju čuječen do te ali one stopnje, saj naj bi bila čuječnost inherentna človeška zmožnost. Prispevek budističnih tradicij je bil deloma le v poudarjanju preprostih in učinkovitih načinov za kultivacijo te zmožnosti in njeno uporabo na vseh življenjskih področjih. Esenca čuječnosti pa naj bi obstajala tudi v jedru drugih tradicij in nauk, tako starodavnih kot sodobnih. Dimidjian in Linehan (2003) opozarjata na povezanost čuječnosti s koncepti, kot sta modrost in sočutje, in s pozitivno psihologijo ter menita, da bi lahko čuječnost pomagala nadoknaditi precej tega, kar je klinična psihologija doslej zanemarjala.

Literatura

- Aftanas, L. I. in Golocheikine, S. A. (2001). Human anterior and frontal midline theta and lower alpha reflect emotionally positive state and internalized attention: High-resolution EEG investigation of meditation. *Neuroscience Letters*, 310, 57-60.
- Alexander, C. N., Langer, E. J., Newman, R. I., Chandler, H. M. in Davies, J. L. (1989). Transcendental meditation, mindfulness, and longevity: An experimental study with the elderly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 950-964.
- Bach, P. in Hayes, S. C. (2002). The use of acceptance and commitment therapy to prevent the rehospitalization of psychotic patients: A randomized controlled trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 1129-1139.
- Baer, R. A. (2003). Mindfulness training as a clinical intervention: A conceptual and empirical review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 125-143.
- Bédard, M., Felteau, M., Mazmanian, D., Fedyk, K., Klein, R., Richardson, J., Parkinson, W. in Minthorn-Biggs, M.-B. (2003). Pilot evaluation of a mindfulness-based intervention to improve quality of life among individuals who sustained traumatic brain injuries. *Disability and Rehabilitation*, 25, 722-731.
- Bennett-Goleman, T. (2004). *Alkimija čustev: kako um ozdravi srce [Emotional alchemy: How your mind can heal your heart]*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bishop, S. R. (2002). What do we really know about mindfulness-based stress reduction? *Psychosomatic Medicine*, 64, 71-84.
- Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., Segal, Z. V., Abbey, S., Speca, M., Velting, D. in Devins, G. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11, 230-241.
- Brantley, J. (2003). *Calming your anxious mind - How mindfulness and compassion can free you from anxiety, fear, and panic*. Oakland, CA: New Harbinger Publications.

- Brown, K. W. in Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present: Mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 822-848.
- Brown, K. W. in Ryan, R. M. (2004). Perils and promise in defining and measuring mindfulness: Observations from experience. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11, 242-248.
- Buchheld, N., Grossman, P. in Walach, H. (2001). Measuring mindfulness in insight meditation (Vipassana) and meditation-based psychotherapy: The development of the Freiburg Mindfulness Inventory (FMI). *Journal for Meditation and Meditation Research*, 1, 11-34.
- Burgoon, J. K., Berger, C. R. in Waldron, V. R. (2000). Mindfulness and interpersonal communication. *Journal of Social Issues*, 56 (1), 105-127.
- Butler, A. C. in Beck, A. T. (1995). Cognitive therapy for depression. *Clinical Psychologist*, 48 (3), 3-5.
- Carlson, L. E., Ursuliak, Z., Goodey, E., Angen, M. in Speca, M. (2001). The effects of a mindfulness meditation-based stress reduction program on mood and symptoms of stress in cancer outpatients: 6-month follow-up. *Support Care Center*, 9, 112-123.
- Carson, J. W., Carson, K. M., Gil, K. M. in Baucom, D. H. (2004). Mindfulness-based relationship enhancement. *Behavior Therapy*, 35, 471-494.
- Cauraugh, J. H., Martin, M. in Komer Martin, K. (1999). Modeling surgical expertise for motor skill acquisition. *American Journal of Surgery*, 177, 331-336.
- Cayoun, B. (2004). *Mindfulness-based therapy and research interest group (MTRIG)*. Posneto 12. marca 2005 s <http://www.mindfulness.info/MTRIG/mtrig.htm>
- Curtis Breslin, F., Zack, M. in McMain, S. (2002). An information-processing analysis of mindfulness: Implications for relapse prevention in the treatment of substance abuse. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9, 275-299.
- Davidson, R. J., Kabat-Zinn, J., Schumacher, J., Rosenkrantz, M., Muller, D., Santorelli, S. F., Urbanowski, F., Harrington, A., Bonus, K. in Sheridan, J. F. (2003). Alterations in brain and immune function produced by mindfulness meditation. *Psychosomatic Medicine*, 65, 564-570.
- Deatherage, G. (1975). The clinical use of "mindfulness" meditation techniques in short-term psychotherapy. *Journal of Transpersonal Psychology*, 7, 133-143.
- Dimidjian, S. in Linehan, M. M. (2003). Defining an agenda for future research on the clinical application of mindfulness practice. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 166-171.
- Epstein, M. (1990). Psychodynamics of meditation: Pitfalls on the spiritual path. *Journal of Transpersonal Psychology*, 22, 17-34.
- Epstein, R. M. (2003a). Mindful practice in action (I): Technical competence, evidence-based medicine and relationship-centered care. *Families, Systems, & Health*, 21, 1-9.
- Epstein, R. M. (2003b). Mindful practice in action (II): Cultivating habits of mind. *Families, Systems & Health*, 21, 11-17.
- Frale, D. E. S., Blackstone, T. in Scherbaum, C. (1990). Marginal and Mindful: Deviants in Social Interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 140-149.
- Frank, K. A. (2002). Comment on Horowitz's (2002) "Self- and relational observation". *Journal of Psychotherapy Integration*, 12, 128-138.
- Freud, S. (1912/2001). Recommendations to physicians practising psycho-analysis. V A.

- Strachey in A. Tyson (Ur.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud - Volume XII, The case of Schreber, Papers on technique and other works* (str. 111-120). London: Vintage.
- Grad, A., Škerlj, R. in Vitorovič, N. (2000). *Veliki angleško-slovenski slovar [English-Slovene dictionary]*. Ljubljana: DZS.
- Gross, C. R., Kreitzer, M. J., Russas, V., Treesak, C., Frazier, P. A. in Hertz, M. I. (2004). Mindfulness meditation to reduce symptoms after organ transplant: A pilot study. *Advances*, 20 (2), 20-29.
- Grossman, P., Niemann, L., Schmidt, S. in Walach, H. (2004). Mindfulness-based stress reduction and health benefits - A meta-analysis. *Journal of Psychosomatic Research*, 57, 35-43.
- Hayes, A. M. in Feldman, G. (2004). Clarifying the construct of mindfulness in the context of emotion regulation and the process of change in therapy. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11, 255-262.
- Hayes, S. C. (1994). Content, context, and the types of psychological acceptance. V S. C. Hayes, N. S. Jacobson, V. M. Follette in M. J. Dougher (Ur.), *Acceptance and change: Content and context in psychotherapy* (str. 13-32). Reno, NV: Context Press.
- Hayes, S. C. (2001). Acceptance and change, Psychology of. V N. J. Smelser in P. B. Baltes (Ur.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (str. 27-30). Oxford: Elsevier Science.
- Hayes, S. C. (2002). Acceptance, mindfulness, and science. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9, 101-106.
- Hayes, S. C., Wilson, K. G., Gifford, E. V., Follette, V. M. in Strosahl, K. (1996). Experiential avoidance and behavioral disorders: A functional dimensional approach to diagnosis and treatment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 1152-1168.
- Herbert, C. (2002). A CBT-based therapeutic alternative to working with complex client problems. *European Journal of Psychotherapy, Counselling & Health*, 5, 135-144.
- Hesslinger, B., van Elst, L. T., Nyberg, E., Dykieriek, P., Richter, H., Berner, M. in Ebert, D. (2002). Psychotherapy of attention deficit hyperactivity disorder in adults - A pilot study using a structured skills training program. *European Archives of Psychiatry & Clinical Neuroscience*, 252, 177-184.
- Kabat-Zinn, J. (1990). *Full catastrophe living - Using the wisdom of your body and mind to face stress, pain, and illness*. New York: Dell Publishing.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 144-156.
- Kavanagh, D. J., Andrade, J. in May, J. (2004). Beating the urge: Implications of research into substance-related desires. *Addictive Behaviors*, 29, 1359-1372.
- Keeva, S. (2004). A mindful law practice. *ABA Journal*, 90 (3), 78-79.
- Krasner, M. (2004). Mindfulness-based interventions: A coming of age? *Families, Systems, & Health*, 22, 207-212.
- Kutz, I., Borysenko, J. Z. in Benson, H. (1985). Meditation and psychotherapy: A rationale for the integration of dynamic psychotherapy, the relaxation response, and mindfulness meditation. *American Journal of Psychiatry*, 142, 1-8.
- Langer, E. J. (1993). A mindful education. *Educational Psychologist*, 28 (1), 43-50.
- Langer, E. J. (2000) Mindful learning. *Current Directions in Psychological Science* 9 (6),

220-223.

- Langer, E. J., Bashner, R. S. in Chanowitz, B. (1985). Decreasing prejudice by increasing discrimination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 113-120.
- Leskowitz, E. (2004). Introduction to "The power of the human heart": An adapted presentation with Trisha Meili and Jon Kabat-Zinn. *Advances*, 20 (1), 4-5.
- Ma, S. H. in Teasdale, J. D. (2004). Mindfulness-based cognitive therapy for depression: Replication and exploration of differential relapse prevention effects. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 31-40.
- Majumdar, M., Grossman, P., Dietz-Waschkowski, B., Kersig, S. in Walach, H. (2002). Does mindfulness meditation contribute to health? Outcome evaluation of a German sample. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 8, 719-730.
- Marcks, B. A. in Woods, D. W. (2005). A comparison of thought suppression to an acceptance-based technique in the management of personal intrusive thoughts: a controlled evaluation. *Behaviour Research and Therapy*, 43, 433-445.
- Marlatt, G. A. in Kristeller, J. L. (1999). Mindfulness and meditation. V W. R. Miller (Ur.), *Integrating spirituality into treatment: Resources for practitioners* (str. 67-84). Washington, DC: American Psychological Association.
- Martin, J. R. (1997). Mindfulness: A proposed common factor. *Journal of Psychotherapy Integration*, 7, 291-312.
- Massion, A. O., Teas, J., Hebert, J. R., Wertheimer, M. D. in Kabat-Zinn, J. (1995). Meditation, melatonin and breast/prostate cancer: Hypothesis and preliminary data. *Medical Hypotheses*, 44, 39-46.
- McBee, L. (2003). Mindfulness practice with the frail elderly and their caregivers - Changing the practitioner-patient relationship. *Topics in Geriatric Rehabilitation*, 19, 257-264.
- Miller, J. J. (1993). The unveiling of traumatic memories and emotions through mindfulness and concentration meditation: Clinical implications and three case reports. *Journal of Transpersonal Psychology*, 25, 169-180.
- Miller, J. J., Fletcher, K. in Kabat-Zinn, J. (1995). Three-year follow-up and clinical implications of a mindfulness meditation-based stress reduction intervention in the treatment of anxiety disorders. *General Hospital Psychiatry*, 17, 192-200.
- Mills, N. in Allen, J. (2000). Mindfulness of movement as a coping strategy in multiple sclerosis - A Pilot Study. *General Hospital Psychiatry*, 22, 425-431.
- Monti, D. A. in Peterson, C. (2004). Mindfulness-based art therapy: Results from a two-year study. *Psychiatric Times*, 21 (8), 63-66.
- Moscardo, G. (1996). Mindful visitors - Heritage and tourism. *Annals of Tourism Research*, 23, 376-397.
- Napoli, M. (2004). Mindfulness training for teachers: A pilot program. *Complementary Health Practice Review*, 9, 31-42.
- Newberg, A. B. in Iversen, J. (2003). The neural basis of the complex mental task of meditation: Neurotransmitter and neurochemical considerations. *Medical Hypotheses*, 61, 282-291.
- Ott, M. J. (2002). Mindfulness meditation in pediatric clinical practice. *Pediatric Nursing*, 28, 487-490.
- Pass, P. (2002). Temeljne psihoanalitske drže: Ponudba in izziv za dialog med psihoterapevtskimi modalitetami [Fundamental psychoanalytic attitudes: An offer and a challenge for the dialogue between psychotherapeutic modalities]. V J. Bohak

- in M. Možina (Ur.), *Dialog: zbornik Prvih študijskih dnevor Slovenske krovne zveze za psihoterapijo [Dialogue: proceedings of The first study days of Slovenian umbrella association for psychotherapy]*, 8.-9. junij 2001, Rogla, Slovenija (str. 6-12). Maribor: Slovenska krovna zveza za psihoterapijo.
- Pierce, J. (2003). Mindfulness based reality therapy (MBRT). *International Journal of Reality Therapy*, 23 (1), 20-23.
- Praper, P. (1999). *Razvojna analitična psihoterapija [Developmental analytic psychotherapy]*. Ljubljana: Inštitut za klinično psihologijo.
- Proulx, K. (2003). Integrating mindfulness-based stress reduction. *Holistic Nursing Practice*, 17 (4), 201-208.
- Ramel, W., Goldin, P. R., Carmona, P. E. in McQuaid, J. R. (2004). The effects of mindfulness meditation on cognitive processes and affect in patients with past depression. *Cognitive Therapy and Research*, 28, 433-455.
- Reibel, D. K., Greeson, J. M., Brainard, G. C. in Rosenzweig, S. (2001). Mindfulness-based stress reduction and health-related quality of life in a heterogeneous patient population. *General Hospital Psychiatry*, 23, 183-192.
- Reiss, S. (2000). A mindful approach to mental retardation. *Journal of Social Issues*, 56 (1), 65-80.
- Ritchhart, R. in Perkins, D. N. (2000). Life in the mindful classroom: Nurturing the disposition of mindfulness. *Journal of Social Issues*, 56 (1), 27-47.
- Robinson, F. P., Mathews, H. L. in Witek-Janusek, L. (2003). Psycho-endocrine-immune response to mindfulness-based stress reduction in individuals infected with the human immunodeficiency virus: A quasiexperimental study. *Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 9, 683-694.
- Roomer, L. in Orsillo, S. M. (2002). Expanding our conceptualization of and treatment for generalized anxiety disorder: Integrating mindfulness/acceptance-based approaches with existing cognitive-behavioral models. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9, 54-68.
- Rosenzweig, S., Reibel, D. K., Greeson, J. M., Brainard, G. C. in Hojat, M. (2003). Mindfulness-based stress reduction lowers psychological distress in medical students. *Teaching and Learning in Medicine*, 15 (2), 88-92.
- Schwartz, J. M., Gulliford, E., Stier, J. in Thienemann, M. (v tisku). Mindful awareness and self-directed neuroplasticity: Integrating psychospiritual and biological approaches to mental health with a focus on OCD. V S. G. Mijares in G. S. Khalsa (Ur.), *The psychospiritual clinician's handbook*. Haworth Press Inc.
- Shapiro, S. L. in Schwartz, G. E. R. (2000). Intentional systemic mindfulness: An integrative model for self-regulation and health. *Advances*, 16 (2), 128-134.
- Shapiro, S. L., Schwartz, G. E. in Bonner, G. (1998). Effects of mindfulness-based stress reduction on medical and premedical students. *Journal of Behavioral Medicine*, 21, 581-599.
- Sheppard, L. C. in Teasdale, J. D. (2000). Dysfunctional thinking in major depressive disorder: A deficit in metacognitive monitoring?. *Journal of Abnormal Psychology*, 109, 768-776.
- Sheppard, L. C. in Teasdale, J. D. (2004). How does dysfunctional thinking decrease during recovery from major depression?. *Journal of Abnormal Psychology*, 113, 64-71.
- Simpson, E. B., Pistorello, J., Begin, A., Costello, E., Levinson, J., Mulberry, S., Pearlstein, T.,

- Rosen, K., Stevens, M. (1998). Focus on women: Use of dialectical behavior therapy in a partial hospital program for women with borderline personality disorder. *Psychiatric Services*, 49, 669-673.
- Singh, N. N., Wahler, R. G., Adkins, A. D. in Myers, R. E. (2003). Soles of the Feet: A mindfulness-based self-control intervention for aggression by an individual with mild mental retardation and mental illness. *Research in Developmental Disabilities*, 24, 158-169.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika [Dictionary of the Slovene written language]*. (1995). Ljubljana: DZS.
- Smith, A. (1759/1982). *The Glasgow edition of the works and correspondence of Adam Smith - Vol. I: The theory of moral sentiments*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Specia, M., Carlson, L. E., Goodey, E. in Angen, M. (2000). Randomized, wait-list controlled clinical trial: The effect of a mindfulness meditation-based stress reduction program on mood and symptoms of stress in cancer outpatients. *Psychosomatic Medicine*, 62, 613-622.
- Speeth, K. R. (1982). On psychotherapeutic attention. *Journal of Transpersonal Psychology*, 14, 141-160.
- Sugiura, Y. (2004). Detached mindfulness and worry: A meta-cognitive analysis. *Personality and Individual Differences*, 37, 169-179.
- Tacón, A. M. (2003). Meditation as a complementary therapy in cancer. *Family and Community Health*, 26, 64-73.
- Tacón, A. M., Caldera, Y. M. in Ronaghan, C. (2004). Mindfulness-based stress reduction in women with breast cancer. *Families, Systems & Health*, 22, 193-203.
- Takahashi, T., Murata, T., Hamada, T., Omori, M., Kosaka, H., Kikuchi, M., Yoshida, H. in Wada, Y. (2005). Changes in EEG and autonomic nervous activity during meditation and their association with personality traits. *International Journal of Psychophysiology*, 55, 199-207.
- Teasdale, J. D. (1999a). Emotional processing, three modes of mind and the prevention of relapse in depression. *Behavior Research and Therapy*, 37, 53-78.
- Teasdale, J. D. (1999b). Metacognition, mindfulness, and the modification of mood disorders. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 6, 146-155.
- Teasdale, J. D., Moore, R. G., Hayhurst, H., Pope, M., Williams, S. in Segal, Z. V. (2002). Metacognitive awareness and prevention of relapse in depression: empirical evidence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70, 275-287.
- Teasdale, J. D., Segal, Z. V. in Williams, J. M. G. (1995). How does cognitive therapy prevent depressive relapse and why should attentional control (mindfulness) training help? *Behavior Research and Therapy*, 33, 25-39.
- Teasdale, J. D., Segal, Z. V. in Williams, J. M. G. (2003). Mindfulness training and problem formulation. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 157-160.
- Teasdale, J. D., Segal, Z. V., Williams, J. M. G., Ridgeway, V., Soulsby, J. in Lau, M. A. (2000). Prevention of relapse/recurrence in major depression by mindfulness-based cognitive therapy. *Consulting and Clinical Psychology*, 68, 615-623.
- Telch, C. F., Agras, W. S. in Linehan, M. M. (2001). Dialectical behavior therapy for binge eating disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 69, 1061-1065.
- Wells, A. (2002). GAD, metacognition, and mindfulness: An information processing analysis. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9, 95-100.

Wells, A. in Sembi, S. (2004). Metacognitive therapy for PTSD: a preliminary investigation of a new brief treatment. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 35, 307-318.

Prispelo/Received: 16.03.2005
Sprejeto/Accepted: 16.06.2005

Ustvarjalno in analitično mišljenje v povezavi z vzdrževano usmerjeno ter razpršeno pozornostjo

*Primož Žagavec**
Rače

Povzetek: V naši raziskavi smo se ukvarjali s preučevanjem odnosa med ustvarjalnim in analitičnim mišljenjem ter z ugotavljanjem odnosa obeh vrst mišljenja z razpršeno ter usmerjeno vzdrževano pozornostjo. V literaturi obstaja vprašanje o odnosu med analitičnim in ustvarjalnim mišljenjem. Nekateri avtorji menijo, da si ti dve vrsti mišljenja nasprotujeta, se medsebojno izključujeta. Prav tako se pojavlja vprašanje povezanosti obeh vrst mišljenja s pozornostjo. Analitično mišljenje se bi naj povezovalo z usmerjeno vzdrževano pozornostjo, medtem ko se bi naj ustvarjalno mišljenje povezovalo z razpršeno pozornostjo. V naši raziskavi smo ugotovili, da je povezava med ustvarjalnim in analitičnim mišljenjem skoraj ničelna, kar potrjuje domnevo, da sta obe vrsti mišljenja neodvisni. Tudi povezave med usmerjeno vzdrževano pozornostjo ter analitičnim mišljenjem in med razpršeno pozornostjo ter ustvarjalnim mišljenjem nismo uspeli potrditi. Seveda je ob tem potrebno omeniti, da je bil vzorec majhen in je možnost zaključevanja precej omejena.

Ključne besede: ustvarjalno mišljenje, analitično mišljenje, usmerjena pozornost, razpršena pozornost, reševanje anagramov

Creative and analytical thinking in connection to focused sustained and divided attention

Primož Žagavec
Rače, Slovenia

Abstract: In our research we examined the relation between creative and analytical thinking. We also tried to determine the relation of both types of thinking with divided and sustained attention. Some authors believe that creative and analytical thinking are in contradiction with each other. There is also a question of connection of both types of thinking with attention. Analytical thinking is supposed to be connected with focused attention, while creative thinking is supposed to connect with divided attention. Our results showed there is no connection between creative and analytical thinking. This finding seems to support the assumption, that these two types of thinking are independent. Further we found no connection between focused attention and analytical thinking, neither the connection between creative thinking and divided attention. Nevertheless we need to mention, that the sample size in the study was very small, therefore the possibilities to draw firm conclusions are limited.

Key words: creative thinking, analytical thinking, sustained attention, divided attention, anagram problem solving

CC = 2346

*Naslov / address: Primož Žagavec, univ. dipl. psih., Ptujška cesta 67. 2327 Rače, Slovenija, e-mail: primo.zagavec@guest.arnes.si

Ustvarjalno mišljenje

Ustvarjalnost je sposobnost ustvarjanja del, ki so neobičajna (originalna, nepričakovana), nevsakdanja ter so lahko manj primerna za praktično uporabo, lahko pa so to tudi uporabna in praktična dela (Carruthers, 2002; Matlin, 1994; Sternberg, 1996; Sternberg in Lubart, 1999). Splošno sprejeto prepričanje je, da je ustvarjalnost omejena le na določen tip ljudi, ki so posebej nadarjeni (Ward, Smith in Finke, 1999). Sprejetje tega prepričanja je odvisno od perspektive, s katere gledamo. Na individualni ravni je ustvarjalnost pomembna v vsakdanjem življenju pri reševanju problemov v službi, doma; na družbeni ravni pa lahko ustvarjalnost pripelje do novih znanstvenih spoznanj, novih smeri v umetnosti, novih iznajdb (Lubart, 1994; Lubart, 1999; Sternberg in Lubart, 1999).

Merjenje ustvarjalnosti

Ustvarjalnost so pogosto merili preko testov divergentnega mišljenja, ki od posameznikov zahteva več odgovorov na določeno nalogo (Baer, 1994; Cohen, 1975; Honig, 2001; James in Asmus, 2000; Katz in Poag, 1979; Plucker in Renzulli, 1999). Spearman je predvideval, da je verbalna in domišljajska fluentnost osnova za ustvarjalnost (Eysenck, 1994), kar so pokazale tudi nadaljnje raziskave.

Rezultati študij kažejo, da je sposobnost produciranja večjega števila idej delno neodvisna od intelektualnih sposobnosti ter povezana z določenimi osebnostnimi lastnostmi, iz česar nekateri sklepajo, da je tudi ustvarjalnost ena izmed osebnostnih lastnosti (Eysenck, 1994). Tako kot ostale osebnostne lastnosti, se tudi ustvarjalnost kot osebnostna poteza (merjena s testi divergentnega mišljenja) v populaciji razporeja v obliki Gaussove krivulje, kar navajajo kot dodaten razlog za pojmovanje ustvarjalnosti kot osebnostne lastnosti (Eysenck, 1994). Nekateri testi predpostavljajo ustvarjalnost kot eno izmed komponent inteligentnosti; takšen je npr. BIS test (Bucik in Neubauer, 1996), sicer pa je splošno priznana ugotovitev, da je za ustvarjalnost pomembna vsaj povprečna inteligentnost (Brophy, 2001; Sternberg in O'Hara, 1999).

Drugi pogled na ustvarjalnost je možen preko dosežkov posameznika (Eysenck, 1994). Po tem pojmovanju je bolj ustvarjalen tisti posameznik, ki ustvari več ustvarjalnih del. Na dosežke na področju ustvarjalnosti pa vpliva več dejavnikov (Eysenck, 1994):

- kognitivni dejavniki (inteligentnost, znanje, tehnične veščine, nadarjenost)
- dejavniki okolja (politično-verski dejavniki, kulturni dejavniki, SES)
- osebnostni dejavniki (notranja motivacija, zaupanje, nekonformizen, ustvarjalnost kot osebnostna lastnost)

Razporeditev ustvarjalnosti glede na dosežke tako ni več v obliki Gaussove, temveč v obliki Poissonove distribucije (Eysenck, 1994; Runco, Plucker in Lim, 2001).

Posledica naštetega je, da ustvarjalnost kot osebnostna lastnost ni nujno povezana z dosežki na področju ustvarjalnosti (Eysenck, 1994). Merjenje ustvarjalnosti preko dosežkov na področju ustvarjalnosti je tako za študije, ki so podobne naši, manj primerno, saj tako lahko izključimo posameznike, ki so ustvarjalni, a niso dosegli vidnejših uspehov in priznanj v družbi.

Pozornost

Naš kognitivni sistem vsak trenutek oblega veliko dražljajev in posvetiti se vsem dražljajem bi bilo nesmiselno in nemogoče, zaradi česar mora obstajati mehanizem, ki omogoča ustrezno selekcijo dražljajskega dotoka, vodenje kognitivnih procesov in oblikovanje ustreznih reakcij (Repovš, 1999). Ta mehanizem se imenuje pozornost. Pozornost lahko pojmujeemo kot fenomen, ki omogoča, da iz ogromne količine informacij (senzorni organi, spomin in kognitivni procesi) izločimo za določen trenutek najbolj pomembne, se osredotočimo nanje in jih aktivno procesiramo (Sternberg, 1996).

Vzdrževana pozornost je sposobnost mobilizirati in vzdrževati selektivnost ter koncentracijo (Gianvecchio in French, 2002). Lahko jo preučujemo tako, da udeležencem istočasno predstavimo dva ali več dražljajev, njihova naloga pa se je odzvati le na en dražljaj (Eysenck in Keane, 1999). Rezultati, ki jih dobimo, nam povedo, kako učinkovito se lahko ljudje osredotočimo na določene dražljaje, ob prisotnosti motečih dražljajev. Tudi razpršena pozornost se preučuje tako, da se udeležencem istočasno predstavi dva ali več dražljajev, le da je tokrat njihova naloga osredotočiti se na vse dražljaje in se na njih tudi odzvati (Eysenck in Keane, 1999). S študijami, kjer proučujemo razpršeno pozornost, dobimo podatke o mejah procesiranja informacij ter lahko na podlagi rezultatov sklepamo na mehanizme pozornosti in kapaciteto le-te (Eysenck in Keane, 1999).

Povezava vrste mišljenja s pozornostjo

Po Nickersonu (1999; po Ansburn in Hill) si analitično in ustvarjalno mišljenje nasprotujeta, saj je cilj ustvarjalnega mišljenja odkritje inovativne rešitve, analitično mišljenje pa vrednoti in preizkuša obstoječe ideje. Avtor meni, da uporaba enega mišljenja v določenem trenutku izključuje drugega. V eksperimentu Rawlingsa (1985; po Ansburn in Hill, 2003) so udeležencem predvajali v vsako uho drugo sporočilo. Ti so se morali osredotočiti in zapomniti informacije iz govora predvajanega v eno uho, govor v drugem ušesu pa namerno ignorirati. Ugotovil je, da je pri bolj ustvarjalnih prišlo do večje zamenjave informacij kot pri manj ustvarjalnih ter da so se bolj ustvarjalni spomnili več podrobnosti iz sekundarne informacije (iz govora, predvajanega v uho, ki bi ga naj ignorirali).

Prav tako sta Dykes in McGhie (1976; po Ansburn in Hill, 2003) ugotovila, da

so udeleženci, ki so imeli ustvarjalno mišljenje bolj razvito, naredili na dihotečnih nalogah poslušanja več napak kot tisti, ki so imeli manj razvito ustvarjalno mišljenje. Mendelson in Griswold (1966; po Ansburng in Hill, 2003) sta ugotovila, da se pri reševanju anagramov kažejo tendence, da bolj ustvarjalni udeleženci sprejmejo več naključnih namigov kot tisti, ki so dosegli manjše število točk na testih ustvarjalnosti. Martindale (1995; po Ansburng in Hill, 2003) trdi, da je sposobnost menjave kognitivnega stanja med usmerjeno in razpršeno pozornostjo ključna značilnost ustvarjalnega mišljenja. Podobno zaključujeta tudi Stavridou in Furnham (1996; po Ansburng in Hill, 2003), saj menita, da so bolj ustvarjalni ljudje lahko prav tako fleksibilni pri usmerjanju pozornosti (po potrebi jo lahko usmerijo in vzdržujejo).

Raziskovalni problem in raziskovalni načrt

Dykes in McGhie (1976; po Ansburng in Hill, 2003) trdita, da analitično mišljenje vključuje vrednotenje in analizo elementov problema, zaradi česar je usmerjena vzdrževana pozornost nujno potrebna za rešitev problema. V tem primeru pomeni pozornost usmerjena na periferne dražljaje izgubo kognitivnih resursov. Razpršena pozornost torej ovira reševanje analitično sestavljenih problemov, iz česar lahko sklepamo, da so posamezniki, ki imajo bolj razvito analitično mišljenje, relativno neobčutljivi na periferne dražljaje ter da bolje rešujejo te vrste nalog.

Menimo, da so v populaciji redki ekstremi, kjer je prevladujoča ena oblika mišljenja (ali analitična ali ustvarjalna) ter da je delitev na analitične in ustvarjalne posameznike nekoliko nasilna. Želeli smo preveriti, kakšen je dejanski odnos med analitičnim in ustvarjalnim mišljenjem ter kako se obe vrsti mišljenja povezujeta z usmerjeno ter razpršeno pozornostjo. Naloga, s katero smo preverjali povezave, je bila sestavljena tako, da so bili udeležencem predstavljeni žariščni (besede na listu, ki so si jih morali zapomniti) ter periferni dražljaji (besede, predstavljene v govoru, ki so jih motile pri zapomnitvi žariščnih dražljajev). Nato so najprej imeli nalogo iz daljšega seznama besed prepoznati tiste iz govora, nato pa še besede iz lista. Kot zadnjo nalogo so še reševali anagrame, ki so bili sestavljeni iz črk žariščno ali periferno predstavljenih besed ali pa iz črk popolnoma novih, do takrat nepredstavljenih besed.

Na podlagi raziskave Ansburnga in Hillove (2003) smo predpostavljali, da obstaja povezava med sposobnostjo analitičnega mišljenja in prepoznavo žariščno predstavljenih besed ter da obstaja povezava med sposobnostjo ustvarjalnega mišljenja in prepoznavo periferno predstavljenih besed. Prav tako smo predpostavljali, da obstaja povezava med sposobnostjo analitičnega mišljenja in dosežkom pri reševanju anagramov, katerih rešitev je bila predstavljena žariščno (na listu) ter da obstaja povezava med sposobnostjo ustvarjalnega mišljenja in dosežkom pri reševanju anagramov, katerih rešitev je bila predstavljena periferno (govor).

Metoda

Udeleženci

V raziskavi je sodelovalo 31 študentov različnih smeri, od tega jih je bilo 21 ženskega in 10 moškega spola. Obiskovali so prvi do četrti letnik fakultet, njihova povprečna starost pa je bila 21,7 let ($SD = 1,90$).

Pripomočki

Dva pripomočka (test TFI, besede na "p") sta bila vrste papir-svinčnik, dve nalogi (test analitičnega mišljenja, naloga "anagrami") sta bili predstavljeni s pomočjo računalnika, naloga "zapomnitev besed" pa je bila predstavljena v kombinaciji besed na listu ter preko računalnika predvajane govorne datoteke. Pri raziskavi smo uporabili sedemnajstpalčni monitor, ki je bil nastavljen na hitrost osveževanja 85 Hz ter ločljivost zaslona 1024×768 točk. Vsi udeleženci so bili od monitorja oddaljeni približno 60 cm. Predstavitev nalog je bila izdelana v programu Microsoft® Power Point XP. V nalogah, kjer se je predvajal govor, je le-ta bil posnet v standardni zvočni datoteki tipa WAV v 48 kHz 16 bit, stereo tehniki.

Z dovoljenjem udeležencev se je aplikacija določenih testov (test analitičnega mišljenja ter naloga "anagrami") snemala v zvočno datoteko. Kasneje se je s programom Cool Edit Pro 2.0 izvedla podrobnejša analiza te datoteke, z namenom pridobiti čimbolj točen čas od predstavitve besedila naloge do odgovora udeleženca. Analizirali smo zvočni zapis datotek. Ob predstavitvi besedila naloge se je pojavil tudi zvočni signal, ki je povzročil spremembo v zvočnem zapisu in je bil znak za začetek merjenja časa. Začetek spremembe v zvočnem zapisu, ki je bil posledica odgovora udeleženca, pa je bil znak za konec merjenja časovnega obdobja za posamezno nalogo. Ob tem smo preverili, da spremembe v zvočnem zapisu niso bile posledica morebitnih шумov iz okolja.

Test fluentnosti in originalnosti idej "IZREKI"–TFI "IZREKI"

Avtor testa je mag. Vid Pogačnik. Test meri primarni mentalni sposobnosti fluentnost in originalnost. Zanesljivost rezultata fluentnosti $\alpha = 0,82$, originalnosti pa $\alpha = 0,60$. Test sestavlja šest nedokončanih stavkov. Naloga udeležencev je, da z eno besedo stavke pravilno dopolnijo tako, da si izmislijo čim boljše izreke. Za reševanje vseh stavkov imajo na voljo 12 minut. Po končanem reševanju obkrožijo po tri (po njihovem mnenju) najboljše besede.

Rezultat fluentnosti je seštevek vseh besed, ki pravilno dopolnjujejo vseh šest stavkov. Za rezultat originalnosti se upoštevajo samo obkrožene besede, ki se vrednotijo v skladu z normami za vsak stavek posebej. V primeru, da je pri nekem stavku rešitev

več kot tri, obkroženih pa manj kot tri, dodamo za manjkajoče besede še minimalno število točk.

Test analitičnega mišljenja

Test analitičnega mišljenja je bil sestavljen iz nalog, ki zahtevajo znanje osnovnih matematičnih operacij ter deduktivno sklepanje. Prve štiri naloge so zahtevale znanje osnovnih matematičnih operacij ter osredotočenost na naloge, drugih šest nalog pa so bili linearni silogizmi z več premisami. Naloge so bile predstavljene računalniško. Naloga udeležencev je čimprej pravilno rešiti te naloge.

Naloge so bile predstavljene s pomočjo računalnika, s programom Microsoft® Power Point XP. Pred prikazom besedila naloge je bila vsaka naloga najprej prebrana–besedilo naloge je bilo predvajano z računalnika–nato pa se je skupaj s prikazom besedila naloge zaslišal zvočni signal, ki je služil za orientacijo kasneje, ko je bilo potrebno določiti čas do odgovora udeleženca. Udeleženci so morali čimprej odgovoriti na zastavljeno vprašanje pri vsaki nalogi. Najprej je bila predstavljena preizkusna naloga, da so se udeleženci spoznali z načinom reševanja. Celoten potek naloge (predstavitve nalog, odgovori udeležencev) se je snemal v zvočno datoteko.

Pri vsakem udeležencu se je upoštevalo število pravih in napačno rešenih nalog ter čas, v katerem je rešil nalogo. Posamezno nalogo je lahko rešilo več udeležencev, ki so se med seboj razlikovali le v času, v katerem so podali odgovor, od predstavitve naloge. Za raziskavo pa ni bil pomemben rezultat na posamezni nalogi, temveč skupni rezultat celotnega testa. Zato smo se odločili, da glede na rezultat na vsaki posamezni nalogi razdelimo udeležence na tri skupine. Najboljša tretjina udeležencev pri nalogi je dobila 3 točke, druga tretjina 1 in zadnja tretjina 0 točk. Rezultat udeleženca na celotnem testu je bila vsota vseh doseženih točk.

Naloga zapomnitve besed na listu ob motečem govoru

Pred udeležence smo postavili neprosojen bel list, na katerem je bilo napisanih 60 šestčrkovnih besed. Naloga udeležencev je bila, da si v dveh minutah zapomnijo čimveč besed z lista. V času, ki je bil udeležencem dodeljen za učenje besed z lista, smo hkrati predvajali zvočni zapis, kjer je bilo izgovorjenih 30 šestčrkovnih besed (vsaka beseda je bila predvajana štirikrat). Nobena od besed, ki smo jih zvočno predvajali, ni bila vsebovana na učnem seznamu predstavljenem na listu.

Najprej so bili iz SSKJ izpisani vsi šestčrkovni slovenski samostalniki. Nato sta bili iz skupin besed, ki so se začele na isto črko abecede (od A do Ž), naključno izbrani po dve besedi, s čimer je bilo dobljenih 50 besed. Nato se je naključno izbralo 10 črk in iz vsake skupine izmed teh desetih črk še po ena beseda. Tako je bilo skupaj dobljenih 60 besed. Te besede so bile nato naključno razporejene v štiri stolpce na listu po 15 besed. Uporabljena je bila pisava Courier New, velikosti 14 pik, tako da so bile vse besede enake širine.

Na podoben način se je izbralo 30 šestčrkovnih besed, ki so bile predvajane v

govoru: po ena iz vsake skupine z isto začetno črko (od A do Ž) abecede ter nato še po ena iz naključno izbranih petih skupin začetnic. Pred tem so bile izločene tiste besede, ki smo jih že prej izbrali za listo 60 besed. Govor teh 30 besed se je nato posnel v standardno zvočno datoteko tipa WAV v 48 KHz, 16 bit, stereo tehniki. Vsaka od teh 30 besed se je v govoru ponovila 4 krat, govor je trajal natanko 2 minuti. Na listo besed, kjer se od udeležencev zahteva prepoznavna besed iz govora in lista, se je nahajalo 210 šestčrkovnih besed. Besede so bile razporejene v pet stolpcev po 42 besed, napisanih v pisavi Courier New, velikosti 14 pik - vse besede so bile ponovno enake širine. Zbranih je bilo torej 210 besed, od katerih je bilo 60 z lista, 30 iz govora, 120 pa na novo izbranih. 100 izmed 120 je bilo izbranih tako, da so bile iz vsake skupine z isto začetno črko abecede (od A do Ž) naključno izbrane po štiri besede. Za naslednjih 20 se je najprej naključno izbralo 20 skupin besed z isto začetno črko, nato pa iz vsake skupine še naključno po ena beseda.

Udeleženci so si najprej morali v dveh minutah zapomniti čimveč besed z lista, istočasno smo v ozadju predvajali govor 30 besed. Udeležencem je bilo prepovedano glasno branje ali šepetanje besed z lista, zatiskanje ušes ali katerakoli druga tehnika, ki bi preprečila zaznavanje govora. Po preteku dveh minut smo dali udeležencem listo 210 besed (pet stolpcev po 42 besed) z navodilom, da morajo označiti tiste, ki so se predvajale v govoru – v ozadju. Obenem smo jih opozorili, naj ne pozabijo besed z lista. Opozorilo je bilo namenjeno naslednji nalogi, kjer so morali označiti besede z lista, česar pa udeležencem nismo povedali. Ko so udeleženci pregledali vse besede in podčrtali tiste, za katere so bili prepričani, da so jih slišali, smo pred njih postavili drug list z enakimi 210 besedami. Tokrat je bilo navodilo, da morajo označiti tiste besede, ki so se nahajale na listu s 60 besedami.

Pri prepoznavi besed z govora smo iskali:

- število pravilno označenih besed iz govora,
- število nepravilno označenih besed ter
- koliko od nepravilno označenih besed je bilo napisanih na listu (zamenjava besed iz govora s tistimi na listu).

Pri prepoznavi besed z lista smo iskali:

- število pravilno označenih besed z lista,
- število nepravilno označenih besed ter
- koliko od nepravilno označenih besed je bilo predvajanih v govoru (zamenjava besed z lista s tistimi iz govora).

Anagrami

V tej nalogi je bilo predstavljenih 30 anagramov, vsak je sestavljal šestčrkovno besedo. Naloga udeležencev je bila čimprej rešiti vsakega izmed anagramov. Za vsak anagram so udeleženci imeli na voljo 30 sekund časa. Deset izmed teh 30 anagramov je

dejansko predstavljalo besede z lista, 10 iz govora, 10 pa je bilo sestavljenih iz besed, ki se do takrat še niso pojavile v situaciji. Za izbor teh novih 10 besed je bilo najprej naključno izbranih 10 skupin besed, z isto začetno črko abecede, nato pa je bila iz vsake skupine naključno izbrana ena beseda, ki ni bila prisotna v nobeni od prejšnjih nalog. Vsak anagram je bil iz besede izpeljan z naključno razporeditvijo črk.

Anagrami so bili predstavljeni udeležencem s pomočjo računalnika, programa Microsoft® Power Point XP. Hkrati s prikazom črk anagrama se je zaslišal zvočni signal, ki je služil za orientacijo kasneje, ko je bilo potrebno določiti čas od začetka predstavitve naloge do odgovora udeleženca. Udeleženci so najprej rešili testno nalogo, za spoznavanje z načinom reševanja naloge. Tudi pri tej nalogi se je celoten potek naloge (predstavitve anagramov, odgovori udeležencev) snemal v zvočno datoteko.

Pri vsakem udeležencu se je upoštevalo število pravih in napačno rešenih anagramov ter čas, v katerem je rešil posamezni anagram. Ponovno nas je zanimal le skupni rezultat vsakega udeleženca pri treh skupinah anagramov: anagramov besed z lista, besed z govora ter nepredstavljenih besed. Posamezni anagram je lahko rešilo več udeležencev. Zaradi tega smo ponovno razdelili udeležence v tri skupine glede na čas do odgovora. Najboljša tretjina udeležencev je pri vsakem anagramu dobila 3 točke, druga tretjina 1 in zadnja tretjina 0 točk. Rezultati posameznega udeleženca pri tej nalogi so trije:

- skupni rezultat pri anagramih, katerih besede so se nahajale na listu,
- skupni rezultat pri anagramih, katerih besede so se predvajale v govoru,
- skupni rezultat pri anagramih, katerih besede so bile nove.

Besede na "P"

Pred udeležence je bil postavljen list s črtami. Njihova naloga je bila v dveh minutah in pol napisati čimveč besed, ki se začno na črko "P". S to nalogo smo merili fluentnost. Udeleženci niso smeli izpeljevati napisanih besed (npr. iz "žaga" izpeljati "žage", "žage" ali "žagovina" ali "žagati"). Nalogo smo vrednotili tako, da smo prešteli vse besede, ki so bile v skladu z omejitvami. V primeru, da so napisane besede kršile omejitev, smo šteli samo prvo navedbo.

Postopek reševanja nalog

Postopek zaporedja reševanja nalog je bil pri vseh udeležencih enak. Najprej so rešili test ustvarjalnosti TFI, nato test analitičnega mišljenja, nato je prišla na vrsto naloga zapomnitve besed na listu ob predvajanju motečih besed, nato naloga anagrami ter nazadnje še naloga besede na "P". Vsi udeleženci so bili preizkušeni v isti sobi, brez hrupa.

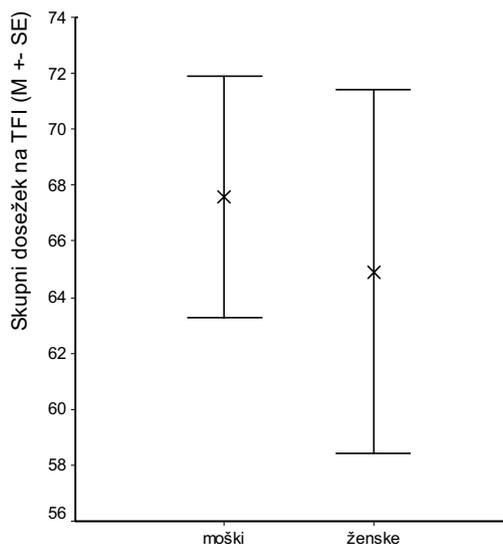
Statistična analiza

Vsi obravnavani podatki so najmanj na intervalnem nivoju merjenja, zato smo za analizo uporabili parametrične statistične postopke (t -test za neodvisne vzorce, Pearsonov koeficient korelacije, preprosta linearna regresija). Nobena izmed spremenljivk se ni statistično pomembno razlikovala od normalne porazdelitve rezultatov. Rezultate ene udeleženske smo naknadno izločili, saj je pri nalogi zapomnitve besed na listu ob motečem govoru samo ugibala, kar je po preizkusu sama povedala. Za izločitev smo se odločili, ker je povedala, da se dejansko ni spomnila ničesar, da pa je označevala besede, da odgovornega lista ne bi pustila praznega.

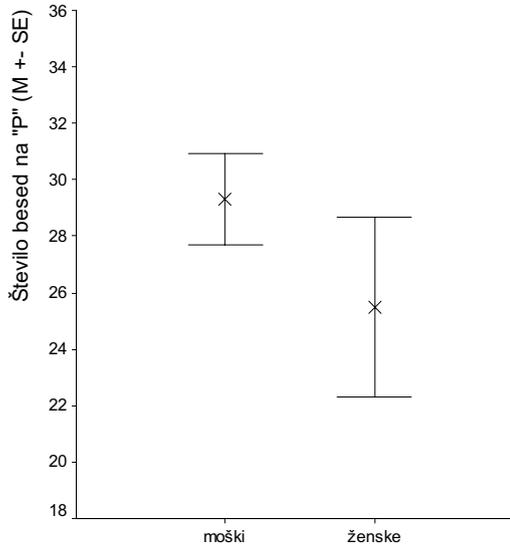
Rezultati

Najprej smo preverili morebitne razlike med spoloma v dosežkih na testih ustvarjalnega in analitičnega mišljenja. Ločeno po spolu povzema porazdelitev dosežkov za test ustvarjalnega mišljenja TFI slika 1, za navajanje besed na črko "P" slika 2 in za test analitičnega mišljenja slika 3.

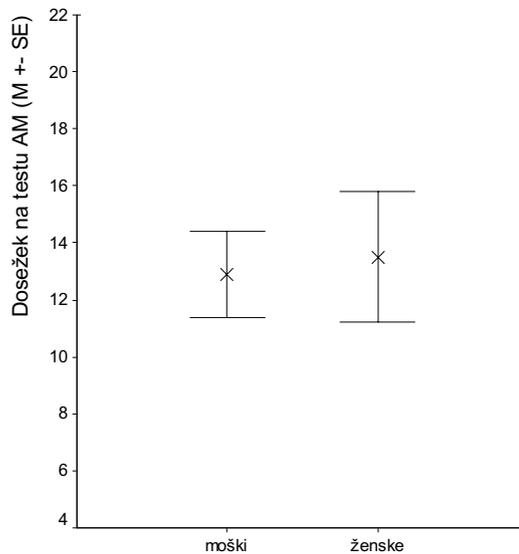
Na testu ustvarjalnega mišljenja TFI ($t_{(28)} = 0,354$; $p = 0,726$) in pri navedbi besed na črko "P" ($t_{(28)} = 1,189$; $p = 0,244$) imajo moški sicer višje povprečje, a razlika ni statistično pomembna. Na testu analitičnega mišljenja pa so dosegle višje povprečje ženske, a razlika prav tako ni statistično pomembna ($t_{(28)} = 0,226$; $p = 0,823$). Glede na

Slika 1: Aritmetična sredina in standardna napaka ocene aritmetične sredine skupnega dosežka na TFI po spolu.

Slika 2: Aritmetična sredina in standardna napaka ocene aritmetične sredine skupnega dosežka navedbe števila besed na črko "P" po spolu.

Slika 3: Aritmetična sredina in standardna napaka ocene aritmetične sredine dosežka na testu analitičnega mišljenja po spolu.

to, da razlike med moškim in ženskim spolom na testih ustvarjalnega in analitičnega mišljenja niso statistično pomembne, ju bomo v nadaljnjem besedilu obravnavali kot eno skupino. Osrednji del rezultatov predstavlja tabela 1, ki prikazuje spodnji del

Tabela 1: Povezanost med dosežki na uporabljenih testih in nalogah.

O-TFI	0,77**													
SK-TFI	0,98**	0,89**												
BES-P	0,53**	0,37*	0,50**											
AM	0,03	-0,06	0,00	0,17										
PR-L	0,03	0,00	0,02	0,26	-0,16									
NP-ZG	0,27	0,07	0,22	0,25	-0,21	0,16								
SK-NP-L	0,19	0,06	0,16	0,29	-0,05	0,16	0,64**							
PR-G	0,04	-0,25	-0,06	0,04	0,03	-0,13	0,30	0,58**						
NP-ZL	-0,07	0,00	-0,05	-0,09	0,10	-0,23	0,11	0,55**	0,46*					
SK-NP-G	-0,03	0,08	0,00	-0,02	-0,02	-0,17	0,02	0,50**	0,50*	0,92**				
ANA-L	0,32	0,09	0,26	0,52**	0,59**	-0,12	0,02	0,04	-0,02	0,02	-0,12			
ANA-G	0,33	0,21	0,31	0,60**	0,15	0,24	0,29	0,24	-0,04	0,06	0,08	0,45*		
ANA-N	0,20	0,08	0,17	0,34	0,36	-0,04	0,12	0,14	-0,11	-0,04	-0,11	0,54**	0,47*	
	F-TFI	O-TFI	SK-TFI	BES-P	AM	PR-L	NP-ZG	SK-NP-L	PR-G	NP-ZL	SK-NP-G	ANA-L	ANA-G	

Opombe: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; F-TFI–dosežek na lestvici fluentnosti na testu TFI; O-TFI–dosežek na lestvici originalnosti na testu TFI; SK-TFI–skupni dosežek na testu TFI; BES-P–število besed na “P”; AM–dosežek pri testu analitičnega mišljenja; PR-L–pravilne prepoznave besed z lista; NP-ZG–napačne prepoznave besed z lista (zamenjava z govorom); SK-NP-L–skupno število napačno prepoznanih besed z lista; PR-G–pravilne prepoznave besed iz govora; NP-ZL–napačne prepoznave besed iz govora (zamenjava z listom); SK-NP-G–skupno število napačno prepoznanih besed iz govora; ANA-L–dosežek pri anagramih besed z lista; ANA-G–dosežek pri anagramih besed iz govora; ANA-N–dosežek pri anagramih novih besed.

korelacijske matrike vseh obravnavanih mer.

Različne mere ustvarjalnega mišljenja so pozitivno povezane med seboj, niso pa povezane z dosežkom na testu analitičnega mišljenja. Statistično pomembna je tudi pozitivna povezava pravilnih prepoznav besed iz govora s skupnim številom napačno prepoznanih besed iz govora. Statistično pomembna je tudi pozitivna povezanost navedbe besed na črko “P” z reševanjem anagramov z lista in iz govora (povezanost z anagrami do takrat nepredstavljenih besed je na meji statistične pomembnosti) ter povezanost dosežka na testu analitičnega mišljenja z reševanjem anagramov, katerih rešitve so bile predstavljene na listu.

Nazadnje je potrebno omeniti še statistično pomembno pozitivno medsebojno povezanost dosežkov pri reševanju anagramov (rešitve predstavljene na listu, v govoru ali pa so bile do tedaj besede še nepredstavljene).

Razprava

Prvi problem, ki smo ga želeli raziskati, je odnos med analitičnim in ustvarjalnim mišljenjem. Nickerson (1999; po Ansburg in Hill, 2003) namreč zagovarja predpostavko, da pri ljudeh lahko prevladuje ena ali druga oblika mišljenja, ki pa temeljita na različnih lastnostih delovanja kognitivnega sistema in se zato izključujeta.

Na podlagi rezultatov naše raziskave ne moremo potrditi, da sta ustvarjalno in analitično mišljenje povezani. Korelacije mer ustvarjalnega mišljenja z dosežkom na testu analitičnega mišljenja so praktično ničelne. Ta rezultat nakazuje, da naj bi bili

ustvarjalno in analitično mišljenje neodvisni drugo od drugega, seveda pa je veljavnost te trditve pogojena z veljavnostjo predpostavke, da uporabljeni testi res merijo sposobnost ustvarjalnega oziroma analitičnega mišljenja. Morda je na ničelno povezavo med merami ustvarjalnega in analitičnega mišljenja vplival tudi izbor in velikost vzorca. Sodelovali so namreč študenti različnih fakultet in smeri, zaradi česar morda ni prišlo do oblikovanja skupin, ki bi imele visoko razvito eno vrsto mišljenja in nizko razvito drugo vrsto mišljenja.

Nadalje smo hoteli preveriti predpostavko, da se analitično in ustvarjalno mišljenje različno povezuje s prevladujočo obliko pozornosti. Posamezniki z bolj razvitim analitičnim mišljenjem bi lahko bili bolj sposobni vzdrževati usmerjeno pozornost, posamezniki z bolj razvitim ustvarjalnim mišljenjem pa bi lahko bili bolj sposobni širše razpršiti pozornost. To bi v naši raziskavi pomenilo, da bi se rezultat na testu analitičnega mišljenja pozitivno povezoval z rezultatom pri nalogi prepoznavanja besed z lista, rezultat na ustvarjalnosti pa z nalogo prepoznavanja besed z motečega govora. Dobljeni rezultati opisanih predpostavk ne podpirajo, saj se niti mere ustvarjalnega mišljenja, kot tudi dosežek na testu analitičnega mišljenja ne povezujeata statistično pomembno z rezultati na nalogi prepoznave besed.

Predvidevali smo, da se bodo rezultati pri nalogi analitičnega mišljenja pozitivno povezovali z rezultatom reševanja anagramov žariščno predstavljenih besed, kar bi prav tako potrjevalo predpostavko o povezavi analitičnega mišljenja in usmerjene pozornosti. Ta hipoteza se je sicer potrdila, vendar je ob tem potrebno omeniti, da rezultat pri nalogah analitičnega mišljenja korelira na meji statistične pomembnosti z nalogo reševanja anagramov besed, ki so bile udeležencem nove. To kaže na možnost, da na uspešnost reševanja anagramov vpliva tudi katera druga sposobnost oziroma osebnostna lastnost. Tudi pri predpostavki, da se bodo rezultati pri nalogah ustvarjalnega mišljenja pozitivno povezovali z rezultati reševanja anagramov periferno predstavljenih besed, smo dobili podobne rezultate. Ta hipoteza se je prav tako delno potrdila. Predvsem fluentnost je pozitivno povezana z rezultati reševanja vseh treh vrst anagramov (žariščno, periferno in novo predstavljenih besed). Hkrati se originalnost s temi rezultati povezuje nizko pozitivno. Zanimivo je tudi, da se rezultati anagramov žariščno, periferno in na novo predstavljenih besed med seboj statistično pomembno pozitivno povezujejo. Tudi nas vodi do zaključka, da na reševanje anagramov morda pomembno vpliva še katera druga spremenljivka. Pri reševanju anagramov gre za analitično sestavljanje informacij na nivoju verbalne regulacije vedenja (notranji govor), za katerega je osnovni predpogoj tudi nemoteno delovanje delovnega spomina. Iz tega lahko sklepamo, da z reševanjem anagramov preverjamo tudi del izvršitvenih funkcij kognitivnega sistema posameznika. Fluentnost pomeni sposobnost generiranja velikega števila idej; pomeni fleksibilnost mišljenja, kjer se ne pojavi fiksacija na določen obstoječ dražljaj. Pri anagramih je to najverjetneje zelo pomembno, saj fiksacija na prikazane črke pomeni okrnitev zmožnosti kreiranja novih besed. V naši raziskavi se fluentnost statistično pomembno povezuje z anagrami žariščno in periferno predstavljenih besed, z anagrami neznanih besed pa je povezanost na meji statistične pomembnosti. Torej je v našem primeru najverjetneje fluentnost tista spremenljivka, ki pojasnjuje rezultat pri reševanju

anagramov.

Rawlings (1985; po Ansburg in Hill, 2003) je v svojem eksperimentu ugotovil, da so bolj ustvarjalni bolj zamenjevali informacije iz govora, predvajanega v eno in drugo uho. Torej so imeli večje težave pri zapomnitvi izvora sporočila. Tudi pri naši študiji lahko preverimo, ali se ustvarjalnost povezuje z zamenjavo izvora sporočila. Za izvora lahko v tem primeru pojmuje besede, ki so si jih udeleženci morali zapomniti in so bile predstavljene na listu in v motečem govoru. V kolikor bi se ustvarjalnost povezovala z zamenjavo besed z lista z besedami iz govora in obratno, bi lahko zaključili podobno kot Rawlings. Ta ugotovitev se na naših rezultatih ni potrdila, saj je povezanost zamenjanih besed (NP-ZL, NP-ZG) z vsemi merami ustvarjalnosti blizu ničelni.

Zanimiva je še statistično pomembna povezanost med skupnim številom napačno prepoznanih besed pri prepoznavi besed z lista (SK-NP-L) in iz govora (SK-NP-G). To nas vodi do zaključka, da so udeleženci, ki so več ugibali pri prepoznavi besed ene naloge, prav tako več ugibali pri drugi.

Zaključek

Rezultati pričujoče študije niso pokazali nobene povezanosti med sposobnostjo analitičnega in ustvarjalnega mišljenja.

Vprašanje vloge usmerjene vzdrževane pozornosti pri prepoznavi žariščno predstavljenih dražljajev ter razpršene pozornosti pri prepoznavi periferno predstavljenih dražljajev ostaja odprto. Rezultati namreč kažejo, da je povezanost v obeh primerih blizu ničelne. Najverjetneje na prepoznavo vpliva kakšen drug dejavnik, na primer spomin ali sposobnost učenja gradiva, kar smo želeli odpraviti s tem, da je bila naloga udeležencev prepoznavi besed z liste in ne priklic besed, kar bi bilo še težje.

Tudi glede reševanja anagramov nismo prišli do enoznačnih zaključkov. Pozitivna povezanost z analitičnim mišljenjem se namreč ne pojavlja le pri reševanju anagramov, katerih rešitve so se predhodno nahajale na listu, temveč tudi pri na novo predstavljenih besedah. Podobno se je zgodilo tudi pri povezavi ustvarjalnega mišljenja z reševanjem anagramov, kjer se predvsem fluentnost (tako v okviru TFI kot v obliki navajanja besed na "P") pozitivno povezuje z uspešnostjo reševanja vseh treh vrst anagramov.

Literatura

- Ansburg, P. in Hill, K. (2003). Creative and analytic thinkers differ in their use of attentional resources. *Personality and individual differences*, 34, 1141–1152.
- Baer, J. (1994). Why you shouldn't trust creativity tests. *Educational leadership*, 52 (2), 80–83.
- Brophy, D. R. (2001). Comparing the attributes, activities, and performance of divergent, convergent, and combination thinkers. *Creativity research journal*, 13 (3–4), 439–455.

- Bucik, V. in Neubauer, A. C. (1996). Bimodality in the Berlin Model of Intelligence Structure (BIS): A replication study. *Personality and individual differences*, 21, 987–1005.
- Carruthers, P. (2002). Human creativity: Its cognitive basis, its evolution, and its connections with childhood pretence. *The British journal for the philosophy of science*, 53, 225–249.
- Cohen, S. R. (1975). The relationship between convergent and divergent thinking in science as revealed in sixth and seventh graders. *The journal of educational research*, 68 (9), 327–330.
- Eysenck, H. J. (1994). The measurement of creativity. V M. A. Boden (ur.), *Dimensions of creativity* (str. 199–242). Cambridge, MA: MIT press.
- Eysenck, M. W. in Keane, M. T. (1999). *Cognitive psychology. A student's handbook*. Hove: Psychology press.
- Gianvecchio, L. in French, L. (2002). Sustained attention, inattention, receptive language, and story interruptions in preschool head start story time. *Applied developmental psychology*, 23, 393–407.
- Honig, A. S. (2001). How to promote creative thinking. *Early childhood today*, 15 (5), 34–40.
- James, K. in Asmus, C. (2000). Personality, cognitive skills, and creativity in different life domains. *Creativity research journal*, 13 (2), 149–159.
- Katz, A. N. in Poag, J. R. (1979). Sex differences in instructions to “be creative” on divergent and nondivergent test scores. *Journal of personality*, 47 (3), 518–530.
- Lubart, T. I. (1994). Creativity. V R. J. Sternberg (ur.), *Thinking and problem solving* (str. 289–332). San Diego, CA: Academic Press.
- Lubart, T. I. (1999). Creativity across cultures. V R. J. Sternberg (ur.), *Handbook of creativity* (str. 339–350). Cambridge: Cambridge University Press.
- Matlin, M. W. (1994). *Cognition*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace Publishers.
- Plucker, J. A. in Renzulli, J. S. (1999). Psychometric approaches to the study of human creativity. V Sternberg, R. J. (Ur.), *Handbook of creativity* (str. 35–61). Cambridge: Cambridge University Press.
- Repovš, G. (1999). *Semantični spomin in vidna pozornost v shizofreniji [Semantic memory and visual attention in schizophrenia]* Neobjavljena doktorska disertacija [Unpublished PhD thesis]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Runco, M. A., Plucker, J. A. in Lim, W. (2001). Development and psychometric integrity of a measure of ideational behavior. *Creativity research journal*, 13 (3–4), 393–400.
- Sternberg, R. J. (1996). *Cognitive psychology*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace.
- Sternberg, R. J. in Lubart, T. I. (1999). The concept of creativity: Prospects and paradigms. V R. J. Sternberg (ur.), *Handbook of creativity* (str. 3–15). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. J. in O'Hara, L. A. (1999). Creativity and intelligence. V R. J. Sternberg (ur.), *Handbook of creativity* (str. 251–272). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ward, T. B., Smith, S. M. in Finke, R. A. (1999). Creative cognition. V R. J. Sternberg (ur.), *Handbook of creativity* (str. 189–212). Cambridge: Cambridge University Press.

Prispelo/Received: 21.04.2005

Sprejeto/Accepted: 13.06.2005

Osebnostna struktura in motivacijske značilnosti športnikov v rizičnih športih

*Jana Mahnič in Matej Tušak**
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Ljubljana

Povzetek: Namen raziskave je bil ugotoviti, ali obstajajo razlike v osebnostni in motivacijski strukturi pri športnikih rizičnih športov in nešportniki. Poleg osebnostne in motivacijske strukture smo pri omenjenih skupinah kot pomemben dejavnik športne uspešnosti preverjali tudi anksioznost kot stanje in kot potezo. V ta namen smo uporabili srednjo dolgo verzijo FPI-inventarija, Costellov vprašalnik storilnostne motivacije in Spilbergerjev vprašalnik STAI-X1 in STAI-X2. Vzorec udeležencev je zajemal 66 športnikov rizičnih športov. Ugotovili smo, da so športniki rizičnih športov pomembno manj zavrti in iskreni ter statistično pomembno bolj ekstravertirani in maskulini v primerjavi s skupino nešportnikov. Nakazan je tudi trend, da so posamezniki, ki posegajo po rizičnih športih, bolj družabni in manj nevrotični. Vendar se ta trend ni pokazal kot pomemben. Na področju storilnostne motivacije smo ugotovili, da je nakazana tendenca, da so športniki rizičnih športov bolj pozitivno storilnostno naravnani v primerjavi z nešportniki, ki imajo pomembno višjo negativno storilnostno motivacijo. Analiza razlik v anksioznosti pa je pokazala, da imajo športniki rizičnih športov pomembno nižje stanje anksioznosti, manj izraženo pa imajo tudi anksioznost kot potezo, vendar se razlika ni pokazala kot pomembna. Rezultati sicer niso v celoti potrdili dosedanjih študij, a so se v večini le pridružili nekaterim predhodnim ugotovitvam in omogočili zaključek, da so športniki rizičnih športov posebna skupina, ki se od populacije nešportnikov razlikuje tako v osebnostni kot motivacijski strukturi in relativno dobro ustreza psihološkemu profilu vrhunškega športnika. Raziskava daje možnost oblikovanja profila športnika rizičnega športa.

Ključne besede: športniki, rizični športi, osebnostne lastnosti, storilnostna motivacija, anksioznost

Structure of personality and motivation of extreme sports athletes

Tušak Matej in Mahnič Jana
University of Ljubljana, Faculty of sport, Ljubljana, Slovenia

Abstract: The purpose of research was to define the eventual differences between personal and motivational structure among extreme sports athletes and non-athletes. Beside personal and motivational structure of both mentioned groups, we also examined state and trait anxiety as significant factors of success. We used a medium lengthy version of FPI inventory, Costell's questionnaire of achievement motivation and Spielberg's questionnaire STAI – X1 and STAI – X2. The pattern included 66 extreme sports athletes. We concluded that extreme sports athletes are significantly less suppressed and sincere, whereas they are more extrovert and masculine in comparison with the group of non-athletes. A trend

*Naslov / address: izr. prof. dr. Tušak Matej, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport, Gortanova 22, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: matej.tusak@sp.uni-lj.si

that individuals, who reach for extreme sports, are more sociable, and less neurotic is pointed out, but it is not of significant importance. We found out that there is also a tendency that extreme sports athletes express more positive achievement motivation than non-athletes, who on the other hand express significantly higher negative achievement motivation. The analysis of anxiety differences on the other hand showed that extreme sports athletes have significantly lower state of anxiety and the anxiety itself as a trait is far less visible, but the difference did not appear as significant. The results however did not confirm previous studies' findings. Nevertheless they serve as a contribution to some earlier findings and suggest that extreme sports athletes are a special group, which differs from non-athlete population in both personal and motivational structure and relatively well suits to the profile of a top athlete. At the same time, the present research offers a possibility of shaping an extreme sports athlete's profile.

Key words: athletes, extreme sports, personality traits, achievement motivation, anxiety

CC = 3720

Rizični športi (včasih naletimo tudi na izraz ekstremni ali adrenalinski športi; terminologija glede samega naziva ni jasno in enoznačno definirana) so športi, kjer je potrebno računati z možnostjo hujše poškodbe ali smrti, ki je sestavni del aktivnosti (Breivik, 1995). Gre torej za vse tiste športe, za katere je značilna velika stopnja tveganja. Za posameznika, ki se z njimi ukvarja, ima lahko tudi tragične in dokončne posledice, saj se že majhne napake oziroma nepravilnosti pri njegovem izvajanju ne kaznujejo le s slabšim rezultatom, ampak lahko tudi z življenjem. Najdemo tudi takšne opredelitve rizičnega športa, ki pravijo, da gre za prostovoljno participacijo v neki aktivnosti, ki vsebuje ali vsaj izgleda, da vsebuje pomembno stopnjo tveganja. Prav tveganje je tisti dejavnik, ki športe, ki jih prištevamo med rizične, ločuje od drugih športov. Tudi od tistih, ki so sicer ekstremni v velikem vložku športnika k čim boljši telesni in psihični pripravljenosti in visoki težnji po rezultatu, ne pa toliko v pogledu rizičnosti. Vendar pa rizični športi ne vsebujejo le tveganja kot opredeljujočega elementa, ampak tudi druge skupne elemente kot npr. stimulacijo, spremembe, stres ipd. Naloga nadaljnjih raziskav je tako tudi ugotoviti, ali je tveganje res najboljši kriterij za razlikovanje rizičnih športov od ostalih, in obenem tveganje jasneje opredeliti (Breivik, 1999). Za izvajanje rizičnih športov so nujno potrebne določene osebne lastnosti oziroma kombinacija le-teh, psihična stabilnost, pomembna je zelo dobra telesna pripravljenost, nadpovprečna specifična motorika, poznavanje in ustrezno vrednotenje klimatskih razmer, sposobnost pravilnega odzivanja v stresnih in nepredvidljivih situacijah, občutek za presojanje v takšnih situacijah, zmožnost kritične ocene svojih sposobnosti, sposobnost soočanja s posledicami lastnih odločitev ipd. Verjetnost poškodbe je pri rizičnih športih večja kot pri varnejših športih oziroma športnih panogah. Iz napisanega sledi, da ni vsak posameznik, pa četudi je dober atlet oziroma športnik, primeren za ukvarjanje z rizičnimi športi. Ne glede na to, da se pod vplivom hitrega razvoja družbe in spremenjenih družbeno-gospodarskih odnosov le spreminja pogled na športnike rizičnih športov (k temu so pripomogli tako uspehi v določenih rizičnih športih kot tudi številne raziskave, ki so pokazale, da so športniki rizičnih športov zdrave in zrele osebnosti, ki imajo višje

izraženo potrebo po intenzivni stimulaciji in novih, kompleksnih in spreminjajočih se dražljajih ter da kažejo tendenco k podcenjevanju tveganja), pa nekateri posameznike, ki po rizičnih športih posegajo, še vedno pojmujejo kot adrenalinske odvisnike, čudake, posebneže, ki jim primanjkuje spoštovanja in ljubezni do sebe in svojega življenja, ob tem pa jim pripisujejo tudi različne oblike patologije, tudi take, ki kaže nagnjenost k samodestruktivni in samomorilski naravi. Nekateri pa zagovarjajo celo mnenje, da sodijo rizični športi med dejavnosti, ki potencialnega samomorilca odvrtačo od samomora, saj naj bi strah pred bolečino bližajoče se smrti, ki ga doživljajo pri ukvarjanju s temi športi, učinkoval kot preventiva.

Številne raziskave so iskale odgovore predvsem na vprašanja o osebnostni in motivacijski strukturi športnikov rizičnih športov. Njihovi zaključki so si podobni. Športniki rizičnih športov imajo visoko potrebo po stimulaciji oziroma kažejo nizek nivo izraženosti izogibanja dražljajem (npr. ; Chrivela in Martinez, 1994; Cronin, 1991; Kerr, 1991; Rossi in Ceratti, 1993). Iskalci stimulacije pa iščejo in doživljajo več ugodja v kompleksnih in nevarnih okoljih, saj jim le ta nudijo več možnosti za doživetje velike količine vzburjenja (Cogan in Brown, 1999). Chrivela in Martinez (1994) sta tudi ugotovila, da športniki rizičnih športov svoje aktivnosti jemljejo resno, tveganja, ki jih le-te prinašajo, se zavedajo, in ga ne iščejo na socialno nespremenljive načine ter da kažejo željo po prijetnih in intenzivnih občutkih. Zuckerman (1983, v Tušak, 1997) pa je ugotovil, da so športniki rizičnih športov nagnjeni k podcenjevanju tveganja, a je tudi sam kasneje dodal, da so to tveganje sposobni pravilno oceniti (Zuckerman, 1994, v Cogan in Brown, 1999). Tudi novejša raziskave kažejo, da tveganje za športnike rizičnih športov ni nekaj impulzivnega in nepreračunega (Breivik, 1999). Kot kažejo tudi nekatere druge raziskave, visoka stopnja tveganja in s tem možna nevarnost povečujeta nadzor posameznika nad samim seboj, lastno pripravljenostjo in celotno situacijo (Breivik, Roth in Jorgensen, 1998). In to je tisto racionalno, ki se skriva v vsakem nevarnem športu. Športniki rizičnih športov naj bi dosegali tudi višje vrednosti na dimenziji ekstravertiranosti ter psihotocizmu, manj izražen pa naj bi imeli nevroticizem (Breivik, Roth in Jorgensen, 1998). Vidimo, da večina raziskovalcev prihaja do podobnih zaključkov, in sicer, da je potrebno športnike rizičnih športov razlikovati od nešportnikov, v nekaterih pogledih pa tudi od športnikov, ki se ukvarjajo z varnejšimi športi. Razlike med obema skupinama se po mnenju mnogih tako pojavljajo v osebnostni in motivacijski strukturi. Tudi vzorci, ki jih uporabljajo v namene svojih raziskav, so si precej podobni. Običajno vključujejo le predstavnike moškega spola, čeprav se v zadnjem času povečuje tudi število žensk, ki se ukvarjajo s temi športi (Celsi, 1992, v Cogan in Brown, 1999), kar bo v prihodnje vodilo tudi v primerjalne študije med spoloma, čeprav postaja vedno bolj jasno, da za uspeh v športu moških in žensk postajajo pomembne iste lastnosti in značilnosti.

Osebnost si lahko predstavljamo kot celoto (sistem, organizacijo...), ki jo sestavljajo številne značilnosti. Musek (1997) jo opredeljuje kot relativno trajno in edinstveno celoto duševnih, vedenjskih in telesnih značilnosti posameznika. Osebnostne lastnosti so trajne značilnosti posameznika, ki se pri vsakem posamezniku združujejo v

značilen vzorec, ki je enkrat in neponovljiv in po katerem se ljudje razlikujemo med seboj. Te lastnosti determinirajo posameznikove načine reagiranja oziroma oblike vedenja v različnih življenjskih situacijah. Psihologija osebnosti se na področju športa ukvarja predvsem z iskanjem specifičnega osebnostnega profila športnika. Raziskav, ki bi se ukvarjale z identifikacijo osebnosti športnika, je kar precej. Iskanje razlik med športniki in nešportniki je bila celo prva smer v raziskovanju osebnosti športnika.

Storilnostna motivacija se nanaša na športnikovo težnjo po doseganju uspeha (Tušak in Tušak, 2001). Pri pozitivni storilnostni motivaciji gre za željo za dosežkom. Pozitivna storilnostna motivacija je za uspeh bolj pomembna od negativne in je tudi bolj povezana z njim. Gre za potrebo po doseganju uspeha z lastnim trudom oziroma potrebo po dobro opravljenem delu. Različni avtorji so ugotavljali njeno pozitivno povezanost z uspešnostjo (Costello, 1967, v Tušak in Tušak, 2001). Pri negativni storilnostni motivaciji pa gre za težnjo po izogibanju kazni oziroma posledicam. Gre za težnjo po uspehu za vsako ceno, ne glede na vloženo delo. Negativna storilnostna motivacija naj bi bila značilna bolj za mlade, pri katerih se zdi, da ne tekmujejo zase, ampak za starše, prijatelje, trenerje. Značilna pa je tudi za tiste mlade športnike, ki še niso dosegli večjih uspehov in jim je to trenutno primarnega pomena. Športniki s takšno motivacijo se premalo zavedajo pomena trdega dela (Šajber Pincolič, Tušak, Kapus in Bednarik, 2001). Pogosta je tudi pri športnikih, ki po eni ali nekaj uspešnih sezonah padejo v formi in nekaj sezon ne zmorejo več priti v ospredje. V takih trenutkih je tudi tovrstna storilnostna motivacija pomembna, saj daje neke osnovne spodbude, da proces treninga lahko kolikor toliko nemoteno teče. Če je pa taka motivacija prevladujoča pri uspešnem športniku, je to precej negativno, še posebno v kombinaciji z nizko potrebo po doseganju uspeha z vloženim delom. Takšna situacija lahko pripelje do motivacijskega zloma, za to je nujno potrebna rekonceptualizacija motivacije športnika (Tušak in Tušak, 2001).

Anksioznost kot pomemben dejavnik, ki vpliva na dosežke športnika, predstavlja negativna občutja, ki se razprostirajo na kontinuumu od rahlih občutkov neprijetnosti in negotovosti do neznosnih občutkov groze (Tušak in Tušak, 2001). Z raziskovanjem anksioznosti oz. iskanjem tehnik za njeno redukcijo, se je praktična psihologija športa pravzaprav začela in že zelo zgodaj je bilo ugotovljeno, da anksioznost negativno vpliva na izvedbo kakršnekoli naloge. Uspešnost nastopa je v korelativni zvezi z nivojem anksioznosti, pogosto že rahlo povišana anksioznost negativno vpliva na nastop. Anksioznost se lahko kaže kot osebnostna poteza in pa kot stanje, ki se pojavi kot reakcija na bližajoč se pomemben nastop ali nalogo. Spielberger (1966) pravi, da je za anksiozna stanja značilno subjektivno, zavestno perceptivno čustvo strahu in tenzije, ki jo spremlja povečana vzburjenost oziroma aktivacija avtonomnega živčnega sistema. Poteza anksioznosti pa je splošna predispozicija posameznika, da zazna določene situacije kot ogrožujoče in odgovarja na te situacije z različno stopnjo anksioznosti. Pri potezi anksioznosti gre torej za občutek tesnobe, neugodja, nedoločenega strahu (Tušak in Tušak, 2001). Seveda anksioznost kot psihofizično dogajanje zajame celotnega posameznika, učinke njene prisotnosti je tako mogoče opazovati na fiziološkem,

doživljajskem in vedenjskem nivoju.

Nekatere raziskave (Highl in Bennet, 1979; Martens in Gill, 1976; v Tušak in Tušak, 2001) so pokazale, da so športniki (še zlasti tisti vrhunski) praviloma manj anksiozni v primerjavi z nešportniki. Kontinuuiran proces treninga, stalna prisotnost in izpostavljenost stresorjem na treningih in tekmovanjih, hitre spremembe načrtov in potreba po stalnem in hitrem prilagajanju kompleksnim dinamičnim zahtevam športa, po eni strani pripomorejo, da že v osnovi v športu ostanejo praktično samo tisti manj anksiozni, po drugi strani pa ukvarjanje s športom zaradi njegovih pozitivnih značilnosti zavira razvoj anksioznosti.

V okviru raziskave nas je zanimalo, ali se pojavljajo razlike v osebnostni strukturi med športniki, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi in nešportniki. Nadalje smo želeli preveriti, ali med skupinama športnikov rizičnih športov in nešportnikov obstajajo razlike v storilnostni motivaciji. Poleg omenjenega smo želeli ugotoviti tudi to, ali se športniki rizičnih športov razlikujejo od nešportnikov glede na potezo in stanje anksioznosti. Na podlagi predhodnih raziskav in določenih teoretičnih izhodiščih smo predpostavili, da bo do razlik med skupinama prišlo na vseh treh raziskovanih področjih.

Metoda

Udeleženci

V raziskavo je bilo vključenih 66 športnikov moškega spola, starih od 18 do 28 let, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi vsaj 5 ali več let. Od tega je bilo 23 alpinistov, 10 nordijskih skakalcev, 13 ekstremnih kajakašev ter 20 potapljačev inštruktorjev. Kontrolno skupino pa je sestavljalo 26 nešportnikov moškega spola, starih od 18 do 30 let, ki se ne ukvarjajo z nobeno športno aktivnostjo oziroma le občasno, vendar ne več kot dva krat tedensko.

Instrumenti

Strukturo osebnostnih lastnosti smo preverjali z FPI – inventarjem (Freiburg Personal Inventory). Uporabili smo srednje dolgo verzija, ki vključuje 114 trditev in meri 9 osebnostnih lastnosti I. reda (nevrotičnost, impulzivnost, depresivnost, razdražljivost, družabnost, mirnost, dominantnost, zavrtost, iskrenost) in 3 osebnostne lastnosti II. reda (ekstravertnost, emocionalna labilnost, maskuliniteta). Zanesljivost lestvic je med 0,69 in 0,83.

Za ugotavljanje storilnostne motivacije smo uporabili Costellov (1967) vprašalnik storilnostne motivacije, ki je sestavljen iz 24 trditev in meri dva faktorja storilnostne orientacije. Prvi faktor je potreba po doseganju uspeha z lastnim trudom (zanesljivost lestvice pri športnikih je 0,72), drugi faktor pa predstavlja potrebo po doseganju uspeha ne glede na vloženo delo (zanesljivost pri športnikih je 0,78)

Poleg omenjenih lastnosti smo raziskovali še dva sklopa lastnosti, pomembna za šport. Anksioznost (kot osebnostno potezo in kot stanje pred pomembnim nastopom oziroma nalogo) smo merili s Spilbergerjevimi (1970) vprašalniki STAI-X1 in STAI-X2. Vsako lestvico sestavlja 20 trditev. Koeficienti zanesljivosti za obe lestvici za športnike se gibajo med 0,70 in 0,75 (Tušak, 1997).

Postopek

Udeleženci so odgovarjali na omenjene instrumente. Zbrane podatke oziroma odgovore smo v skladu z odgovarjajočimi ključi z vrednotili ter ustrezno statistično obdelali (opisne statistike, enosmerna analiza variance) s pomočjo programskega paketa SPSS.

Rezultati

Rezultati iskanja razlik v izraženosti osebnostnih lastnosti športnikov rizičnih športov in nešportnikov kažejo, da se športniki rizičnih športov in nešportniki značilno razlikujejo v zavrtosti, iskrenosti, ekstravertnosti in maskulinosti. Športniki rizičnih športov so tako statistično pomembno manj zavrti in iskreni (Tabela 1) ter bolj ekstravertirani in maskulini (Tabela 2). Izražena je tudi tendenca, da so športniki rizičnih športov tudi bolj družabni in manj nevrotični (Tabela 1).

Na področju storilnostne motivacije je nakazan trend, da so športniki rizičnih športov bolj pozitivno storilnostno naravnani v primerjavi z nešportniki, ki imajo statistično pomembno višjo negativno storilnostno motivacijo.

Analiza razlik v anksioznosti je pokazala, da imajo športniki rizičnih športov statistično pomembno manjše stanje anksioznosti oziroma treme, ki jo občutijo pred

Tabela 1: Analiza razlik v osebnostnih lastnostih I. reda med športniki rizičnih športov in nešportniki.

Osebn. lastnosti I. reda	Športniki rizičnih športov		Nešportniki		F	p
	M	SD	M	SD		
Nevrotičnost	2,61	2,46	3,65	2,37	3,47	0,07 ^t
Impulzivnost	4,27	2,12	3,81	1,67	1,01	0,32
Depresivnost	3,82	2,87	4,88	3,02	2,49	0,12
Razdražljivost	2,80	2,18	2,31	2,22	0,95	0,33
Družabnost	9,36	2,55	8,15	3,55	3,34	0,07 ^t
Mirnost	6,00	1,62	6,12	1,99	0,08	0,77
Dominantnost	4,06	2,21	3,35	1,72	2,19	0,14
Zavrtost	3,41	1,64	4,27	2,25	4,12	0,04 [*]
Iskrenost	7,14	2,79	8,38	2,04	4,29	0,04 [*]

Legenda: M – aritmetična sredina, SD – standardni odklon, F – vrednost F testa, p – statistična značilnost F testa, * - razlika je statistično pomembna ($p < 0,05$), ^t – tendenca k statistično značilni razliki

Tabela 2: Analiza razlik v osebnostnih lastnostih II. reda med športniki rizičnih športov in nešportniki.

Osebn. lastnosti II. reda	Športniki rizičnih športov		Nešportniki		F	p
	M	SD	M	SD		
Ekstravertnost	7,15	2,19	5,96	3,05	4,36	0,04*
Emocionalna labilnost	3,98	2,72	4,54	2,83	0,75	0,39
Maskulinnost	8,85	1,90	7,65	2,00	7,16	0,01*

Legenda: glej Tabela 1.

Tabela 3: Analiza razlik v storilnostni motivaciji med športniki rizičnih športov in nešportniki.

Lastnost	Športniki rizičnih športov		Nešportniki		F	p
	M	SD	M	SD		
+ storilnostna motivacija	6,92	1,64	6,15	2,05	3,56	0,06 [†]
- storilnostna motivacija	4,85	2,37	6,42	2,67	7,64	0,01*

Legenda: glej Tabela 1.

Tabela 4: Analiza razlik v anksioznosti med športniki rizičnih športov in nešportniki.

Lastnost	Športniki rizičnih športov		Nešportniki		F	p
	M	SD	M	SD		
Anksioznost – stanje	32,89	11,43	40,23	10,46	7,94	0,01*
Anksioznost – poteza	31,00	8,48	34,19	8,76	2,59	0,11

Legenda: glej Tabela 1.

stresnim dogodkom. Manj izraženo imajo tudi osebnostno lastnost anksioznost, vendar pa nam analiza variance pokaže, da so razlike premajhne, da bi bile pomembne.

Razprava

Osebnost spada med najbolj zanimiva in tudi najbolj raziskana področja psihologije, tudi psihologije športa. V psihološkem smislu lahko osebnost razumemo kot kompleksen sklop značilnosti telesnega in mentalnega funkcioniranja (Tušak in Tušak, 2001). Ob pregledu razlik v osebnostnih lastnostih med športniki rizičnih športov in nešportniki vidimo, da je do pomembnih razlik prišlo na dimenziji zavrtosti, ki je višje izražena pri nešportnikih kot pri športnikih rizičnih športov. Slednji so tako bolj gotovi vase, samozavestni, neodvisni od drugih ljudi, neprisiljeni ter bolj sposobni navezovanja stikov. Do pomembnih razlik je prišlo tudi na dimenziji iskrenosti, ki je pri nešportnikih višje izražena – tako so v primerjavi s športniki rizičnih športov nešportniki bolj samokritični, bolj odkriti in pripravljeni priznavati razne manjše slabosti in napake. Še pri dveh

osebnostnih lastnosti je prišlo do pomembnih razlik in sicer pri dimenzijah ekstravertnost in maskuliniteta. Razlike so v korist športnikov rizičnih športov, kar pomeni, da so le ti bolj družabni, živahni, energični, aktivni, z višjo potrebo po vznurljivosti in stikih z drugimi ipd. Razlago za to lahko iščemo v tem, da so ekstravertni posamezniki kontinuirano v stanju manjše vznurjenosti in si prav zato lahko »privoščijo« vznurjenje, ki ga s seboj prinese tvegana aktivnost oziroma tvegano vedenje, in na ta način držijo zeleno ravnotežje vznurjenja (Goma in Freixanet, 1991). Ekstravertnost naj bi tudi korelirala z napredkom v svoji športni aktivnosti v smislu dosege cilja ali uspeha (Egloff in Gruhn, 1996). Uspešno preplezan odsek stene, uspešen potop ali spust po nemirnih brzicah divje reke tako posameznika ne navdaja samo z visoko stopnjo vznurjenja, ampak mu da tudi novih moči in navdušenja, kar se posledično izraža tudi v večji živahnosti in komunikativnosti. Ekstravertiranost je pri športnikih rizičnih športov dobrodošla in pomembna tudi zato, ker takšni posamezniki bolje prenašajo bolečino in različne oblike stresa, ki so neizbežen del katerekoli oblike rizičnega športa.

Poleg tega pa lahko večjo družabnost, živahnost, komunikativnost ipd. pripišemo tudi ugodnim učinkom ukvarjanja s rizičnimi športi. Športniki rizičnih športov so tudi bolj maskulini, se bolj aktivno uveljavljajo, so bolj hrabri, neustrašni ipd. Že sicer si npr. težko zamišljamo preplašenega in zbezanega alpinista, pa čeprav ga preseneti ogromen podor serakov ali se mimo njega v steni usuje snežni plaz, kot tudi zmedenega kajakaša, ki se mu, ob pomanjkanju informacij o vodostaju na določenem odseku rečne struge, nenadoma zalitem obrazu ali visokem valu, zatresejo kolena. Hrabrost, neustrašnost, aktivno uveljavljanje, komponente poudarjene živahnosti, samozavest, zanesljivost in pripravljenost ter druge stereotipne moške lastnosti so za športnike rizičnih športov nemalokrat zelo pomembne in nujne. Na dimenziji nevrotičnosti je nakazan trend višje izraženosti pri nešportnikih, ki pa ni pomemben. Nešportniki naj bi tako imeli več težav na različnih področjih funkcioniranja in močneje naj bi se odzivali na čustvena stanja. Znano je, da se posamezniki ki so bolj nevrotični, raje izogibajo tveganju zaradi velikega vznurjenja, ki ga povzroči tvegana aktivnost in anksioznosti, ki iz tega izhaja (Goma, Perez in Torrubia, 1988, v Goma in Freixanet, 1991).

Nevrotičnost kot taka ima torej tudi pomembno vlogo pri odločitvi za tvegane aktivnosti in nakazuje, da se posamezniki z bolj izraženo omenjeno dimenzijo že v osnovi izogibajo tveganim in nevarnim situacijam in s tem tudi rizičnim športom, pri katerih je ravno visoka stopnja tveganosti tista, ki jih najbolj opredeljuje in jih ločuje od ostalih varnejših športov. Pri tem je nižje izražena nevrotičnost kot tudi depresivnost pri športnikih rizičnih športov verjetno kar posledica psihične adaptacije na ekstremne situacije in razmere, v katerih ni prostora za nevrotične simptome in depresivna razpoloženja (Tušak in Bednarik, 2001). O trendu lahko govorimo tudi pri osebnostni lastnosti družabnosti, ki je višje izražena pri športnikih rizičnih športov, ki tako kažejo višjo potrebo in prizadevanje po stikih z ljudmi in živahnosti. Športniki, ki se ukvarjajo s športi, ki vključujejo visoko stopnjo tveganja in fizične nevarnosti oziroma ogroženosti, ki je posledica same aktivnosti, torej z rizičnimi športi, tako delujejo bolj energično in dinamično, kažejo navdušenje, se znajo uveljaviti, so dominantni, gotovi vase, pogumni,

družabni, komunikativni in sproščeni. Rezultati dobro potrjujejo nekatere, že večkrat dobljene in navedene značilnosti športnikov, ki so bolj ekstravertirani (Davis in Mogk, 1994; Eysenck, 1981), bolj družabni (Tušak, 1997, 1998), bolj samozavestni in izražajo več samozaupanja vase (Ogilvie, 1968), da težijo k večji dominantnosti (Thakur in Thakur, 1980), so manj zavrti (Tušak in Tušak, 1997) in nevrotični (Butt, 1987, Tušak, 1997). Niso pa naši rezultati potrdili pričakovane predpostavke o večji emocionalni stabilnosti športnikov rizičnih športov, ki je bila osnovana na rezultatih predhodnih raziskav. Razlika (glede na aritmetično sredino) sicer gre v prid športnikov, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi, kar lahko pomeni, da so športniki rizičnih športov nekoliko bolj prepričani v kontrolo svojih čustev in impulzov, vendar so razlike v izraženosti pri enih in drugih majhne in nepomembne. Glede na naravo rizičnih športov in celoten sistem dejavnikov (tako predvidljivih kot nepredvidljivih), ki delujejo na posameznika pri ukvarjanju z določeno obliko rizičnega športa, bi bile lastnosti, kot so sposobnost kontrolirati lastna čustva, ohraniti mirno kri v tveganih situacijah ali ob nenadnih spremembah, stabilnost, čustvena kontrola, sposobnost koncentracije, sproščenost ob aktivnostih, s katerimi se ukvarjajo ipd., nujno potrebne za zdravo in varno vključevanje v aktivnosti, ki velikokrat ne nosijo s seboj samo verjetnost poškodbe ampak tudi možnost izgube življenja. Kot vidimo, je faktor čustvene stabilnosti izjemno pomemben faktor športne uspešnosti, saj bo športnik v stresogeni situaciji uspešen le, če lahko svoje emocionalno vzbujenje zavestno kontrolira in ga vzdržuje na ustreznem nivoju za aktiviranje organizma (Tušak, Kos, Bednarik in Kos, 2002). Čustvena labilnost tako prav gotovo ne prispeva h kvaliteti nastopa.

Razloge, zakaj je temu tako, lahko iščemo v odgovoru na vprašanje o primernosti in natančnosti vprašalnika (ali morda le-ta ne pokaže vseh pomembnih razlik med športniki rizičnih športov in nešportniki) ter vzamemo v zakup, da vzorec kontrolne skupine morda ni bil dovolj natančno izbran. Vzroke za odstopanja naših rezultatov gre tako iskati tudi v specifičnosti kontrolne skupine oziroma »zdravem« vzorcu nešportnikov, ki morda prihaja iz preveč storilnostnega in uspešnega okolja. Ne glede na to, da drugi rezultati govorijo o relativno dobri ustreznosti tako vprašalnika kot tudi obeh uporabljenih vzorcev, bi bile razlike gotovo očitnejše, najbrž tudi pomembne, če bi v vzorec udeležencev vključili še katero izmed panog, ki jih prištevamo med rizične športe ali če bi vzorec povečali. Nekateri vzorci izbranih športnih panog so namreč imeli majhno število udeležencev (npr. $N=10$ pri nordijskih skakalcih), kar vodi v pomanjkanje posloševanja znotraj in v teh populacijah. Obenem pa se lahko vprašamo, ali nimajo prav tisti, ki športnike rizičnih športov potiskajo med samomorilce, pri katerih bi emocionalno labilnost pričakovali. Naša raziskava vsekakor nima podlage za razmišljanje v takšni smeri (upoštevaje ostale osebne lastnosti rizičnih športnikov), kaj šele za takšen zaključek. Poleg tega je bila izvedena cela vrsta obsežnih raziskav, ki potrjujejo emocionalno stabilnost športnikov. Postavlja se tudi vprašanje, kako homogen je bil uporabljeni vzorec športnikov rizičnih športov. Potapljače namreč težko primerjamo z alpinisti ali nordijskimi skakalci, ki v večini karakteristik ustrezajo profilu vrhunškega športnika, kar so potrdile številne raziskave. Podobno pa ne moremo trditi

za potapljače, saj so nekatere študije pokazale (npr. Tušak, Burnik in Robič, 2001), da je za vrhunske športnike značilna še cela vrsta osebnostnih lastnosti, ki jih pri potapljačih niso zasledili.

Analiza razlik v storilnostni motivaciji med športniki rizičnih športov in nešportniki je pokazala, da imajo slednji pomembno bolj izraženo negativno storilnostno motivacijo. Na dimenziji pozitivne storilnostne motivacije pa je nakazan trend višje izraženosti pri skupini rizičnih športnikov, ki pa ni statistično pomemben. Vseeno pa lahko zaključimo, da so tudi te razlike v korist športnikov, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi, ki so tako bolj pozitivno storilnostno naravnani v primerjavi z nešportniki, ki imajo višjo negativno storilnostno motivacijo. Tudi ti rezultati se skladajo s profilom športnika (Tušak in Tušak, 1997, v Tušak in Bednarik, 2001) in z nekaterimi predhodnimi rezultati (Tušak in Bednarik, 2001).

Rizični športi gotovo spadajo med tiste športe, kjer je potreba po storilnosti, ki se kaže v težnji po doseganju uspeha oziroma težnji po izogibanju neuspehu, še toliko bolj izrazita in kjer je storilnostno vedenje nujno. Visoka stopnja koncentracije, usmerjene pozornosti, disciplina, delo, vztrajnost in vsakodnevni napor so karakteristike vsakega športa, tudi rizičnega. Želja po dosežku, pri čemer uspeh največkrat niti ne pomeni uvrstitev na svetovno lestvico, je tisto, kar športnika, ki se ukvarja z rizičnimi športi, vodi in usmerja. Visoka storilnostna motivacija je pri tem skoraj samoumevna. Ta vpliva tudi na povečano stopnjo koncentracije pri izvajanju aktivnosti in s tem povečuje verjetnost uspeha. Visoko storilnostno naravnani posamezniki lažje usmerjajo svoje vedenje k doseganju cilja, več razmišljajo o optimalni izvedbi naloge, kar zopet povečuje možnosti, da bodo uspeli, preplezali nevaren odsek, se z gorskim kolesom uspešno spustili po strmem grebenu ali zdržali spust po nemirnih slapovih.

Rezultati preverjanja razlik v anksioznosti med športniki rizičnih športov in nešportniki se pridružujejo rezultatom prejšnjih raziskav (npr. Giacobbi in Weinberg, 2000; Leedy, 2000; Williams, Frank in Lester, 2000, v Kajtna, Tušak in Kugovnik, 2003), po katerih naj bi se vrhunski športniki (obstoj vzporednic med vrhunskimi športniki in športniki rizičnih športov) odlikovali z manjšo predtekmovalno anksioznostjo, torej z manj anksioznim odgovorom na stresno situacijo, ki jo predstavlja tekmovanje oziroma nastop. Analiza razlik v anksioznosti je tudi pokazala, da imajo športniki, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi, manj izraženo anksioznost kot potezo, a so razlike premajhne, da bi bile pomembne.

Športniki rizičnih športov tako manj situacij zaznavajo kot ogrožujočih in so v splošnem manje pripravljeni reagirati s povišano napetostjo, kar pravzaprav pomeni, da so bolj sproščeni in umirjeni in da spremembe okolice redkeje interpretirajo kot nevarne za uspešno opravljanje naloge. Glede na rezultate lahko tudi sklepamo, da so športniki, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi, bolje opremljeni s strategijami, kako reagirati v stresnih situacijah oziroma da znajo te strategije bolje uporabiti in zato je njihov odgovor na stresno situacijo manj buren, kar se kaže v nižji anksioznosti kot stanju. Jasno je, da prevelika mera anksioznosti športnika pred nastopom ohromi, a športniki

rizičnih športov so, kot kaže, sposobni obvladovati svoje emocije do te mere, da jim njihovo stanje pred nastopom ne uide izpod kontrole. To jim omogoča tudi uporaba bolj konstruktivnih tehnik pri obvladovanju napetosti, do katerih lahko pride zaradi pritiskov pred nastopom oziroma tekmovanjem.

Stresni dogodki oziroma stresorji so pri športnikih, ki posegajo po rizičnih športih, močno prisotni. Običajno ne gre samo za količino raznovrstnih stresorjev, pač pa tudi za njihovo intenziteto. Vsaka napaka, ki je velikokrat posledica prav močnega stresa, se kaj hitro kaznuje, možnost poškodbe ali smrti pa je vedno prisotna. Takšna grožnja zahteva psihično izredno stabilnega in neanksioznega posameznika, ki se zna osredotočiti le na nalogo in na ta način zmanjšati anksioznost in tremo oziroma tako povečati obrambo pred stresom.

Raziskava je tako pokazala, da med športniki rizičnih športov in nešportniki prihaja do razlik tako v osebnostni in motivacijski strukturi kot tudi v anksioznosti kot stanju. Naša pričakovanja so se tako potrdila. Ob tem se pojavlja vprašanje, ali lahko govorimo o psihološkem profilu športnika, ki se ukvarja z rizičnimi športi in v kakšnem pogledu bi se ta razlikoval od profila športnika nerizičnih športov ter nešportnikov. Nekatere raziskave obstoj profila športnika rizičnih športov potrjujejo, npr. Goma i Freixanet (1991). Tudi izvedena raziskava omogoča, da govorimo o profilu športnika, ki posega po rizičnih športih in nakazuje, da se profil športnika rizičnega športa dobro sklada s profilom vrhunškega športnika, kar pravzaprav pomeni, da so športniki rizičnih športov po svoji osebnostni in motivacijski strukturi precej podobni vrhunskim športnikom. Za športnika rizičnega športa naj bi bil tako značilen naslednji osebnostni profil: ekstravertnost, družabnost, maskulinitet, dominantnost, nizka zavrtost in iskrenost, kot tudi nizka nevrotičnost in depresivnost. Obenem naj bi športniki rizičnih športov imeli pozitivno storilnostno motivacijo ter nizko stopnjo stanja anksioznosti. Ob sestavi takšnega profila ne smemo pozabiti niti na emocionalno stabilnost, ki je ena izmed ključnih faktorjev, ki določa športnikovo uspešnost.

Poznavanje osebnosti oziroma osebnostne strukture športnika (vključujoč tudi dinamične vidike), je zelo pomembno. Daje nam koristne informacije, ki nam lahko pomagajo izboljšati športnikovo trenutno stanje in na njihovi osnovi lahko načrtujemo posebnosti v procesu treninga in načinih spreminjanja motivacije ali nekih drugih psiholoških značilnosti, ki so morda pomanjkljivo ali ne najbolj ustrezno razvite, a prav tako pomembne za uspešno udejstvovanje. S poznavanjem športnikove osebnosti ne pripomoremo le k dvigovanju ravni splošne pripravljenosti športnika, ampak posredno vplivamo tudi na športnikovo varnost, ki je v rizičnih športih še toliko bolj v ospredju. Na podlagi poznavanja športnikove osebnosti lahko predvidimo njegove reakcije v nepredvidljivih in spremenljivih razmerah. S tem, ko športnika opremimo z določenimi strategijami, ki mu bodo pomagale, ko se bo znašel v nepoznani in tvegani situaciji, lahko preprečimo nekatere nezaželene izide. Poznavanje osebnosti tako pripomore k izgradnji bolj učinkovitih modelov športne uspešnosti in vpliva na človekov oziroma športnikov vsestranski razvoj sposobnosti, uresničevanje potencialov ter s tem na

najširši osebnostni razvoj. Ob tem je potrebno upoštevati, da je osebnostna struktura le eden, čeprav pomemben faktor, ki prispeva k razvoju športnika in k športnemu uspehu.

Spoznanja, izhajajoča iz naše študije, predstavljajo doprinos k zdravi perspektivi gledanja na različne oblike rizičnega športa in športnikov, ki po njem posegajo, in lahko prepričajo še katerega izmed dvomljivcev, ki se pogosto sprašujejo, čemu oziroma komu je rizičen šport sploh potreben. Njena vrednost je tudi v tem, da dodatno potrjuje, da ne gre za avtodestruktivno naravo posameznikov, ki po takšnih športih posegajo, da ne gre niti za norost niti za herojstvo, temveč za predanost in zavezanost nečemu, za navidez povsem enostavno odločitev, zaviti lastno življenje v negotovost in kljub vedenju, da se napake kaznujejo z bolečimi udarci, modricami, odrgninami, zlomi, omrzlinami ali celo s smrtjo, ostajati na poti in hrepeneti za vznesena, navdušujoča in silovita doživetja, za radostno vznemirjenje, za vso intenziteto občutkov, ki jo predvsem nekatere izmed oblik rizičnih športov zagotovo nudijo. Ob tem velja opozoriti tudi na nagnjenost oziroma željo po identifikaciji s športnikom, njegovim dosežkom, včasih tudi za ponos posameznika, da pripada narodu športnika, ki je uspel premagati ekstremni izziv. Istočasno gre za nekakšno dvojnost oziroma konfliktnost v nas samih, ko se sprašujem o smiselnosti poseganja po tveganih aktivnostih, o možnih posledicah, ki jih le-te lahko prinesejo, a obenem za občudovanje in spoštovanje, ki ga čutimo do takšnega posameznika ter za postopno pritrjevanje ali zgolj razumevanje tistih, katerih življenjsko vodilo v ospredje postavlja kakovost in intenzivnost življenja. Navsezadnje lahko vsak pri sebi razmisli in presodi, ali drži, da kvantiteta ne more odtehtati kvalitete življenja, da ni dolžina tista, ki pripomore h kakovosti življenja, pač pa da je intenziteta in polnost občutkov, ki jih človek lahko doživi, tisto, kar naredi posameznikovo življenje polno.

Zaključek

Izvedena raziskava se je usmerjala na iskanje razlik v osebnostni in motivacijski strukturi pri športnikih rizičnih športov in nešportnikih. Pri tem smo poleg razlik med obema skupinama na omenjenih področjih preverjali tudi anksioznost kot stanje in kot potezo. Predpostavke o obstoju razlik na omenjenih raziskovanih področjih so se potrdile. Preverjanje razlik med športniki rizičnih športov in nešportniki je namreč pokazalo, da so glede na osebnostno strukturo športniki rizičnih športov pomembno manj zavrti in iskreni ter pomembno bolj ekstravertirani in maskulini. Nakazan je bil tudi trend, da so športniki rizičnih športov bolj družabni in manj nevrotični, ki pa se ni pokazal kot pomemben. Naši rezultati se tako v velikem obsegu skladajo z izsledki nekaterih predhodnih raziskav.

Pregled motivacijske strukture je pokazal, da je nakazana tendenca, da so športniki rizičnih športov bolj pozitivno storilnostno naravnani v primerjavi z nešportniki, ki imajo pomembno višjo negativno storilnostno motivacijo. Tudi ti rezultati ustrezajo nekaterim predhodnim, kakor tudi tisti, ki jih je dala analiza razlik v anksioznosti, ki je

pokazala, da imajo športniki rizičnih športov pomembno manjše stanje anksioznosti, manj izraženo pa imajo tudi anksioznost kot potezo, pri čemer pa se razlika ni pokazala kot pomembna. Rezultati tako nakazujejo, da športniki rizičnih športov relativno dobro ustrezajo psihološkemu profilu vrhunškega športnika, vendar pa še vedno puščajo odprta nekatera vprašanja, kar bo v prihodnosti zagotovo vodilo v nadaljnje raziskovanje na tem področju.

Vprašanj je torej še veliko: so ugotovljene razlike v osebnostni in motivacijski strukturi ter anksioznosti med športniki rizičnih športov in nešportniki posledica bioloških razlik ali so plod učenja in socialnih izkušenj, kaj je odločilnega pomena, kje je tisti ključni faktor, ki nekoga potegne v rizični šport, drugega pa od njega odvrne (vprašanje je zanimivo tudi zato, ker nevarnost, ki jo ti športi vsebujejo, običajno povezujemo s strahom, strah pa naj bi predstavljal motivacijo za izogibajoče vedenje), koliko so športniki rizičnih športov dejansko sposobni pravilne ocene prisotnosti tveganja in ali ni mogoče zaupanje vase in visoka stopnja kontrole, ki jo izražajo nad okoliščinami, takšna, ki vedno ne dopušča objektivne sodbe o tveganju ter kakšno vlogo ima pri nagnjenosti k tveganju oziroma njegovi oceni izkušnja oziroma želja ponovno stati zunaj sebe, se premakniti v drugi svet, odplavati v neke druge razsežnosti stvarnosti, kar rizični šport v nekaterih oblikah omogoča. Ob tem niso brez pomena niti vprašanja o prepoznavnosti rizičnih športov (ali njihova vse večja popularizacija in s tem približevanje širšemu krogu ljudi pomeni korak naprej ali vodi k izgubljanju pristnosti in nekakšne skrivnosti, ki jo določene oblike teh športov nosijo v sebi) niti tista, ki v ospredje postavljajo vpliv ukvarjanja z rizičnim športom na športnikovo osebnost in s tem njegov celostni osebnostni razvoj. Ni se bati, da bi ostali brez odgovorov.

Zanimanje za športnike, ki se ukvarjajo z rizičnimi športi, razumevanje narave njihovega uma, motivacije, ki jih pri tem žene, mladostnega duha in viška energije, ki jo običajno izžarevajo ter nenazadnje dojetje bistva, za kaj pravzaprav pri vsem skupaj gre, je namreč vedno bolj v ospredju interesa tistih, ki jih šport zanima, ki se z njim ukvarjajo in ki na področju njega delajo. Že danes pa lahko zaključimo, da šport kot »tabletko za psihično zdravje« (Tušak, 2001), tudi v svoji rizični obliki (rizični šport) ne predstavlja primarne nevarnosti, ki jo lahko zaznamo iz njegove definicije, ampak prej možnost za uspešen razvoj posameznika, ki se z njim ukvarja. Preko pozitivne športnikove osebnosti pa predstavlja tudi učinkovit model, skozi katerega lahko ostali iščejo in gradijo svojo identiteto. Na ta način šport kot družbeno koristna aktivnost sooblikuje ugodno socialno klimo določene družbe.

To pa so navsezadnje tudi glavna praktično uporabna dejstva, ki so jih odkrile podobno zasnovane raziskave v zadnjih letih pri nas. Na ta način znanstveno potrjujemo in utemeljujemo nekatere trditve psihologov v zvezi s športniki rizičnih športov, o katerih je bilo v zadnjih mesecih veliko govora tudi v slovenskih medijih. Na ta način skušamo seznaniti javnost z evidentnimi empiričnimi dokazi o specifičnem psihološkem profilu športnikov v rizičnih športih. Le-ti pa v vsakem primeru govorijo o koristnih učinkih tudi rizičnih športnih panog za zdrav osebnostni razvoj posameznika, ki se s takim športom ukvarja.

Literatura

- Breivik, G. (1995). *Personality, sensation seeking and arousal in high risk sports*. Oslo: The Norwegian University of Sport and Physical education.
- Breivik, G. (1999). *Sensation seeking in sport*. Oslo: Norges idrettshogskole.
- Breivik, G., Roth, W.T. in Jorgensen, P.E. (1998). Personality, psychological states and heart rate novice and expert parachutists. *Personality and Individual Differences*, 25, 365 – 380.
- Chirivela, E.C. in Martinez, L.M. (1994). The sensation of risk and motivational tendencies in sports: An empirical study. *Personality and Individual Differences*, 16, 777 – 786.
- Cogan N. in Brown, R.I.F. (1999). Metamotivational dominance, states and injuries in risk and safe sports. *Personality and Individual Differences*, 27, 503 – 518.
- Cronin, C. (1991). Sensation seeking among mountain climbers. *Personality and Individual Differences*, 12, 653 – 654.
- Egloff, B. in Gruhn A.J. (1996). Personality and endurance sports. *Personality and Individual Differences*, 21, 223 – 229.
- Goma i Freixanet, M. (1991). Personality profile of subject engaged in high risk sports. *Personality and Individual Differences*, 12, 1087 – 1093.
- Kajtna, T. (2003). *Osebnost, vrednote in potreba po dražljajih pri športnikih rizičnih športov [Personality, values and sensation seeking in high risk sports athletes]*. Neobjavljena magistrska naloga [Unpublished MA thesis]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Kajtna, T., Tušak, M. in Kugovnik, O. (2003). Osebnost in motivacija športnikov in športnic [Personality and motivation of top athletes]. *Psihološka obzorja*, 12 (1), 76 – 84.
- Kerr, J.H. (1991). Arousal – seeking in risk sport participant. *Personality and Individual Difference*, 12, 613 – 616.
- Musek, J. (1997). *Znanstvena podoba osebnosti [Scientific image of personality]*. Ljubljana: Educy.
- Rossi, B. In Cereatti, L. (1993). The sensation seeking in mountain athletes as assessed by Zuckerman's Sensation Seeking Scale. *International Journal of Sport Psychology*, 24, 417 – 431.
- Šajber Pinčič, D., Tušak, M., Kapus, V. in Bednarik, J. (2001). Razvoj motivacijskega sistema plavalcev in plavalk v Sloveniji [The development of motivational system of swim athletes in Slovenia]. V J. Bednarik in M. Tušak (ur.). *Šport, motivacija in osebnost [Sport, motivation and personality]* (str. 38 – 69). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport.
- Tušak, M. (1997). *Razvoj motivacijskega sistema v športu [The development of motivational system in sport]*. Neobjavljena doktorska disertacija [Unpublished PhD dissertation]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Tušak, M. (2001). Šport – tabletko za psihično zdravje [Sport – the drug for psychical health]. V M. Tušak (ur.). *Psihologija športa mladih [Sport psychology of youth]* (str. 35 – 38). Ljubljana: Zavod za šport Slovenije.
- Tušak, M. in Bednarik, J. (2001). Osebnost športnika [The personality of a top athlete]. V J. Bednarik in M. Tušak (ur.). *Šport, motivacija in osebnost [Sport, motivation and personality]* (str. 180 – 187). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport.

- Tušak, M., Burnik, S. in Robič, B. (2001). Osebnostne lastnosti potapljačev [Personality features of divers]. V J. Bednarik in M. Tušak (ur.). *Šport, motivacija in osebnost [Sport, motivation and personality]* (str. 188 – 200). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport.
- Tušak, M., Kos, R., Bednarik, J. in Kos, Z. (2002). Osebnostne lastnosti slovenskih vrhunskih športnikov [Personality characteristics of Slovene top athletes]. V M. Tušak in J. Bednarik (ur.). *Nekateri psihološki, socialni in ekonomski vidiki športa v Sloveniji [Some psychological, social and economic aspects of sport in Slovenia.]* (str. 17 – 39). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za šport.
- Tušak, M. in Tušak, M. (2001). *Psihologija športa [Psychology of sport]*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Prispelo/Received: 20.04.2005

Sprejeto/Accepted: 21.08.2005

Maks in Matej Tušak

Psihologija športa

Ljubljana
2001

Spoprijemanje s stresom in socialna podpora: primerjava med šahisti in nešahisti

*Jana Krivec**
Deskle

Povzetek: Sodobno vsakdanje življenje vse bolj obkrožajo stresne situacije. Še izrazitejša pa sta vloga in pomen stresa v tekmovalnem športu. Tu so pritiski in zahteve tako velike, da lahko tekmovalca v primeru, da se z njimi ne zna učinkovito spoprijeti, resno ogrožajo. V raziskavi sem preučevala, kakšne strategije spoprijemanja s stresom uporabljajo šahisti, saj so v stresni situaciji tako med samo partijo, kot tudi tekom celotnega turnirja. Za doseganje uspeha morajo vse stresorje na nek način obvladati. Poleg tega sem preverjala, v kolikšni meri in na kakšen način na njihovo spoprijemanje vpliva opora, ki jim je na voljo v njihovem socialnem okolju. Ugotovitve sem primerjala s skupino nešahistov. Rezultati so pokazali, da šahisti uporabljajo specifične načine obvladovanja stresa, ki pa so presenetljivo, usmerjene bolj »od problema«. Glavni vzrok temu je lahko ocena situacije ob izgubi šahovske partije kot stresne in hkrati nespremenljive. Pomembno višje od nešahistov šahisti zaznavajo socialno oporo (čustveno in praktično), ki bi jim bila na voljo, ko bi jo potrebovali. Ugotovitve, ki sem jih izpeljala iz raziskave so lahko še posebej uporabne na področju športne psihologije, kjer se pogosto pojavljajo podobni vedenjski vzorci.

Ključne besede: šah, stres, spoprijemanje, socialna opora

Coping with stress and social support: A comparison between chess players and non-chess players

Jana Krivec
Deskle, Slovenia

Abstract: Stress situations continue to represent an important factor of everyday life. The significance and role of stress are even greater in competitive sports. If not dealt with effectively, the pressure and demands of stress can reach proportions that seriously endanger the competitor. In the present study I examined the types of strategies chess players use in coping with stress situations during a single game as well as through an entire tournament. In order to attain success, they need to overcome all stress factors. I further examined, to what extent and in what way chess players' coping strategies are effected by the support they have at hand in their social environment. Results obtained were compared with a group of non-chess players. The results have shown that chess players use a specific method of coping, which is, unexpectedly, directed more »away from the problem«. The main reason for this may be that a loss of a chess game represents a situation, which is stressful and at the same time unalterable. Social support (emotional and practical) attainable if need be, is perceived to a far greater extent by chess

*Naslov / address: Jana Krivec, univ. dipl. psih., Bevkova 37a, 5210 Deskle, Slovenija, e-mail: jana.krivec@guest.arnes.si

players than by non-chess players. The results attained from this study can be beneficial in the field of sport psychology, which frequently deals with similar performance patterns.

Key words: chess, stress, coping behaviour, social support

CC = 3720

Stres je pomemben dejavnik v vsakodnevem življenju. Vključuje odziv našega organizma na potencialno škodljiv dejavnik – zajema znake obrambe in prilagajanja. Med ljudmi obstajajo velike razlike, kako se z zanje stresnimi situacijami spoprijemajo. Nekateri se pod pritiskom dobro znajdejo, druge pa ta popolnoma ohromi, oziroma jim pusti daljnosežne negativne posledice. Omenjeno med drugim v veliki meri določa, kako uspešen in nenazadnje tudi kako zdrav bo človek. Fenomenološko-kognitivna teorija, katere nosilca sta Lazarus in Folkmanova (1984), razlaga spoprijemanje kot kognitivno in vedenjsko prizadevanje obvladati specifične zunanje oziroma notranje zahteve, ki so ocenjene kot izčrpavajoče ali celo presežajo človeške resurse. Govori o poskusu obvladovanja (usmerjena je na proces).

Billings in Moos (1981) ločita tri načine, na katere se lahko spoprijemamo s stresom:

- aktivne vedenjske strategije (usmerjene na problem),
- aktivne kognitivne strategije (usmerjene na oceno – s pomočjo logične analize ponovno definiramo osebni pomen situacije) in
- strategije izogibanja (usmerjene na emocije).

Na to, katero strategijo spoprijemanja s stresom bomo izbrali, vpliva več dejavnikov, kot so starost, spol, sposobnosti in izkušnje. Eden izmed pomembnejših moderatorjev spoprijemanja s stresom je tudi posameznikova osebnost, oziroma natančneje frustracijska toleranca (stopnja odpornosti). Odvisna je od konstitucionalnih faktorjev, potez, ki so povezane z delovanjem avtonomnega živčnega sistema in emocionalnimi strukturami v centralnem živčnem sistemu (emocionalni in kognitivni dejavniki) ter predhodnih izkušenj s konflikti in frustracijami. Susane Kobasa (1979) je v tem kontekstu razvila pojem Osebnostne čvrstosti. Ta označuje sklop osebnostnih lastnosti, ki pripomorejo k uspešnemu spoprijemanju s stresom. Osebnostno čvrste osebe naj bi imele bolj izražene tri lastnosti:

- prepričanje, da lahko kontrolirajo dogodke iz svojega življenja (nadzor),
- so v svojem življenju osebno angažirani (angažiranost) in
- spremembe doživljajo kot izziv za nadaljnji razvoj in ne kot breme (izziv).

Pomemben dejavnik pri spoprijemanju s stresom je tudi stopnja »zaznane socialne podpore«. Pod tem pojmom Tako razumemo tiste interakcije ali odnose, ki nam dajejo

dejansko podporo (če jo potrebujemo) ali občutek navezanosti na osebo oziroma skupino, katero zaznavamo kot skrbno in ljubečo.

Kako lahko socialna podpora vpliva na odpornost proti stresu, razlagata dve teoriji (Blonna, 1996). Teorija direktnega učinka pravi, da nam da občutek navezanosti in s tem omeji občutek osamljenosti, s čimer se zmanjša tveganje za fizične in psihološke bolezni. Teorija odbijanja stresa pa pravi, da socialna podpora, ko jo potrebujemo, direktno prepreči ali omeji vir izgube in oddalji ljudi od stresnih situacij. Potek razvoja zaznane socialne podpore in njen vpliv na spoprijemanje s stresom opisuje Teorija navezanosti (Bowlby, 1980). Izhaja iz konstrukta zgodnje baze navezanosti. Posamezniki, ki imajo v otroštvu varno bazo navezanosti, naj bi razvili bolj učinkovite strategije spoprijemanja s stresom kot drugi, ker porabijo več časa na raziskovalne dejavnosti, zaradi tega dobijo več informacij o tem, kako svet funkcionira, s tem pa imajo več možnosti, da navežejo medosebne stike. Poleg tega jim ni potrebno skrbeti, da bo neuspeh privedel do zavrnitve staršev, zato se s problemom raje spoprime, kot da bi se mu izognil. Na to, koliko socialne podpore bomo v okviru spoprijemanja prejeli, vpliva tudi sama narava stresne situacije, pogostosti in socialne sprejemljivosti stresnega dogodka ter podobno.

Situacijski dejavniki tudi sicer vplivajo na način spoprijemanja s stresom. Bolj kot dejanska situacija pa je pomembna posameznikova ocena le-te. V primeru, ko je situacija čustveno prenapeta, pa se posameznik sicer skuša z njo spoprijeti, a ga napetost sili v beg pred oviro. Vključijo se obrambni mehanizmi (potlačevanje, negacija ...), s katerimi pa osnovne težave ne reši.

V raziskavi sem se osredotočila na spoprijemanje s stresom v tekmovalnem športu. Športniki so stresu podvrženi še pogosteje in močneje od ostalih ljudi. Vsaka priprava ali tekmovalje je zanje zelo stresen dogodek. Prav nastop je rezultat oziroma cilj vsakega športnega udejstvovanja. Pred športnika postavlja osebne (lastni interesi), ekonomske (denar) in politične (interes države) zahteve. Vse to izzove napetosti in pritiske v tekmovalnem procesu. Ali morajo biti zato športniki posebej uspešni pri premagovanju stresnih situacij, v kolikor želijo v določeni panogi uspeti? Po interakcionističnem modelu (Jones, 1997) odnos med stresom in nastopom ni preprost. Potrebno je upoštevati interakcijo med karakteristikami posameznega stresorja, kognitivnimi in motoričnimi zahtevami dane naloge in psihičnimi karakteristikami igralca.

Osrednji problem raziskave je bil ugotoviti, kakšne repertoarje strategij spoprijemanja imajo razvite šahisti (tekmovalci z ELO šahovskim ratingom) in kakšne nešahisti (osebe, ki se tekmovalno ne ukvarjajo s šahom), ter jih med seboj primerjati. Razlog, da sem v raziskavo vključila šahiste, je narava igre, s katero se ukvarjajo. Šah je igra, ki od človeka zahteva visoko stopnjo logičnega razmišljanja, koncentracije, sposobnosti reševanja problemov in spoprijemanja s stresnimi situacijami. Šahovska partija, tekmovalna situacija, pred- in poturnirsko stanje, vse to je velik izvor stresa, ki ga mora šahist obvladati, v kolikor želi postati uspešen. Predvidevala sem, da naj bi se šahisti zato naučili uporabljati več konstruktivnih, na problem usmerjenih načinov

spoprijemanja s stresnimi situacijami, kot ljudje, ki se ne ukvarjajo s šahom. Ob tej predpostavki sem se naslanjala tudi na raziskave o spoprijemanju s stresom in človekovi izobrazbi, njegovih sposobnostih in izkušnjah (Sutherland, 1990). Te tri spremenljivke so se pokazale kot pomembni moderatorji odgovora na stres, saj vplivajo na percepcijo grožnje oziroma izziva in tudi na potrebe in vrednostni sistem posameznika. Izkušnje (npr. z udeleževanjem na mnogih turnirjih), ki jih pridobimo s treningom, s ponavljanjem določenih aktivnosti, lahko s pridom uporabimo pri reševanju problemov, kjer je mehanično, rutinsko vedenje nujno, da premagamo strah. Poleg tega pa sem izhajala tudi iz Rotterjevega konstrukta lokusa kontrole (1966), ki bazira na predpostavki, da se posameznik uči od okolja preko modelov in preteklih izkušenj. Okrepitev določenih vedenj pa naj bi naprej vplivalo na pričakovanje, ki v končni fazi vodi v vedenje. Rotter (1966) je ugotovil, da je notranji lokus kontrole povezan z akademskim uspehom in storilnostno motivacijo, kar šahovska igra nedvomno zahteva.

Rezultati bi nam lahko nakazali smernice, ali je tekmovalni šah (eventualno tudi drugi športi) učinkovito sredstvo za urjenje konstruktivnih načinov spoprijemanja s stresom. Preveriti sem hotela tudi, kakšno vlogo in obliko ima socialna podpora pri spoprijemanju s stresom za šahiste in kakšno za nešahiste, ter rezultate med seboj primerjati. V športu je podpora s strani pomembnih drugih oseb zelo dobrodošla, če že ne celo nujna. V zgodnji fazi so navadno starši tisti, ki otroka spodbujajo k aktivnosti, kasneje pa naj bi bili ob njem, da mu nudijo oporo v obdobju kriz. Ob daljšem, tekmovalnem ukvarjanju s športom postane pomembna tudi vloga drugih socializatorjev (trenerjev, učiteljev, prijateljev), saj športnika dodatno (pozitivno) motivirajo. Raziskave I. G. Saransona (Saranson, Saranson in Pierce, 1990), so ugotovile, da višja stopnja zaznane socialne podpore vpliva tudi na boljše kognitivno funkcioniranje, boljše reševanje težkih problemov oziroma manjšo stopnjo motenj kognitivnega funkcioniranja. Vsi ti elementi so združeni v šahovski igri. Na podlagi teh dejstev sem predvidevala, da bodo šahisti zaznavali več (čustvene in praktične, dejanske in idealne) socialne podpore, ki jim je na voljo, ko jo potrebujejo.

Metoda

Udeleženci

Šahisti. Vzorec populacije šahistov je zajemal 50 oseb, ki so bile v času preizkušanja uvrščene v mednarodno šahovsko klasifikacijo- to pomeni, da so imele ELO rating točke (»ELO«). To so točke, ki jih ima vsak šahist, ki se udeležuje mednarodnih turnirjev in tam dosega določeno točkovno normo. Ko med seboj igrata dva šahista z ELO ratingom, se ta obračuna glede na izid partije. V primeru, da imata oba šahista enak ELO, bo ob remiju rezultat ostal nespremenjen, če eden od njiju izgubi partijo, pa bo glede na ustrezen kriterij izgubil tudi nekaj točk ratinga. Nasprotno bo zmagovalec ELO pridobil. Povprečen ELO rating vzorca šahistov v raziskavi je bil 2408 točk pri

moških in 2214 točk pri ženskah (skupno povprečje 2311 točk).

Med preizkušanci, ki so uvrščeni v vzorec šahistov, je 25 državljanov Slovenije ter 25 državljanov drugih evropskih držav (Belorusija, Bosna in Hercegovina, Grčija, Hrvaška, Italija, Izrael, Madžarska, Romunija, Rusija, Španija, Švedska, Turčija, Ukrajina). V vzorcu je polovica žensk in polovica moških. Vzorec je heterogen po starosti, starostni razpon preizkušancev sega od 16 do 65 let, povprečna starost je 28 let.

Nešahisti. Vzorec populacije nešahistov zajema 50 oseb, ki se z vzorcem populacije šahistov ujemajo po starosti in spolu. Izbrani so bili naključno iz celotne populacije.

Inštrumenti

V raziskavi sem uporabila angleško in slovensko verzijo dveh vprašalnikov iz sklopa inštrumentov s skupnim nazivom *Baterija testov za oceno mentalnega zdravja* (ang. *Assessment: A Mental Health Portfolio*; Milne, 1992). Gre za zbirko inštrumentov različnih avtorjev za ugotavljanje mentalnega zdravja.

Prvi izmed inštrumentov, ki sem ga v raziskavi uporabila, meri zaznavo socialne podpore, katere je posameznik deležen s strani svojih pomembnih drugih. Lestvica socialne podpore (ang. *The Significant Others Scale – SOS*; avtorji Power, Champion in Aris, 1988, po Milne, 1992), meri štiri vrste socialnih podpor pri posamezniku: realno čustveno socialno podporo (R-č), realno praktično socialno podporo (R-p), idealno čustveno socialno podporo (I-č) in idealno praktično socialno podporo (I-p). Za vse vrste podpore je maksimalno število točk 7, minimalno pa 1. V raziskavi sem uporabila kratko obliko vprašalnika.

Drugi uporabljen vprašalnik je *Vprašalnik spoprijemanja s stresom* (ang. *Coping response inventory – CRI*; avtor je Moos, 1990; po Milne, 1992). Sestavljen je iz dveh delov. Po uvodnem delu (10 postavk), kjer oseba predstavi večji problem iz zadnjega leta življenja, sledi daljši drugi del vprašalnika (48 postavk), kjer gre za ocenjevanje načina spoprijemanja na osmih podlestvicah vprašalnika CRI: Logični analizi (LA), Pozitivni ocenitvi (PO), Iskanju podpore (IP) ali vodila, Reševanja problema z akcijo (RP) na eni strani (ocenjujejo način spoprijemanja usmerjen 'k problemu'), ter Kognitivnem izogibanju (KI), Sprejemanju ali resignacijo (S), Iskanju alternativnih nadomestil (IAN), Čustvenemu izlitju oziroma izpraznjenju (ČI) na drugi strani (ocenjujejo način spoprijemanja usmerjen 'od problema'). Podlestvice se razlikujejo tudi glede na kognitivne ali vedenjske strategije spoprijemanja. Za vsako dimenzijo je minimalno število točk 0, maksimalno pa 18. Primeren je za odrasle, psihiatrične in splošne bolnike, ter splošno populacijo.

Avtorji slovenskega prevoda vprašalnika CRI in lestvice SOS so Masten, Tušak in Zihlerl (2003), ki so hkrati tudi prvi aplicirali inštrumenta na slovensko populacijo (obstajajo tudi okvirne norme). Zanesljivost je bila pri obeh inštrumentih ustrežna ($0,80 < \alpha < 0,92$). Koeficiente zanesljivosti sem preverila tudi na vzorcu raziskave v

tekstu. Pri posameznih dimenzijah vprašalnika CRI so se gibali v intervalu od 0,78 do 0,87 ($\alpha_{LA} = 0,78$; $\alpha_{PO} = 0,81$; $\alpha_{IP} = 0,83$; $\alpha_{RP} = 0,79$; $\alpha_{KI} = 0,83$; $\alpha_S = 0,87$; $\alpha_{IAN} = 0,84$; $\alpha_{CI} = 0,85$). Koeficienti zanesljivost dimenzij lestvice SOS pa so se gibali med 0,72 in 0,90 ($\alpha_{R-c} = 0,90$; $\alpha_{R-p} = 0,76$; $\alpha_{I-c} = 0,83$; $\alpha_{I-p} = 0,72$). V okviru preverjanja veljavnosti vprašalnika CRI in lestvice SOS je bila ugotovljena ustrezna stopnja konstruktne veljavnosti (Milne, 1992).

Postopek

Tako pri vzorcu šahistov, kot tudi pri vzorcu nešahistov je zbiranje rezultatov potekalo individualno.

Na *Lestvici socialne podpore* so preizkušanci na sedemstopenjski lestvici (vrednost 1 pomeni nikoli, vrednost 4 včasih, vrednost 7 vedno; vrednosti 2,3,5 in 6 zavzemajo ustrezne vmesne pomene) ocenjevali dejansko in idealno oziroma zeleno socialno podporo (čustveno in praktično), ki jim jo nudi določena oseba (oče, mati, partner, brat/sestra, sin/hči, prijatelj).

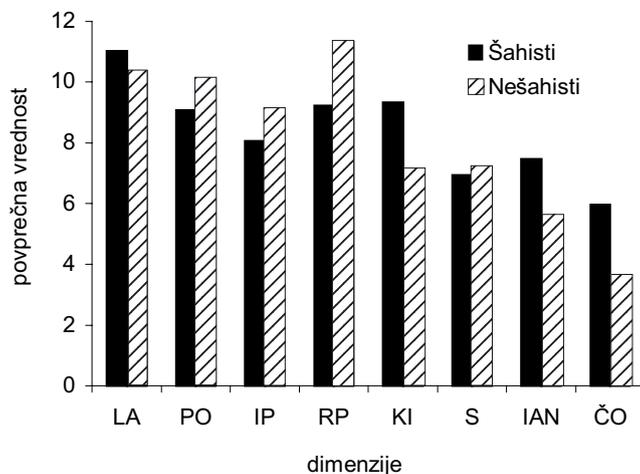
Pri *Vprašalniku spoprijemanja s stresom* so udeleženci v prvem delu opredelili svoj problem, ki ni bil starejši od enega leta, biti pa bi moral najstresnejši iz tega obdobja. V nadaljevanju pa so na štiristopenjski lestvici odgovarjali na vprašanja glede dejanj, razmišljanj, namer ali ukrepov, ki so jih naredili, da bi se znebili opisane stresne situacije - skratka se z njo spoprijeli. Odgovarjanje na oba vprašalnika skupaj je trajalo približno 25 minut.

Za primerjavo rezultatov skupine šahistov in nešahistov na dimenzijah vprašalnika CRI sem uporabila *t*-test za neodvisne vzorce. Za primerjavo rezultatov med skupinama na dimenzijah vprašalnika SOS pa sem uporabila analizo variance.

Rezultati in razprava

CRI – dimenzije, ki predstavljajo strategije, usmerjene »k problemu«

Ker morajo šahisti pri svojem delu uporabljati visoko mero logičnega mišljenja, reševati zapletene primere, ki se pojavljajo v partiji, sem pričakovala, da bodo imeli bolj razvite načine spoprijemanja, ki jih ocenjuje dimenzija vprašalnika CRI Logična analiza. Rezultati so sicer nakazali tendenco v predvideno smer, vendar pa razlika med skupinama preizkušancev ni bila pomembna ($t = 1,17$; $p > 0,05$). Tudi rezultati na dimenziji Pozitivno ocenjevanje niso pokazali pomembnih razlik med skupinama ($t = 1,20$; $p > 0,05$). Šahisti se torej pomembno ne razlikujejo od ostalih po tem, da znajo v vsakem dogodku najti nekaj pozitivnega, da znajo poiskati dobro stran situacije. Še več, na tej dimenziji so v povprečju dosegali nekoliko nižje rezultate kot nešahisti. To je po mojem mnenju presenetljivo, saj bi se v tem primeru težko soočali z morebitnimi (zaporednimi) porazi na turnirjih. Morda šahistu zmaga v šahu pomeni vse, poraz pa

Slika 1: Primerjava povprečnih rezultatov šahistov in nešahistov na dimenzijah vprašalnika CRI (LA – Logična analiza, PO – Pozitivna ocenitev, IP – Iskanje podpore, RP – Reševanja problema z akcijo, KI – Kognitivno izogibanje, S – Sprejemanje, IAN – Iskanje alternativnih nadomestil, ČI – Čustveno izlitje).

predstavlja veliko izgubo, v kateri je težko najti kakšno svetlo stran. Kot v šahu morebiti tudi v življenju sprejmejo le zmago, zato je poraz toliko bolj boleč. Pri obvladovanju kritične situacije je ocena le te zelo pomembna, saj je izhodišče za nadaljnje emocionalno reagiranje in drugo ravnanje (Musek, 1988). Ocena pa temelji na verjetnosti možnih ojačitev (ekspektanca) in od subjektivne vrednosti teh dražljajev (valenca) (Rotter, 1966). Pred šahistom se v primeru izgube partije pojavi problem, ki se ga ne da rešiti (ponovno odigrati partijo), rezultat pa ima zanj velik pomen. Ta dva elementa združena lahko posledično privedeta do negativne ocene situacije in kasneje do negativnega emocionalnega in obrambnega reagiranja. Po interakcionističnem modelu (Jones, 1997) lahko govorimo, da je od posameznikove zaznave stresorja v eni (predhodni) partiji odvisno, kako se bo odvijal tudi ves nadaljnji turnir. Pri tem pa moramo upoštevati, da je zaznava stresorja pogojena s športnikovimi prejšnjimi izkušnjami s tem stresorjem, trenutnim stanjem športnika ter njegovimi biološkimi in psihičnimi značilnostmi.

Za vsako partijo, ki jo šahist izgubi, je v veliki meri odgovoren sam. Za redukcijo stresa je to pozitivno, saj bi domnevali, da ima tako nadzor nad svojim početjem, ki ga v prihodnje lahko izvede tako, da bo privedlo do pozitivnega rezultata. Vendar si je, prvič, lastno krivdo za neuspeh težko priznati (vedno je vzrok kje drugje). Drugič pa šah ni igra, kjer lahko s popolno gotovostjo trdimo, da bomo v naslednji partiji (pa čeprav s slabšim igralcem) zmagali. Je kompleksna igra, kjer je napredovanje trdo in garaško. Vsekakor pa bi bilo potrebno šahiste motivirati, da ob morebitnem porazu tega kognitivno obdelajo kot izziv, iz katerega se lahko nekaj naučijo. S tem bi razvijali tudi pozitivne predstave o njihovem nadaljnjem šahovskem razvoju.

Na dimenziji Iskanje socialne podpore prav tako nisem ugotovila pomembnih razlik med skupinama ($t = 1,44; p > 0,05$). Šahisti so v povprečju dosegli nižje vrednosti od skupine nešahistov. Kot bomo kasneje videli, se ta rezultat ne ujema z rezultati na lestvici SOS, ki meri izključno stopnjo socialne podpore, ki jo posamezniki zaznavajo v primeru spoprijemanja s stresom. Razliko med skupinama sem pričakovala tudi na dimenziji Reševanje problemov. Sami problemi v partiji zahtevajo takojšnjo rešitev, zato sem domnevala, da šahisti tudi sicer pogosteje stopajo v akcijo in vsaj poskušajo razrešiti nastalo stresno situacijo. Vendar se je izkazalo ravno obratno. V povprečju so pomembno višje število točk na tej dimenziji dosegali nešahisti ($t = 2,73; p < 0,05$).

Kot sem že omenila, je problem, ki se pojavi v primeru izgubljene partije, težko rešljiv. S. Kobasa (1979) pravi, da se ljudje, ki so prepričani, da na probleme ne morejo vplivati, ob soočanju z njimi prepuščajo domišljiji in sanjarjenju, kar pa problemov ne reši. Še enkrat bi omenila pomembnost ocene situacije. Folkman, Lazarus, Dunkel-Schetter, DeLongis in Gruen (1986) so odkrili, da so osebe v primeru, ko so situacijo ocenile kot tako, da jo je možno spremeniti, uporabljale več konfrontacije, načrtnega reševanja problemov, pozitivne ponovne ocene in sprejemale več odgovornosti. Šahisti se morajo zavedati, da je tudi v primeru izgube situacija pod njihovo kontrolo, ter da bodo ob ustreznem treningu napredovali in izgubili vse manj partij. Ena izmed razlag dobljenih rezultatov bi se lahko nanašala na predhodne raziskave, ki so potrdile, da v zelo stresnih, čustvenih situacijah, kot je turnir oziroma sama partija, ljudje reagirajo bolj v smeri reduciranja napetosti kot pa odstranitve problema (Musek, 1997). Temu pravimo obrambno reagiranje oziroma reagiranje z vključitvijo obrambnih mehanizmov. Le-to ne doprinese k redukciji osnovnega problema, ampak le k trenutni odstranitvi napetosti, ki jo je problem pri posamezniku povzročil. Možno je, da se šahisti navadijo takšnega načina reagiranja in ga uporabljajo tudi v drugih življenjskih situacijah. Res pa je tudi, da so porazi vsakdanjost v vseh športih in tudi v šahu. Lahko, da so se šahisti naučili pojmovati stresna dogajanja kot normalno stran življenja (nizka stopnja izzvanosti po Kobasi (1979)). Temu primerno rešujejo probleme, s katerimi se soočajo, to je nekonstruktivno, ne mobilizirajo svojih notranjih moči, se prepuščajo sanjarjenju in se pasivno odzivajo na probleme.

Menim, da je v primeru »k problemu« usmerjenega spoprijemanja s stresom pri šahistih potrebno spremeniti oziroma izboljšati predvsem njihovo sekundarno oceno situacije. Zavedati se morajo, da bo trening obrodil sadove, četudi ne naslednji dan. Šah je kompleksna igra, zato si moramo zanjo vzeti čas, biti potrpežljivi in kariero graditi postopno in dolgoročno. V tem primeru bodo to strategijo prenesli tudi na probleme v vsakdanjem življenju.

CRI – dimenzije, ki predstavljajo strategije spoprijemanja s stresom, naravnane »od problema«

Zanimivo je, da so na dimenzijah kognitivno izogibanje, iskanje alternativnih nadomestil ter čustveno olajšanje, šahisti v povprečju dosegali višje rezultate, kot nešahisti (KI: t

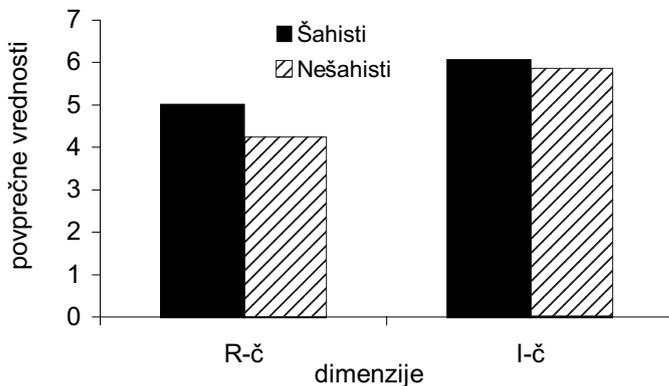
= 2,20; $p < 0,05$. IAN: $t = 2,86$; $p < 0,05$. ČO: $t = 3,38$; $p < 0,05$). Vzrok temu bi zopet iskala v dejstvu, da se šahisti ne morejo vedno spoprijeti oziroma pozitivno rešiti problema ali stresne situacije, ki se pred njimi pojavi. V mnogih primerih (sploh slabši igralci) igrajo z močnejšimi nasprotniki in je pričakovano, da zgubijo, zato se morajo s porazom, ki je ravno tako boleč, sprijazniti, poiskati neko drugo nadomestilo, izliti svoja čustva, oziroma stvar kognitivno obdelati tako, da postane sprejemljiva. Tako se naučijo te načine spoprijemanja uporabiti tudi v vsakodnevnih stresnih situacijah, kar pa ni vedno dobro, saj s tem problema, ki je sedaj sicer rešljiv, ne uspejo rešiti. Mc Crae (1984) je v svojih raziskavah ugotovil, da je ocena izgube (npr. šahovske partije) povečala pogostost zatekanja k veri in izražanja čustev, kar lahko razloži naše rezultate. Vzroke bi lahko iskali tudi v pregorelosti, ki jo šahisti utrpijo pri dolgem turnirju. Proti koncu jim zmanjka moči, da bi se s problemom spopadli, zato se od njega raje odmaknejo in ga skušajo pozabiti. Ta način delovanja pa lahko prenesejo tudi v dolgotrajne stresne situacije vsakdanjika.

Način spoprijemanja je odvisen tudi od povratnih informacij, ki jih oseba v stresni situaciji dobi. V primeru šahistov je lahko pogosta povratna informacija v primeru aktivnega spoprijemanja (npr. poskus odigranja dobre partije oziroma zmaga) negativna (npr. še ena, druga zaporedna izgubljena partija). Na podlagi tega se šahist lahko (vsaj trenutno) odpove aktivnim iskanjem rešitev in poskuša situacijo sprejeti in se z izgubo čim manj obremenjevati. V takih situacijah naše vedenje pogosto vključuje že omenjeno obrambno reagiranje. V šahu je pogosta obramba racionalizacija, ki ima v ozadju mehanizem opravičevanja samega sebe. Če npr. slabo igramo in izgubimo partijo, bomo to opravičevali z močnejšim nasprotnikom, neustrezno izbiro variante in podobno. Če se športniki neuspešno spoprijemajo z vsemi stresnimi situacijami, ki spremljajo njihovo aktivnost, se poleg telesnih (fizičnih) posledic stresa pri njih pojavljajo tudi nekateri tipični strahovi. Poleg tega športniki pogosto neradi govorijo o strahovih, saj se bojijo, da bi jih trener imel za »šibke«.

Rezultate vprašalnika CRI bi bilo dobro dodatno kvalitativno analizirati z vidika izhodiščnega stresorja, ki ga je navedel posamezen udeleženec. Možno je, da so razlike v načinu spoprijemanja s stresom med skupinama v določeni meri posledica različne kvalitete in jakosti izhodiščnega stresorja, ki so ga opredelili posamezni pripadniki določene skupine. Ker na način spoprijemanja v večji meri vplivajo osebne lastnosti, ki so v času stabilne in se jih ne da preveč spremeniti oziroma naučiti, bi v veliko pomoč pri interpretaciji rezultatov bili tudi podatki o osebni strukturi šahistov. Žal pa so študije na tem področju maloštevilne ali metodološko neustrezne.

SOS - čustvena socialna podpora

Rezultati so pokazali, da šahisti zaznavajo višjo stopnjo dejanske čustvene podpore, ki jo po potrebi prejmejo s strani drugih oseb ($F = 4,97$; $p < 0,05$). To je potrdilo moja predvidevanja. Utemeljujem jih z dejstvom, da so šahisti pogosto izpostavljeni stresnim situacijam, problemom, ki nimajo izhoda, ki se jih ne da več pozitivno rešiti, ampak jih

Slika 2: Povprečni rezultati šahistov in nešahistov na dimenziji "Čustvena socialna podpora" (dejanska in idealna; R-č – realna čustvena socialna podpora, I-č – idealna čustvena socialna podpora).

je treba čim lažje sprejeti (izguba partije). Sprejemanje poraza je težak proces, pri katerem je v veliko pomoč, če se lahko naslonimo na prijatelje, starše, partnerje oziroma osebe, ki so nam blizu. Lahko je to posledica predhodnih izkušenj, ki so jih šahisti dobili ob podobnih preteklih situacijah. Takrat so ugotovili, da jim je čustvena socialna podpora s strani pomembnih drugih oseb na voljo, ko jo potrebujejo. Nekoliko je presenetilo, da so rezultati pokazali razliko tudi na stopnji idealne čustvene socialne podpore ($F = 5,61$; $p < 0,05$). To naj bi bil nek ideal, enoten za vse, a se je tudi ta pokazal višji pri šahistih. Vidimo torej, da je pri šahistih višje izražena že sama želja po visoki stopnji socialne podpore, kot pri nešahistih. Še vedno pa so bila razmerja med realnim in idealnim stanjem približno enaka.

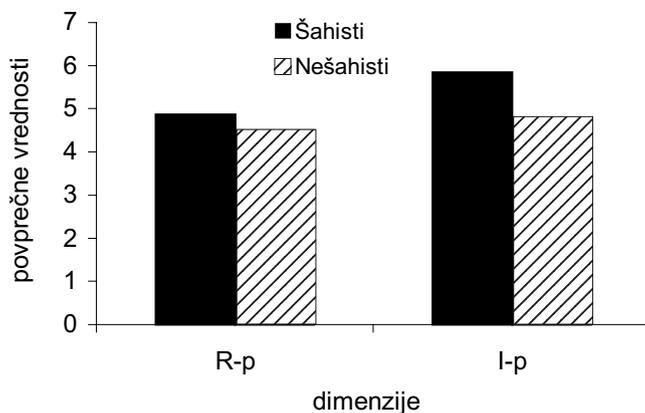
S pomočjo teorije navezanosti bi se v tem primeru usmerila na zgodnje izkušnje. Možno je, da so imeli šahisti bolj kot nešahisti v zgodnjem otroštvu zagotovljeno varno bazo s strani staršev. Taka izkušnja, ki so jo dobili s strani staršev, je lahko šahistom omogočila večje raziskovalno vedenje, sposobnost uspešnejšega spoprijemanja ter jim dala občutek lastne učinkovitosti in vrednosti. To so lahko prenesli v odraslost in s tem ohranili tako imenovan visok občutek sprejetosti, ki zelo verjetno prispeva tudi k visoki stopnji zaznane socialne podpore, ki je posamezniku na voljo. Vsak športnik, tudi šahist, se mora zavedati, da ni cenjen le zaradi dobrega nastopa, ampak tudi kot individuum. Šah je šport, v katerem se brez podpore družine, partnerja in prijateljev stežka uveljavi. Predvsem starši imajo v tem športu nedvomno velik vpliv na otrokova stališča do uspeha in neuspeha ter na izoblikovanje njegovih strahov. Zato se morajo trenerji in učitelji pri treningu in vzgojno-izobraževalnem procesu posvetiti tudi temu vidiku razvoja. Tu ne gre za možnost interveniranja znotraj družine, gre bolj za nasvet staršem, če je potrebno, opozorilo, da v svojih zahtevah morda pretiravajo. Učitelji imajo ustrezna strokovna znanja, manj so čustveno vezani na otroke, zato je njihova naloga, da zrelo in dominantno opozorijo na vloge, ki bi jih starši morali prevzeti v

procesu vzgoje in socializacije svojega otroka.

Sicer je težko reči, kaj je posledica in kaj vzrok; ali so osebne karakteristike tiste, ki usmerijo človeka v tekmovalni šah, ali je šah tisti, ki na nek način prisili posameznika, da se nauči formirati ustrezne socialne odnose in iz njih koristiti možnosti socialne podpore. Šahist mora znati znižati bojazen, razviti pozitivno mero tveganja tako v partiji sami, kot tudi v odnosu z drugimi, kar mu omogoči formiranje odnosov, ki mu znajo pomagati prebroditi težke situacije poraza. Podrobneje bi morali raziskati, kakšni so bili dejanski odnosi med otrokom in starši pri šahistih v otroštvu. Poleg tega se postavlja vprašanje vzroka glede kognitivnega funkcioniranja. Rezultati bi lahko podprli raziskavo I.G. Sarasona (Sarason in dr., 1990), ki pravi, da višja stopnja socialne podpore vpliva na boljše kognitivno funkcioniranje oziroma manjšo stopnjo motenj kognitivnega funkcioniranja. Za to pa bi bile potrebne nadaljnje podrobnejše raziskave.

SOS – praktična socialna podpora

Tudi v primeru praktične socialne podpore so imeli šahisti višje izraženo stopnjo realne ($F = 2,35$; $p < 0,05$) in idealne socialne podpore ($F = 7,58$; $p < 0,05$). Rezultate lahko razložimo s pogoji, pod katerimi se razvije uspešen tekmovalec. Turnirji trajajo najmanj deset dni. V večini primerov so od tekmovalca oddaljeni, tako da mora le-ta v času igranja stanovati v hotelu. Poleg tega moramo sem prišteti še stroške poti. Navsezadnje pa tudi trenerji niso ravno poceni. In če vse to seštejemo vidimo, da vsaj na začetnem nivoju šahist potrebuje praktično podporo s strani staršev, partnerja ... Kasneje se situacija sicer spremeni, še vedno pa ostane zavedanje, da bo v primeru potrebe praktična pomoč s strani zagotovljena. Podobno je tudi idealna stopnja praktične

Slika 3: Povprečni rezultati šahistov in nešahistov na dimenziji "Praktična socialna podpora" (dejanska in idealna; R-p – realna praktična socialna podpora, I-p – idealna praktična socialna podpora).

socialne podpore razumljivo višja pri šahistih, saj le-ti vidijo, kje vse podporo tudi potrebujejo.

Zaključek

Ugotovitve, ki sem jih izpeljala iz raziskave, so lahko uporabne v vsakdanjem življenju, še posebej pa na področju športne psihologije, kjer se podobni vzorci vedenja pojavljajo pogosteje in intenzivneje. Da bodo športniki uspeli, se morajo naučiti na trenutne neuspehe gledati bolj pozitivno in dolgoročno. Tekmovalca mora športni psiholog znati motivirati, da v vsaki situaciji najde nekaj pozitivnega in se iz nje nekaj nauči in to uporabi na naslednjih tekmah. Samo odrinjanje in zanikanje problemov ne bo privedlo do napredka. Poleg tega se morajo športniku pomembne bližnje osebe (starši, partner, trenerji) zavedati, da le ta v kriznih situacijah potrebuje njihovo čustveno in praktično podporo, s katero mu olajšajo stisko oziroma zmanjšajo možnost, da bi do nje sploh prišlo. Kritika športnika le še dodatno potre, kar lahko v skrajnem primeru privede do hude psihične krize ali opustitve športne dejavnosti.

Za osnovo nadaljnjih raziskav bi bilo zanimivo s pomočjo longitudinalne študije opazovati morebitne spremembe uspešnosti na njihovem tekmovalnem področju pri določeni skupini športnikov, pod pogojem, da bi skozi to časovno obdobje potekal trening učinkovitih strategij spoprijemanja s stresom. Smiselno bi bilo tudi podrobneje analizirati vpliv kulturnega ozadja ter spola na način spoprijemanja s stresom in uporabo socialne podpore. Vzorec udeležencev bi lahko izenačili še glede na izobrazbo.

Literatura

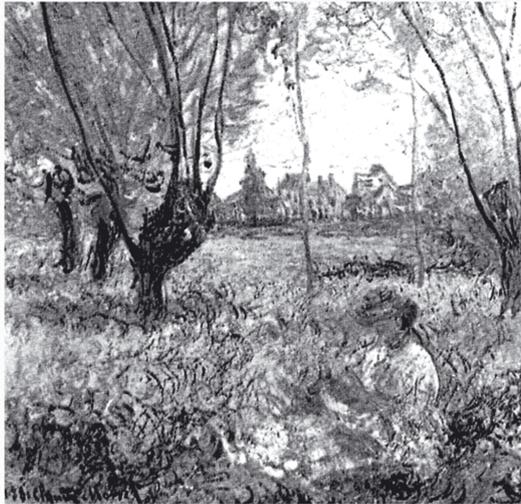
- Billings, A.G. in Moos, R.H. (1981). The role of coping responses and social resources in attenuating the stress of life events. *Journal of Behavioural Medicine*, 4 (2), 139-157.
- Blonna, R. (1996). *Coping with stress in a changing world*. St. Louis, MO: Mosby.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss (Vol.3). Loss, sadness and depression*. London: Hogarth.
- Folkman, S., Lazarus, R.S., Dunkel-Schetter, C., DeLongis, A. in Gruen, R.J (1986). Dynamics of a stressful encounter: Cognitive appraisal, coping and encounter outcomes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 992-1003.
- Jones, J.G. (1997). A cognitive perspective on the processes underlying the relationship between stress and performance in sport. V G.J. Jones, L. Hardy (ur.), *Stress and performance in sport* (str. 17–42). Chichester: Wiley.
- Kobasa, S.C. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1-11.
- Lazarus, R.S. in Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Masten, R., Tušak, M. in Ziherl, S. (2003). *Stress coping in different groups of students*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

- Mc.Crae, R.R. (1984). Situational determinants of coping responses: Loss, threat, and challenge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 117-122
- Milne, D. (1992). *Assessment: A Mental Health Portfolio*. Berkshire: NFER-Nelson.
- Musek, J. (1988). Osebnost in kritično življenjsko dogajanje. 2. del [Personality and critical life events. 2nd part]. *Anthropos*, 18 (4-6), 21-33.
- Musek, J. (1997). *Znanstvena podoba osebnosti [Scientific image of personality]*. Ljubljana: Educy.
- Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 33 (1), 300-303.
- Sarason, B.R., Sarason, I.G. in Pierce, G.R. (1990). *Social support: an interactional view*. New York: Wiley.
- Sutherland, V.J. (1990). *Understanding stress: a psychological prespective for health professionals*. London: Champman Hall.

Prispelo/Received: 26.05.2005

Sprejeto/Accepted: 26.07.2005

Sonja Pečjak

**Osnove psihologije
branja**

Spiralni model kot oblika razvijanja
bralnih sposobnosti učencev

Ljubljana
1999

Psihofiziološki odzivi partnerjev v razhajanju

*Brigita Kričaj Korelc**
Center za socialno delo Velenje, Velenje

Povzetek: Namen študije je bil ugotoviti, ali se partnerji v razhajanju in partnerji, ki ocenjujejo svojo zvezo kot uspešno, razlikujejo med seboj v emocionalnih, vedenjskih in somatskih odzivih in ali med skupinama obstajajo razlike v osebnostni čvrstosti, spoprijemanju in slogih obrambnega reagiranja. Pri tem je avtorica izhajala iz psihofiziološkega integracijskega modela nastanka bolezni in biopsihosocialnega modela zdravlja in bolezni. V raziskavi je bilo ugotovljeno, da osebe obeh spolov, ki se razvezujejo, subjektivno močneje doživljajo emocionalna stanja z negativnim hedonskim tonom in manifestirajo kvalitativno in kvantitativno več razpoloženskih in prilagoditvenih emocionalnih motenj kot reakcijo na stresno dogajanje. Prav tako se tudi močneje odzivajo s somatskimi motnjami brez organske osnove in določljivih telesnih povzročiteljev ter se bolj neprilagojeno in tvegano vedejo. Močneje in pogosteje razvijejo in vzdržujejo raznovrstne mehanizme za obvladovanje in razreševanje nastale problemske situacije. Iz rezultatov pa so razvidne tudi nekatere specifične značilnosti in razlike med spoloma v sprejemanju in odzivanju na razvezo zakonske zveze.

Ključne besede: razpad partnerske zveze, načini spoprijemanja, obrambni mehanizmi, osebnostna čvrstost, čustvena prilagojenost, somatske motnje

The psycho-physiological responses of partners in the process of divorce

Brigita Kričaj Korelc
Social Work Center Velenje, Velenje, Slovenia

Abstract: The purpose of the present study was to establish whether the partners who are in the process of separating and those, who evaluate their partnership as successful, differ from each other in emotional, behavioural and somatic responses, and whether there are differences between them in personal strength, tackling and in different styles of defensive behaviour. According to that, the author followed a psycho-physiological integrational model of disease existence and biopsychosocial model of health and disease. The results showed that the separating partners of both gender experience subjectively stronger emotional states with negative hedonic note and manifest more mood and adaptable emotional disturbances in quality and quantity as a reaction to the stressful events. They also respond strongly with somatic disturbances without organic basis or defined physical causes. Partners in separation also engage more nonadaptive and risk taking behaviors. In addition their use of all disposable strategies of

*Naslov / address: mag. Brigita Kričaj Korelc, univ. dipl. psih., Center za socialno delo Velenje, Vodnikova 1, 3320 Velenje, Slovenija, e-mail: brigita.kricaj-korelc@gov.si

coping is more vigorous and frequent. Obtained results also show some specific cross gender features and differences in receiving and responding to the separation of a matrimony.

Key words: relationship termination, coping behaviour, defence mechanisms, resilience, emotional adjustment, somatoform disorders

CC = 2953

Transformacija posameznika, para in družine skozi razvezo zakonske zveze

Transformacija posameznika, partnerstva in družine skozi razvezo zakonske zveze potekajo različno, odvisno od tega, kaj člani družine čutijo drug do drugega in kako drug z drugim ravnajo. Hetheringtonova in Stanley-Haganova (1997) omenjata perspektivo družinskih sistemov in ekološko perspektivo. Perspektiva družinskih sistemov nudi okvir za razumevanje tega, kako karakteristike družinskih članov ter interakcija med njimi in med družinskimi podsistemi vplivajo na prilagajanje družine in posameznika. Družina je dinamičen sistem, kjer spremembe v družinski strukturi ali pri katerem koli članu družine ali podsistemu izzovejo spremembe v celotnem sistemu. Ekološka perspektiva pa poudarja, da razvezane družine ne delujejo v izolaciji, ampak so podvržene širšemu zgodovinskemu in družbenemu kontekstu, v katerem delujejo. Soseske, šole, prijatelji, delovno mesto, cerkev lahko vplivajo na družinsko funkcioniranje in posredno ali neposredno podpirajo ali zavračajo napore družinskih članov, ki se želijo prilagoditi izkušnjam razveze.

V razvoju partnerskega konflikta pred, med in po razvezi ali ločitvi opazim pri delu z zakonskimi ali zunajzakonskimi partnerji naslednje stopnje razveznega in ločitvenega procesa ter transformacijo in prilagajanje posameznika:

1. *Napetosti in soočanje.* Pojavljati se prične nezadovoljstvo v odnosu zaradi izgube povezanosti, ki je bila prisotna na začetku njunega odnosa. Partnerja začutita obremenjenost in negotovost zaradi odtujenosti in oddaljenosti, ki sta se pojavila v odnosu med njima. Občutek nemoči zaradi odklonilnega vedenja partnerja oba partnerja privede v stisko. Družinsko vzdušje je neharmonično ter napeto in ko se čustva jasno in glasno izrazijo, obstaja vsaj možnost, da se partnerja neposredno srečata, se pogovorita o dogajanju v njunem odnosu ter o potrebah in željah drug drugega, vendar le, če ne pride do telesnih in duševnih poškodb.
2. *Umik.* Zaradi preprirov se partnerja počutita vedno slabše. Njuno življenje in življenjska energija je usmerjena le v njun odnos, zapletata se v vedno nove prepire in ob tem pogosto pozabljata na otroke in svet okoli sebe. Najpogostejše čustvo tega obdobja je jeza, ki se stopnjuje v bes, kar se lahko izraža tudi na

telesnem nivoju v obliki psihosomatskih težav. Zaradi nevdržnosti stanja se pričneta zakonca umikati drug drugemu in se s tem izogibata konfliktom in napetostim.

3. *Spreminjanje družinskih pravil in vlog.* Družina zaradi neustreznega komuniciranja in umikanja zapade v kaos. Načet je občutek varnosti in samospoštovanja družinskih članov. Predhodno utečene vloge in družinske obveznosti ne delujejo več in partnerja sta zaposlena s svojim novim pojmovanjem žene/moža, matere/očeta, z načini usklajevanja skrbi za otroke ter nove razdelitve obveznosti v družini. Partnerja na nek način živita drug mimo drugega, kar zahteva prilagajanje pravil in vlog v novo nastali situaciji.
4. *Samota.* Življenje drug mimo drugega ter predvidena razveza ali ločitev pri partnerjih povzroči osamljenost v skupnem življenju. V zadnjih letih se v zvezi s partnerskimi konflikti opaža pogosta prisotnost sindroma, ki so ga italijanski strokovnjaki poimenovali SVI (solitudine del vivere insieme, osamljenost v skupnem življenju), prvi pa so ga diagnosticirali v ZDA. Pojav zajema občutek boleče samote in globoke praznine v sebi kljub dejstvu, da je oseba poročena ali ima partnerja, ali živi v navidez prijazni in urejeni družini ter je obkrožena z otroki, sorodniki in prijatelji. Značilno za SVI je, da partnerja živita v nespodbudnem, hladnem svetu duševne in čustvene praznine, skoraj brez verbalne komunikacije. Med njima ni pozornosti, razumevanja, naklonjenosti, povezanosti in sožitja. Sindrom kljub fizični prisotnosti in telesni bližini označuje oddaljenost med partnerjema. Omenjeno duševno stisko občutita oba partnerja, praviloma pa o tem spregovorijo ženske. Ženske SVI močneje občutijo in ga želijo tudi prej razrešiti. Pari lahko tako živijo več let predvsem zaradi stanovanjskega problema, finančne odvisnosti od partnerja ali preprosto, ker nimajo moči za naslednji korak.
5. *Notranja ločitev.* V naslednjem koraku govorimo o notranji ločitvi, ki poteka na kognitivnem in emocionalnem nivoju. Brez tega ni uspešne razveze ali ločitve. Partnerja se morata najprej raziti v »svojih glavah«, se sprijazniti in čustveno ter razumsko predelati odgovornost za razpad zakona in s tem povezano izgubo. V tem obdobju sta pogosti čustvi žalosti in agresivnosti, kar se odraža v človekovi notranjosti in tudi v odnosu do partnerja. Žalost, bolečino in napadalnost partnerja pogosto uporabljata za strateške namene, za zmago v medsebojni bitki. Vedno pogosteje partnerja v medsebojni komunikaciji izražata namero razveze ali ločitve. Pogosto je to samo način nadzora nad partnerjem. Uspešno zaključena faza predstavlja priznavanje obojestranske odgovornosti za razpad zveze in ne slepo obtoževanje zakonca.
6. *Fizična ločitev.* Šele po uspešno zaključeni peti stopnji se lahko partnerja kvalitetno razideta tudi v fizičnem smislu (vložitve tožbe ali sporazumnega predloga za razvezo ter odhod enega partnerja iz skupnega bivališča). Le tako se lahko nadaljevanje razveze ali ločitve odvija brez sovraštva in občutkov

krivde. Ponavadi eden od zakoncev vložiti tožbo za razvezo¹ ali zakonca skupaj pripravita sporazumni predlog. Morda se je eden od partnerjev že odselil iz skupnega bivališča ali pa se na to pripravlja. Kadar ta stopnja doleti enega od partnerjev nepripravljenega in odvisno od tega, v kolikšni meri je bil v tej zvezi občutek osebne integritete odvisen predvsem od odnosa s partnerjem, se dvomi o samem sebi razrastejo in lahko imajo po odhodu partnerja uničujoč učinek. Na peti ali šesti stopnji starši ponavadi s svojo namero seznanijo tudi otroke, razširjeno družino, prijatelje ter druge ljudi v skupnosti. Na kakšen način to storijo, je zelo odvisno od duševnega stanja partnerjev. Številni so v agoniji, ki jo prinaša razveza, tako zbegani, vznemirjeni in zmedeni, da se niso sposobni primerno pogovoriti z otroki. Primerno je, da se starša skupaj pogovorita z otroki. Najpomembnejše teme v teh trenutkih so, kateri od staršev bo zapustil družinski dom, zakaj odhaja in kam gre ter se z otroki dogovori za redne osebne stike in obiske. Otroci morajo vedeti, kdo bo skrbel zanje, kje bodo s staršem, s katerim bodo ostali, živeli (pomembno je tudi, da se bodo v primeru selitve preselili tudi hišni ljubljenci) ter da se stiki s prijatelji in pomembnimi sorodniki ne bodo spremenili. Pomembno je, da otroci vedo, da starš ne zapušča njih in da še vedno ostaja njihov starš in da se to ne bo spremenilo.

7. *Razvezni postopek.* Obdobje razveznega postopka je za zakonca zelo stresno. Zakonci tožijo o nezmožnosti normalnega funkcioniranja v vsakodnevnem življenju ter o čustvenih in telesnih odzivih na stres ob razvezi. Če sta se zakonca v predhodnih fazah ukvarjala predvsem s samim sabo ter lastnimi dilemami, občutki in bolečinami, morata sedaj dogovoriti in razrešiti vprašanja, ki se tičejo razmerij do otrok. Sodišče v razveznem postopku razsodi v štirih točkah: (i) da se zakonska zveza razveže²; (ii) kateremu staršu se zaupajo mladoletni otroci v varstvo, vzgojo in oskrbo; (iii) način in obseg osebnih stikov otrok z drugim staršem, (iv) preživnina za otroke ter, v kolikor izpolnjuje pogoje, za zakonca. Vse pogosteje tudi pri nas zakonci v razveznem postopku najamejo odvetnika.

¹ Pogosto zakonec o svojem dejanju ne obvesti drugega. Le ta je kljub temu, da preživljata z zakoncem hude čase, da je nezadovoljstvo z zakonom obojestransko in je bila v medsebojnih sporih namera o razvezi večkrat izrečena, presenečen nad pozivom Centra za socialno delo ali sodišča.

² Ta točka ponavadi ni sporna, saj slovenska zakonodaja dopušča razvezo zakonske zveze že v primeru, da eden od zakoncev navede, da je zanj življenje v zakonu nevzdržno in izjava drugega zakonca, da se ne želi razvezati, nima pravne moči. Torej, če se zakonec želi razvezati in vložiti tožbo za razvezo, bo ne glede na mnenje in prizadevanja drugega zakonca sodišče izpeljalo razvezo, prav tako se sodišče tudi ne pogloblja v vzroke razveze. Na svetovalnem razgovoru na Centru za socialno delo se sicer osvetlijo razlogi za razvezo in posledice iz vseh vidikov ter si strokovni delavec prizadeva predelati stiske, bolečine in čustvene odzive zakoncev na razvezo. Ker pa je razgovor svetovalnega značaja, je rezultat odvisen od pripravljenosti in sodelovanja obeh zakoncev in niti strokovni delavec niti Center za socialno delo kot uradna ustanova nima pravne podlage, da bi z mnenjem omejevala ali celo prepovedala razvezo iz kakršnih koli razlogov. Ima pa zakonec, ki je vložil tožbo (ali oba zakonca, če je podan predlog za sporazumno razvezo) možnost, da na svetovalnem razgovoru na Centru za socialno delo ali na glavni obravnavi na sodišču predlaga in poda pisno izjavo o ustavitvi postopka. V tem pogledu je razvezni postopek v slovenski zakonodaji zelo podoben t.i. »no-fault«² razvezam v ZDA.

Kuntzag (1997) ob tem ugotavlja, da se za to možnost praviloma prve odločajo ženske, ki čutijo olajšanje zaradi pravic, ki jim jih določa zakon in se s tem znebijo strahu. Moški se zaradi odločnosti žena pogosto znajdejo v situaciji, ki jih zmede in jim odvzame moč. S psihološkega stališča lahko odvetnik, ki zastopa stranko v času, ko prevladujejo strah, sovraštvo in obup, pomaga, da raste čustveni odmik od partnerja, ki bo kmalu označen kot nasprotna stranka v postopku. S tem prispeva k njihovemu razvoju samostojnosti. Po drugi strani pa se lahko zaradi vključenosti advokata in zaostrovanja včasih tudi nerealnih zahtev in protinapadov družinski odnosi še poslabšajo. V takšnih postopkih se pozablja, da gre za zelo občutljivo tematiko družinskih odnosov in da se odloča o nadaljnjem življenju družinskih članov. Dodelitev otrok ter dogovarjanje o stikih, določitev in izvrševanje plačevanja preživnine je tako ali tako vse prevečkrat v razveznem postopku in še v po razveznem obdobju vir hudih konfliktov med bivšima zakoncema.

8. *Obdobje enostarševske družine in asimilacije.* S pravnomočno odločbo sodišča se prične po-razvezno obdobje, ki ga zaznamujejo spremenjene materialne in socialne razmere ter prilagajanje družinskih članov na novo nastalo situacijo, prilagajanje na spremembe, ki jih prinašata dve ločeni enoroditeljski gospodinjstvi. Po-razvezno obdobje zaznamuje privajanje na nove vloge in obveznosti, še posebej to velja za starša, kateremu so bili otroci zaupani v varstvo, vzgojo in oskrbo in starša, ki ne živi v skupnem gospodinjstvu in so bili dogovorjeni ali določeni osebni stiki z otroki. Bivša partnerja si prizadevata, da bi stiki potekali čim manj stresno in konfliktno ter da bi se življenje stabiliziralo in umirilo. Čustvena razveza še vedno teče. Čeprav bivša partnerja živita ločeno, bodo nekateri med njimi čustveno ostali še dolgo skupaj³, kar zadeva starševstva, pa za vedno povezani. Zbližanja, ki ostanejo po razvezi, dajejo vtis, kot da partnerja sploh nista poskusila razkleniti čustvenih spon. Vztrajanje v sovraštvu še po letih izraža isti patološko primarni odnos: raje povezan v sovraštvu kot ostati resnično sam. Zaradi tega je pomembno, da se razveza kvalitetno zaključi. V tem obdobju imata bivša partnerja možnost, da pomirita negativna čustva, ki so se v dolgem obdobju nabirala, da se zopet zbereta in nadaljujeta novo življenje. Najbrž bo za vzdrževanje umirjenosti vsakdanjega življenja potrebna določena mera zatajevanja nekaterih osebnih misli in občutkov, ki izvirajo iz preteklosti. Žalovanje za izgubljenimi, čeprav redkimi srečnimi trenutki, ostaja in tudi osamljenost je redna spremljevalka tega obdobja. V tem se tudi odraža sposobnost obvladovanja življenjskih kriz. Partnerja v tem obdobju vedno bolj

³ Ostaja občutek ambivalentnosti: raziti se in ostati skupaj. Ta občutek oziroma nerazčiščena čustva praviloma otežujejo sodelovanje staršev, saj eden od njiju ali celo oba nenehno iščeta priložnosti, da ostajata v stiku, nadzirata drug drugega, če ne drugače tudi tako, da vedno znova iščeta teme za dogovarjanja glede otrok. V kolikor je njuna komunikacija nekonstruktivna in nemogoča, iščeta priložnosti za vzdrževanje stikov v urejanju izpostavljenih vprašanj po uradni poti (nenehna vračanja na Center za socialno delo, sprožanje različnih postopkov na sodišču, kjer se bosta morala zanesljivo srečati).

- opuščata misel in upanje na ponovno združitev družine.
9. *Ponovno navezovanje partnerskih stikov in ponovna poroka oz. zunajzakonska skupnost; odločitev za dvojedrno, dopolnjeno družino.* Najbolj pogosta skrb razvezane osebe je, ali ji bo uspelo vzpostaviti in ohraniti kvalitetno zvezo. Pretekle izkušnje namreč kažejo drugače. Oseba si mora najprej izoblikovati novo podobo partnerskega odnosa, in sicer drugačno od tiste, ki jo je poznala in živela. Odgovoriti si mora na pomembna vprašanja: Kako želim živeti? Kakšen naj bo moj odnos s partnerjem? Kaj sem pripravljen/a storiti za to? Kaj pričakujem od partnerja? Katere kvalitete in lastnosti partnerja so zame pomembne? Kakšen odnos in vlogo naj bi partner zavzel do mojih otrok? Ponovna izbira partnerja je predvsem za starša, ki živi z otroki, odgovorna odločitev, saj mora pri odločanju upoštevati in odgovorno razmišljati o pomenu in vplivu nove partnerske zveze na otroke. Starševstvo ima brezpogojno prednost pred novim partnerskim odnosom. Pri snovanju prve partnerske zveze sta partnerja razbremenjena te odgovornosti. Številni razvezanci ob novi ljubezni nekdanjega partnerja čutijo jezo, občutek krivde, celo kesanje, lahko pa tudi menijo, da so izdani. Tem občutkom je dodano še dejstvo, da bo novi partner neizogibno vplival tudi na njune otroke. Malokdo z veseljem sprejme nekoga, ki ga prepoznavajo kot njihov »nadomestek«. Priznati si mora žalost, ljubsumje zaradi izgube družine in prisotnosti tretje osebe ter dopustiti novemu partnerju in otrokom čas in prostor, da vzpostavijo svoje odnose. Boleči občutki spremljajo tudi dejstvo, da ponovna poroka enega ali obeh bivših partnerjev dokončno izključuje možnost življenja v enojedrni družini. Restrukturirati se morajo vloge, pravila in meje v dopoljnjeni družini. Za uspešno funkcioniranje dopolnjene, dvojedrne družine je potrebno priznanje biološkim staršem, da imajo v odnosu do otrok ključno vlogo in avtoriteto ter vloga nadomestnih staršev ne ogroža vloge bioloških staršev.

Margaret Robinson (1991, po Čačinovič Vogrinčič, 1999) prikazuje koncept možnega dobrega izida kompleksnega procesa transformacije družine in partnerjev po razvezi ali ločitvi. Proces transformacije prikaže skozi trinajst faz, skozi katerih se odvijata dva procesa: 1. čustveni proces tranzicije para in 2. spremembe drugega reda, ki jih zahteva družina, da bi lahko nadaljevala razvoj. Razveza je po njenem konceptu dolg, kompleksen in počasen proces, ki vsakokrat zahteva soočenje s sedanjostjo, da bi bilo mogoče uzreti prihodnost (Čačinovič Vogrinčič, 1999).

- *Prva faza:* priznanje zloma zakona ali partnerstva. Čustveni procesi v tranziciji para: sodelovanje pri odločitvi ali znova sprejeti obvezo, da nadaljujeta razmerje. Spremembe drugega reda: vzajemno sprejemanje lastnega deleža pri razpadu razmerja.
- *Druga faza:* odločitev za ločitev ali razvezo. Čustveni procesi v tranziciji para: spoznanje enega ali obeh partnerjev, da ni mogoče razrešiti napetosti do take

mere, da bi lahko ostala v razmerju. Potrebne spremembe drugega reda: obojestransko sprejemanje neuspeha zakona. Dogovor o tem, da se zakonska ali zunajzakonska zveza konča z razvezo ali ločitvijo. Upoštevanje otrokovih potreb.

- *Tretja faza:* priprava in načrtovanje izida. Čustveni procesi v tranziciji para: prizadevanje za sposobnost, da si delita odgovornost zdaj in v prihodnosti. Potrebne spremembe drugega reda: sodelovanje in dogovarjanje pri vprašanjih zaupanja otrok in osebnih stikov otroka s staršem. Obravnavanje težav z razširjeno družino in prijatelji.
- *Četrta faza:* ločitev. Čustveni procesi v tranziciji para: zmanjševati navezanost na partnerja in krepitev sostarševskega odnosa. Začeti žalovanje zaradi izgube nedotaknjene družine. Podpirati otrokovo navezanost na drugega roditelja. Potrebne spremembe drugega reda: restrukturiranje partnerskega in starševskega odnosa. Objava odločitve razširjeni družini in drugim.
- *Peta faza:* razveza; pravni proces. Čustveni procesi v tranziciji para: odpovedati se fantazijam o ponovnem združevanju družine. Razreševanje bolečine, jeze, grenkobe ... skozi proces žalovanja. Umakniti čustveno investicijo sebe iz partnerskega odnosa. Potrebne spremembe drugega reda: preveriti odločitve o razvezi na pravnem, finančnem, psihičnem in sostarševskem področju. Ostati povezan z razširjeno družino in drugimi v skupnosti.
- *Šesta faza:* družina po razvezi. Čustveni procesi v tranziciji para: zmožnost, da se ohrani stik z bivšim zakoncem in da se razvijejo sostarševski odnosi. Spoznanje, da se otroci ne razvežejo od staršev in spodbujanje otroka k osebnim stikom z drugim staršem. Priznanje, da lahko bivši partner vzpostavi nove zveze, ki lahko vodijo v ponovno poroko ali zunajzakonsko skupnost. Potrebne spremembe drugega reda: oblikovati fleksibilne odnose, ki omogočajo osebne stike s čim manj konflikti, prestrukturiranje, organizacija dveh ločenih enoroditeljskih gospodinjstev. Ponovno vzpostaviti lastno socialno mrežo in sprejeti partnerjevo socialno mrežo.
- *Sedma faza:* novi začetki. Čustveni procesi v tranziciji para: priznavanje mitov in fantazij o »mačehah, očimih in pastorkah«. Potrebne spremembe drugega reda: priznanje potrebe po sostarševstvu v času, ko še teče čustvena razveza. Spoznanje, da je odnos starš-otrok pred odnosom, ki ga vzpostavlja ponovna poroka.
- *Osmi faza:* napor asimilacije. Čustveni procesi tranzicije para: dati nadomestnim staršem otrok čas in prostor, da razvijejo svoje lastne odnose. Potrebne spremembe drugega reda: priznanje žalosti, ljubosumja in konfliktov lojalnosti zaradi izgube družine.
- *Deveta faza:* osveščenost. Čustveni procesi tranzicije para: ponovna ureditev meja med generacijami in meja med gospodinjstvi. Potrebne spremembe drugega reda: priznanje biološkemu staršu, da ima ključno pozicijo in avtoriteto. Priznanje ponovne poroke in prostora za nadomestne starše.

- *Deseta faza:* restrukturiranje. Čustveni procesi v tranziciji para: mobilizacija težav. Potrebne spremembe drugega reda: preoblikovana razširjena družina sprejema spremembe, ki so potrebne, da dopolnjena družina postane funkcionalna.
- *Enajsta faza:* akcija. Čustveni procesi tranzicije para: za začetek sodelovanja. Potrebne spremembe drugega reda: ustvarjanje novih pravil, ritualov in meja, ki se dosežejo skozi ponovna pogajanja v celotni preoblikovani in razširjeni družinski mreži.
- *Dvanajsta faza:* integracija. Čustveni procesi v tranziciji para: kontakt in intimnost v dopoljnjeni družini. Potrebne spremembe drugega reda: nadomestni straši dosežejo edinstveno vlogo, ki niti ne tekmuje niti ne ogroža vloge bioloških staršev in ki jo sprejema vsa reorganizirana in razširjena družinska mreža. Vloge vključujejo generacijske meje med nadomestnimi starši in otroki.
- *Trinajsta faza:* odločitev za dvojedno družino. Čustveni procesi v tranziciji para: zdržati in spustiti. Potrebne spremembe drugega reda: odpovedati se zadnjemu upanju, da bo mogoče živeti kot enojedna družina. Zmožnost pogajanja o družinskih ritualih in spremembah v stikih in skrbi za otroke.

Bivša partnerja potrebujeta tri do pet let, da uspešno preideta in zaključita proces razveze, transformacije in asimilacije.

Psihofiziološki integracijski model nastanka bolezni in biopsihosocialni model zdravja in bolezni

Razveza zakona in razpad zunajzakonske zveze predstavlja za partnerja hud pretres. Takoj za smrtjo partnerja je to najhujša duševna obremenitev za odrasle.⁴ Ločitev je le redko rešitev, s katero sta oba partnerja zadovoljna. Stres deluje na celotno biopsihosocialno naravo človeka. Vse več avtorjev pripisuje stresu ključno vlogo v nastanku somatskih in emocionalnih motenj.

Psihofiziološki integracijski model nastanka bolezni (Adamović, 1984) postavlja v izhodišče emocionalne motnje, ki se prek funkcionalnih motenj in organskih poškodb izražajo s somatskimi simptomi. Adamović daje zanimivo in celovito psihofiziološko razlago nastanka psihosomatske bolezni. Stres se lomi skozi več slojev osebnosti: podedovano (sposobnost organizma, da na dražljaje odgovori močneje ali šibkeje), zgodnja izkustva (dobra ali slaba, skozi naučeni model vedenja, ki je nastal v prej podobnih situacijah), aktualni konflikt (določajo ga dobre in slabe izkušnje ter naučen

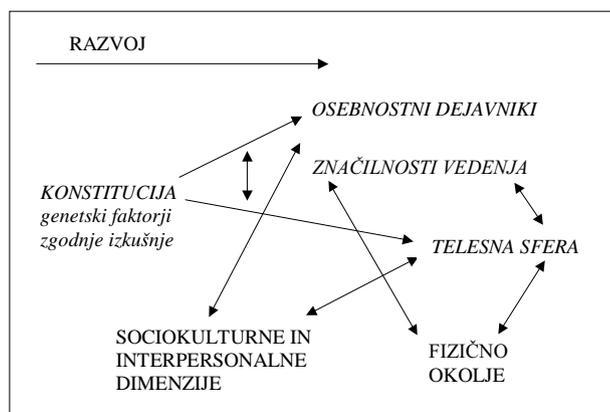
⁴ Na lestvici ocene stresnosti raznih dogodkov in življenjskih sprememb (Holmes in Rahe, 1967; po Musek, 1993) se ločitev nahaja na samem vrhu lestvice, takoj za smrtjo zakonskega partnerja. Od možnih 100 obremenitvenih točk kot največja obremenitev, je povprečna ocena ločitve 73. Prepir med zakoncema predstavlja 35 obremenitvenih točk.

vzorec vedenja). Ob zaznavanju stresa se sprožita dva procesa. Prvi gre h korteksu, naproti intelektualnemu doživljanju in obdelavi, druga pa po poti avtonomnega živčnega sistema in sproži spremembe na periferiji. Po drugi poti nastaja psihosomatska motnja ali obolenje. Blokirana je pot k neokorteksu. Kronično vegetativno in endokrino izločanje, ki traja dalj časa, povzroči poškodbo tkiva in psihosomatsko obolenje. K tej poenostavljeni shemi je potrebno dodati še oslABLJENE imunske sposobnosti organizma, preživete infekcije in alergijske predispozicije. Tretji del prizme opredeljuje aktualni konflikt. Tega vsebinsko določajo zgodnje slabe ali dobre izkušnje, naučen model vedenja za razreševanje takih in podobnih situacij. Če je oseba že prej razvila obrazec vedenja za določen stresor, ga bo po avtorjevem mnenju skoraj zanesljivo ponovila.

V zadnjih letih je vedno bolj priznan biopsihosocialni model zdravja in bolezni (Engel, 1980; po Selič, 1999). Le-ta pomeni razširitev vseh predhodnih modelov in poudarja interakcijo med socialnimi, psihičnimi in biološkimi dejavniki, ki sodelujejo pri nastanku, razvoju in zdravljenju neke bolezni. Prav tako upošteva pomen in vlogo vedenja in osebnosti pri ohranjanju zdravja in nastanku bolezni.

Sistemske model je uspel razložiti in ovrednotiti vse ključne dejavnike, ki lahko sodelujejo v patogenezi bolezni, ne da bi se pri tem omejl na izolirane vzroke ali serije linearnih vzročnih dogodkov. Pri razlagi psihosomatskih motenj pa ne bi smeli pripisati prevladujoče vloge delovanju stresnih obremenitev, saj bi na ta način pretirano izpostavili patogenost zunanjih dejavnikov pri pojavljanju omenjenih disfunkcij. Bolj patogena je človekova osebnostna struktura in človekovi ustaljeni vedenjski vzorci. Osebnostna struktura z genetsko določeno dovzetnostjo sta tista predisponirajoča faktorja, od katerih je odvisen patogeni pomen stresorjev. (Selič, 1999)

Namesto razmišljanja o vzrokih bolezni bi bilo potrebno razmišljati, kaj ljudem onemogoča, da bi ostali zdravi. Temelji na splošni teoriji sistemov. Sistem je dinamična entiteta, sestavljena iz komponent, ki so v stalni medsebojni interakciji. Sistem se nenehno spreminja, njegovi deli pa ostanejo v stalni medsebojni zvezi, v smislu pretoka

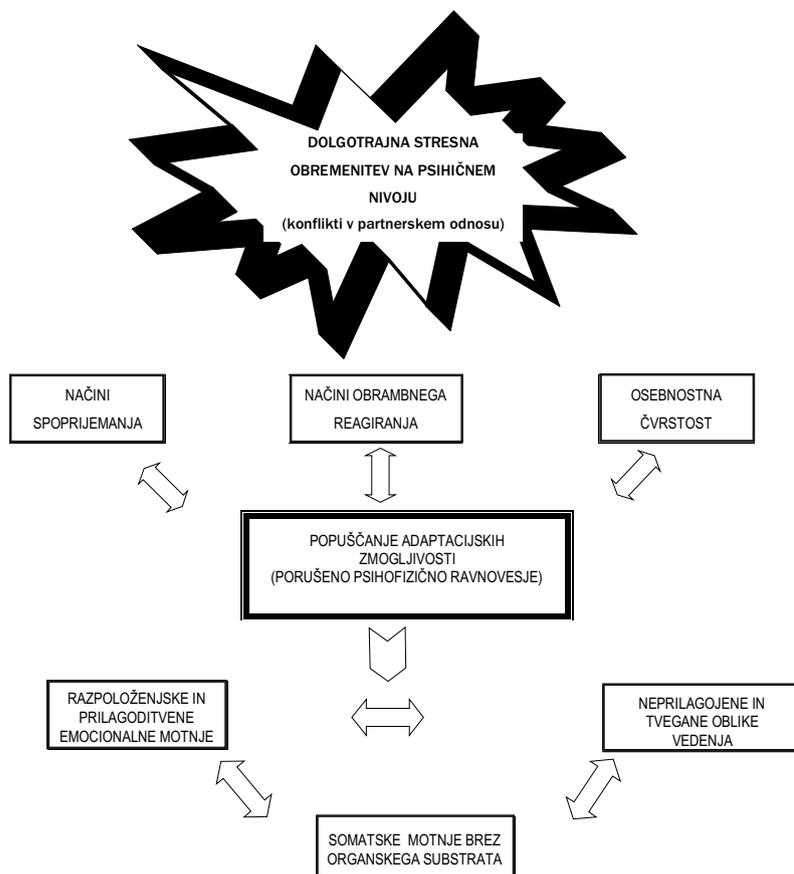

Slika 1: Nelinearni, interakcijski sistemski model za vse bolezni (Leigh, 1983; po Selič, 1999, str.179).

energije, informacij in drugih vsebin. Tudi vloga in pomen zdravja in bolezní se v življenju neke osebe spreminjata. Zato je pojav zdravja in bolezní smiselno razumeti in obravnavati z vidika dinamike in procesa. Tako kot osebnost se tudi zdravje in bolezen razvijata v prepletu procesov razvoja, rasti in zorenja. Vse predhodne stopnje vplivajo na sedanje, te pa na prihodnje. Zdravje in bolezen nista statično stanje, temveč sta proces, ki ga je možno razumeti le v spremenljivem sociokulturnem okviru. Sodobna biopsihosocialna perspektiva je opredelila vlogo vseh treh konstitutivnih dejavnikov: biološke, psihološke in socialne. (Sarafino, 1990; po Selič, 1999)

Opredelitev problema

V prispevku izhajam iz *psihofiziološkega integracijskega modela nastanka bolezní* (Adamovič, 1984) in *biopsihosocialnega modela zdravja in bolezní* (Engel, 1990; po Selič, 1999). Psihofiziološki model nastanka bolezní v izodišče postavlja emocionalne obremenitve in iz teh izhajajoče emocionalne motnje, ki se preko funkcionalnih motenj organov in organskih sistemov ter organskih poškodb manifestirajo s somatskimi simptomi. Biopsihosocialni model zdravja in bolezní pa poudarja interakcijo med socialnimi, psihičnimi in biološkimi dejavniki, ki sodelujejo pri nastanku in razvoju bolezní. Nastanek, stopnjo in trajanje disfunkcij določajo zunanji in notranji dejavniki in niso odvisne le od delovanja zunanjih stresnih obremenitev, saj bi na ta način pretirano izpostavili patogenost zunanjih dejavnikov. Biopsihosocialni model zdravja in bolezní tako dopolnjuje in nadgrajuje psihofiziološki integracijski model, saj poudarja interakcijo med socialnimi, psihičnimi in biološkimi dejavniki. Predpostavljala sem, da bi sinteza obeh modelov uspešno razložila dogajanje in odzivanje partnerjev v razhajanju. Glede na opredelitev problema sem oblikovala sledečo hipotetično predpostavko: Konflikti v partnerskem odnosu in posledično razpad partnerske zveze predstavljajo dolgotrajno emocionalno obremenitev, kar pomeni dolgotrajno stresno obremenitev na psihičnem nivoju. Obvladovanje dolgotrajne stresne obremenitve izčrpava posameznikove prilagoditvene zmogljivosti, kar privede do porušenega psihičnega in fizičnega ravnovesja ter povzroči emocionalne, vedenjske in somatske motnje. Stopnjo, trajanje in vrsto simptomov v procesu porajanja in v procesu persistiranja pa določajo inter in intrapsihični dejavniki. Interpsihični dejavnik v našem primeru predstavlja konflikt v partnerskem odnosu, od intrapsihičnih dejavnikov pa sem izpostavila načine spoprijemanja z obremenitvami, načine obrambnega odzivanja in osebnostno čvrstost. Delovanje pa je tudi obratno, simptomi po obratni poti krepijo delovanje strategij spoprijemanja, obrambnega vedenja ter partnerjem v razhajanju še bolj utrjujejo občutek ogorženosti v dani situaciji. Shematski prikaz sinteze psihofiziološkega integracijskega modela nastanka bolezní in biopsihosocialnega modela zdravja in bolezní bi v danem primeru lahko bil sledeč:

Slika 2: Hipotetični model sinteze psihofiziološkega integracijskega modela nastanka bolezni (Adamović, 1984) in biopsihosocialnega modela zdravja in bolezni (Engel, 1980; po Selič, 1999).

Metoda

Udeleženci

V začetku bi pojasnila, da sta v študiji izraza »eksperimentalna skupina« in »kontrolna skupina« uporabljena pogojno, zaradi lažjega razumevanja, saj v raziskavi nimamo opraviti s pravim eksperimentalnim raziskovalnim načrtom.

V eksperimentalni skupini je sodelovalo 60 zakoncev, ki so v postopku razveze zakonske zveze. Sodišče po tem, ko zakonci vložijo tožbo ali sporazumni predlog za razvezo zakonske zveze, zaprosi Center za socialno delo, da strokovni delavec opravi

Tabela 1: Numeričen prikaz vzorca.

	ES	KS
Spol		
$N_{\text{moški}}$	30	30
$N_{\text{ženski}}$	30	30
N_{skupaj}	60	60
Povprečna starost v letih		
$M_{\text{moški}}$	37,4	39,0
$M_{\text{ženske}}$	36,8	36,7
M_{skupaj}	37,0	37,8
Izobrazba		
$N_{\text{OŠ}}$	7	7
$N_{\text{IV.}}$	13	13
$N_{\text{V.}}$	29	29
$N_{\text{VI. in VII.}}$	11	11
Povprečno trajanje zakonske zveze v mesecih	163,3	177,3
Povprečno število otrok	1,78	1,97
Povprečno trajanje zakonske krize v mesecih	56,9	-

svetovalni razgovor pred razvezo in poda mnenje, kateremu od staršev naj se zaupajo mladoletni otroci v varstvo, vzgojo in oskrbo. Na svetovalni razgovor pred razvezo so vabljeni zakonci, ki imajo mladoletne otroke. Kontrolno skupino predstavlja 60 zakoncev, ki ocenjujejo svoj partnerski odnos kot zadovoljiv in zakonsko zvezo kot uspešno. Skupini sta izenačeni po spolu, starosti, izobrazbi, številu let zakonske zveze, številu otrok, rojenih v zakonski zvezi, ter urbanem in kulturnem okolju, v katerem živijo.

Pripomočki in spremenljivke

Zaradi lažjega razumevanja sta z enako utemeljitvijo kot v podpoglavju Udeleženci, pogojno uporabljena tudi izraza »odvisne spremenljivke« in »neodvisne spremenljivke«.

Merski instrument je predstavljala baterija psiholoških testov in vprašalnikov:

1. *Lestvica emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj* (Kričaj Korelc, 2004).
2. *Načini spoprijemanja s stresom (WCQ – I; Folkman in Lazarus, 1988).*
3. *Lestvica emocionalnih stanj (LES; Lamovec, 1988).*
4. *COR-NEX 2.* Za namen raziskave sem vrednotila postavke od 20 do 79, ki se nanašajo na predmet in cilj raziskave (emocionalne in psihosomatske simptome).
5. *Osebnostna čvrstost (HS; Kobasa in Maddi, 1979; po Lamovec, 1994).*
6. *Vprašalnik življenjskega sloga (VŽS; Kellerman, 1980; po Lamovec, 1994).*

V raziskavi so odvisne spremenljivke rezultati na vseh šestih instrumentih, ki so odražale:

- emocionalne motnje
- vedenjske motnje
- somatske motnje
- načine spoprijemanja
- osebnostno čvrstost
- načine obrambnega reagiranja.

Pri odvisnih spremenljivkah emocionalne, vedenjske in somatske motnje sem ugotavljala poleg kvalitativnega še kvantitativni vidik. Glede na kvaliteto sem v raziskavo vključila emocionalne, somatske in vedenjske motnje Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj (kot so opredeljene po Mednarodni klasifikaciji bolezni - ICD10), COR NEX 2 testu ter po Lestvici emocionalnih stanj. Kvantitativni vidik predstavlja moč pojavljanja motenj, izražena s subjektivno oceno moči na samooценjevalni petstopenjski lestvici (Lestvica vedenjskih, emocionalnih in somatskih motenj ter Lestvica emocionalnih stanj).

Neodvisne spremenljivke so bile kvaliteta partnerskega odnosa (dve vredosti, partnerji v razhajanju in partnerji, ki ocenjujejo svojo partnersko zvezo kot uspešno) ter spol.

Oznake spremenljivk

Lestvica emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj (Kričaj Korelc, 2004)

- E – emocionalne motnje
- V – vedenjske motnje
- S – somatske motnje
- VES – splošna emocionalna, vedenjska in somatska obremenjenost

- K1 – duševne in vedenjske motnje zaradi škodljivega uživanja alkohola
- K2 – duševne in vedenjske motnje zaradi škodljivega uživanja kofeina
- K3 – duševne in vedenjske motnje zaradi škodljivega uživanja tobaka
- K4 – duševne in vedenjske motnje zaradi škodljivega uživanja več drog in drugih psihoaktivnih snovi
- K5 – zloraba snovi, ki ne ustvarjajo odvisnosti
- K6 – reakcija na hud stres in prilagoditvene motnje
- K7 – somatoformne motnje
- K8 – nevrastenija (utrujenost, upad delovne storilnosti, izčrpanost)
- K9 – motnje prehranjevanja
- K10 – neorganske motnje spanja

- K11 – spolna disfunkcija brez organske osnove
- K12 – motnje navad in nagibov

Načini spoprijemanja s stresom (WCQ) I; Folkman in Lazarus, 1988)

- KON – konfrontacija
- DIS – distanciranje
- SAM – samokontrola
- ISP – iskanje socialne pomoči
- SOD – sprejemanje odgovornosti
- BEG – beg/izogibanje
- NRP – načrtno reševanje problema
- PPO - pozitivna ponovna ocena

Lestvica emocionalnih stanj (LES; Lamovec, 1988)

- DEP – depresivnost
- ZAD – zadovoljstvo
- AGR – agresivnost
- RAV – ravnodušnost
- POS – pozitivna samoocena
- NES – negativna samoocena

COR-NEX 2

- CE – vsota točk tistih postavk, ki se nanašajo na emocionalne motnje (patološke razpoloženske reakcije- zlasti depresije, nervoznost in anksioznost, patološke reakcije strahu).
- CS – vsota točk tistih postavk, ki se nanašajo na somatske motnje (nevrocirkulatorni psihosomatski simptomi, psihosomatski simptomi, hipohondrija in astenija, gastrointestinalni psihosomatski simptomi).
- COR – vsota točk vseh postavk

Osebnostna čvrstost (HS; Kobasa in Maddi, 1979; po Lamovec 1994)

- ANG – angažiranost
- IZZ – izzvanost
- NAD – nadzor

Vprašalnik življenjskega sloga (VŽS; Kellerman, 1980; po Lamovec, 1994)

- ZAN – zanikanje
- REP – represija
- REG – regres

- KOM – kompenzacija
- PRO – projekcija
- INT – intelektualizacija
- REF – reakcijska formacija
- PRE – premeščanje
- SON – splošna obrambna naravnost

Postopek

Eksperimentalna skupina. Zbiranje podatkov eksperimentalne skupine je bilo težavno in je trajalo od leta 2001 do leta 2003. Testno baterijo so izpolnjevali zakonci, ki so prišli po zaprosilu sodišča na Center za socialno delo na svetovalni razgovor pred razvezo. Po opravljenem svetovalnem razgovoru sem zakonca seznanila z namenom raziskave in ju prosila za sodelovanje. Sodelovanje je bilo prostovoljno. Le redki zakonci so se odzvali. Za večino je razveza zakonske zveze prehuda čustvena obremenitev in pomeni zanje vse, kar predstavlja več kot nujno urejanje po uradnih institucijah, dodatno obremenitev in več kot v danem trenutku zmorejo. Zakonec ali zakonca, ki sta pristala na sodelovanje, sta izpolnjevala vsak svojo testno baterijo individualno. Večina preizkušancev, ki so privolili v sodelovanje, je bilo motiviranih za izpolnjevanje, ob tem so se želeli še pogovoriti o lastnih psihičnih obremenitvah razveze. Testiranje je torej preizkušancem omogočilo, da so lahko prejeli še osebno pomoč in opravili osebni svetovalni pogovor.

Kontrolna skupina. Podatke sem zbirala v letu 2002. Testno baterijo so izpolnjevali zakonci, ki so predhodno ocenili svoj partnerski odnos kot zadovoljiv in zakonsko zvezo kot uspešno. Izbrani zakonski pari so se ujemali v vseh kontroliranih spremenljivkah zakonskih parov iz eksperimentalne skupine. Pred začetkom testiranja sem zakonca seznanila z namenom raziskave. Sodelovanje je bilo prostovoljno. Zakonca sta izpolnjevala vsak svojo testno baterijo individualno. Skoraj vsi zakonski pari, na katere sem se obrnila, so privolili v sodelovanje in so bili visoko motivirani. Nekateri so se zanimali tudi za rezultate. Veliko zakoncev je dodalo komentar, da je bilo izpolnjevanje zanimivo in koristno tudi za njih same, saj so se na ta način poglobili vase in odkrili nekaj novega o sebi.

Poleg opisnih statistik je bila opravljena še strukturna analiza podatkov. Glede na naravo spremenljivk je bila uporabljena enosmerna analiza variance (multivariatno napovedovanje).

Rezultati in razprava

Preden bom poskušala v raziskavi dobljene rezultate razložiti v luči doslej znanih teorij, raziskav in stališč, bi želela izpostaviti in podati kritično oceno raziskovalnega projekta v delu, ki se nanaša na zbiranje podatkov. Veliko število parov v razveznem postopku,

na katere sem se obrnila z baterijo merskih inštrumentov, je odklonilo sodelovanje. Le redki zakonci so se odzvali. Smiselno in zanimivo bi bilo ugotoviti motivacijske dejavnike, ki so vplivali na odločitev za ali ne vključitev v raziskavo. Tudi motivacijski dejavniki (ki so ostali nekontrolirani) lahko pomembno vplivajo na dobljene rezultate v smislu, da povzročajo pristranskost vzorca.

Iz tabele 1 so razvidni podatki, da je povprečna starost partnerjev v razhajanju 37 let. Največ oseb ima srednjo strokovno izobrazbo, sledijo osebe s srednjo poklicno izobrazbo in nato z višješolsko, visoko strokovno ali visoko univerzitetno izobrazbo. Najmanj jih je z osnovnošolsko izobrazbo. Povprečno so bili zakonci poročeni trinajst let in pol, najnižje število let zakonske zveze je 3 leta in najvišje 31 let. Krizo v zakonski zvezi so zakonci povprečno doživljali zadnjih štiri do pet let. Največje število otrok ima razvezana družina s štirimi otroki, medtem ko je najnižje število otrok v razvezanih družinah en otrok. Na osnovi dobljenih podatkov lahko opredelimo, da se v raziskavo vključeni zakonci nahajajo v *srednjem obdobju kariere zakoncev* (Požarnik, 1979). V tem obdobju se interesi partnerjev razhajajo in neodvisno razvijajo. Pri enem ali obeh zakoncih se lahko pojavi občutek, da ju zakon utesnjuje in onemogoča osebnostno rast in močna želja po samostojnosti. V tem obdobju so pogosti ostri in odkriti spori in številni pari se pogovarjajo o razvezi ali ločitvi. To obdobje pa v našem primeru sovpada še z *Eriksonovim obdobjem srednjih let in krizo srednjih let*. To obdobje odrasli doživljajo kot mejo med svojo preteklostjo in prihodnostjo, posameznik usmeri pozornost nase, analizira svoje preteklo ravnanje, življenjski slog, cilje, ki si jih je zastavil in ocenjuje svoje dosežke. Z namenom, da bi čimbolj smiselno, zadovoljno in odgovorno preživel drugo polovico življenja, razmišlja o tem, kaj bo spremenil. To je obdobje skrajne psihološke nestabilnosti, v katerem posameznik oblikuje pomembne odločitve in ima precejšen vpliv na nadaljnji potek dogodkov v življenju.

Do razpada partnerskega odnosa je torej pri večini zakoncev prišlo v zelo težavnem obdobju življenja, v katerem se kot posameznika in partnerja srečujeta s pomembnimi prelomnicami in z njimi povezanimi razvojnimi krizami v osebnostnem in partnerskem odnosu. Zakonci se lahko razvežejo v obliki tožbe za razvezo zakonske zveze, katero poda eden od zakoncev, ali razvezo zakonske zveze sporazumno predlagata oba zakonca. Največ razvez je v obliki tožb, katere podajo žene (67%), sporazumnih predlogov je le 10%. Podobno razmerje ugotavljajo tudi Ameriške raziskave.

Teme konfliktov so različne, kakor so tudi razlogi za razvezo zakonske zveze različni in multipli. Raziskava je potrdila, da je najpogostejši vzrok za razvezo *značajska različnost partnerjev* (37 %), ki se je skozi leta skupnega življenja poglobljala in postajala vse bolj transparentna. Sicer pa je pojem značajska različnost zelo širok in zajema različnosti na več področjih ter nivojih življenja in delovanja partnerjev. Naslednja najpogostejša razloga sta še *nezvestoba partnerja* (27 %) in *odtujitev* (25 %). Partnerja zaradi vse večjega razhajanja in odtujevanja izgubljata stik ter eden ali oba iščeta nova zanimanja, novo veljavo in osebnostno izpolnitev zunaj zakona. Potrebo po tem, da bi zbežala iz razmerja, poleg nezvestobe predstavljajo še *prekomerna*

Tabela 2 : Prikaz razlik med preizkušanci kontrolne in eksperimentalne skupine v aritmetičnih sredinah spremenljivk vprašalnika WCQ I., Lestvice emocionalnih stanj, COR NEX 2, Vprašalnika osebnostne čvrstosti, Vprašalnika življenjskega sloga in Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj

Sprem.		SS	df	MS	F	p
KON	BG	300,833	1	300,833	32,458	0,000
	WG	1093,667	118	9,268		
	Total	1394,500	119			
DIS	BG	36,300	1	36,300	3,631	0,059
	WG	1179,667	118	9,997		
	Total	1215,967	119			
SAM	BG	264,033	1	264,033	23,184	0,000
	WG	1343,833	118	11,388		
	Total	1607,867	119			
ISP	BG	576,408	1	576,408	31,761	0,000
	WG	2141,517	118	18,148		
	Total	2717,925	119			
SOD	BG	19,200	1	19,200	4,438	0,037
	WG	510,500	118	4,326		
	Total	529,700	119			
BEG	BG	210,675	1	210,675	17,220	0,000
	WG	1443,650	118	12,234		
	Total	1654,325	119			
NRP	BG	1,875	1	1,875	0,147	0,702
	WG	1503,117	118	12,738		
	Total	1504,992	119			
PPO	BG	255,208	1	255,208	17,800	0,000
	WG	1691,783	118	14,337		
	Total	1946,992	119			
DEP	BG	190,008	1	190,008	5,406	0,022
	WG	4147,783	118	35,151		
	Total	4337,792	119			
ZAD	BG	195,075	1	195,075	3,329	0,071
	WG	6914,517	118	58,598		
	Total	7109,592	119			
AGR	BG	11,408	1	11,408	0,416	0,520
	WG	3236,517	118	27,428		
	Total	3247,925	119			
RAV	BG	37,408	1	37,408	4,695	0,032
	WG	940,183	118	7,968		
	Total	977,592	119			
POS	BG	25,208	1	25,208	1,641	0,203
	WG	1812,117	118	15,357		
	Total	1837,325	119			
NES	BG	52,008	1	52,008	7,709	0,006
	WG	796,117	118	6,747		
	Total	848,125	119			
CE	BG	116,033	1	116,033	8,746	0,004
	WG	1565,433	118	13,266		
	Total	1681,467	119			
CS	BG	54,675	1	54,675	2,118	0,148
	WG	3045,917	118	25,813		
	Total	3100,592	119			
COR	BG	300,833	1	300,833	4,415	0,038
	WG	8040,633	118	68,141		
	Total	8341,467	119			
ANG	BG	15,408	1	15,408	0,945	0,333
	WG	1924,917	118	16,313		
	Total	1940,325	119			
IZZ	BG	120,000	1	120,000	7,030	0,009
	WG	2014,367	118	17,071		
	Total	2134,367	119			
NAD	BG	210,675	1	210,675	1,953	0,165
	WG	2731,917	118	107,898		
	Total	2942,592	119			
ZAN	BG	12,033	1	12,033	3,243	0,074
	WG	437,833	118	3,710		
	Total	449,867	119			
REP	BG	0,833	1	0,833	0,195	0,660
	WG	505,033	118	4,280		
	Total	505,867	119			
REG	BG	23,300	1	23,300	4,029	0,047
	WG	711,667	118	6,031		
	Total	735,967	119			

Sprem.		SS	df	MS	F	Sig.
KOM	BG	3,675	1	3,675	1,037	0,311
	WG	418,317	118	3,545		
	Total	421,992	119			
PRO	BG	8,333E-03	1	8,333E-03	0,003	0,960
	WG	390,783	118	3,312		
	Total	390,792	119			
INT	BG	4,408	1	4,408	1,328	0,251
	WG	391,583	118	3,319		
	Total	395,992	119			
REF	BG	1,200	1	1,200	0,317	0,575
	WG	446,767	118	3,786		
	Total	447,967	119			
PRE	BG	1,875	1	1,875	0,656	0,419
	WG	337,117	118	2,857		
	Total	338,992	119			
SON	BG	252,300	1	252,300	3,765	0,055
	WG	7907,400	118	67,012		
	Total	8159,700	119			
V	BG	6765,008	1	6765,008	47,632	0,000
	WG	16759,117	118	142,026		
	Total	23524,125	119			
E	BG	6307,500	1	6307,500	47,333	0,000
	WG	15724,367	118	133,27		
	Total	22031,867	119			
S	BG	6035,008	1	6035,008	21,308	0,000
	WG	33420,117	118	283,221		
	Total	39455,125	119			
VES	BG	53509,633	1	53509,633	45,490	0,000
	WG	138803,17	118	1176,298		
	Total	192312,80	119			
K1	BG	37,408	1	37,408	34,508	0,000
	WG	127,917	118	1,084		
	Total	165,325	119			
K2	BG	12,033	1	12,033	10,405	0,002
	WG	136,467	118	1,156		
	Total	148,500	119			
K3	BG	25,208	1	25,208	17,417	0,000
	WG	170,783	118	1,447		
	Total	195,992	119			
K4	BG	7,500E-02	1	7,500E-02	3,105	0,081
	WG	2,850	118	2,415E-02		
	Total	2,925	119			
K5	BG	3,333	1	3,333	8,813	0,004
	WG	44,633	118	0,378		
	Total	47,967	119			
K6	BG	6307,500	1	6307,500	47,333	0,000
	WG	15724,367	118	133,257		
	Total	22031,867	119			
K7	BG	3434,700	1	3434,700	14,811	0,000
	WG	27363,967	118	231,898		
	Total	30798,667	119			
K8	BG	364,008	1	364,008	59,182	0,000
	WG	725,783	118	6,151		
	Total	1089,792	119			
K9	BG	226,875	1	226,875	21,609	0,000
	WG	1238,917	118	10,499		
	Total	1465,792	119			
K10	BG	452,408	1	452,408	17,257	0,000
	WG	3093,517	118	26,216		
	Total	3545,925	119			
K11	BG	554,700	1	554,700	37,590	0,000
	WG	1741,267	118	14,756		
	Total	2295,967	119			
K12	BG	7,500	1	7,500	10,327	0,002
	WG	85,700	118	0,726		
	Total	93,200	119			

odsotnost partnerja od doma (6 %), zatekanje v delo (12 %) in alkoholna zasvojenost (6%). Navedeno je le preusmeritev pozornosti ter odklon od resničnega iskanja rešitve zakona. Ob tem se pojavljajo huda nesoglasja, v katerih partnerja branita vsak svojo na novo odkrito vlogo. Zelo pogosto je tudi *psihično in fizično nasilje s strani partnerja* (12 %).

Razlike med skupinama partnerjev v razhajanju in partnerjev z uspešno partnersko zvezo

Rezultati tabele 2 kažejo, da se osebe s težavami v partnerskem odnosu odzivajo z *emocionalnimi, vedenjskimi in somatskimi motnjami* pomembno pogosteje in pomembno močnejše kot osebe, ki ocenjujejo svoj partnerski odnos kot uspešen. Prav tako je razvidno, da partnerji v razhajanju dosegajo statistično pomembno višje rezultate od partnerjev v uspešni partnerski zvezi v vseh kategorijah Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj, še posebej izstopata kategoriji »reakcija na hud stres in prilagoditvene motnje« ter »somatoformne motnje«, ki dejansko zajemata in opisujeta največ emocionalnih in somatskih motenj. Tabela 2 nam kaže, da se skupini preizkušancev statistično pomembno razlikujeta tudi v dimenzijah depresivnost, ravnodušnost in negativna samoocena Lestvice emocionalnih stanj. Visoka stopnja napetosti ustvari pogoje, v katerih organizem postopno izgublja svojo naravno odpornost ter zdrsrne v psihofiziološke odzive. Psihofiziološki odziv na ta način pomaga razbremeniti človekovo zavest, omili ostrino konflikta ter prinese s simptomi odlog rešitve (Selič, 1994). Osebe obeh spolov, ki se razvezujejo, subjektivno močno doživljajo emocionalna stanja z negativnim hedonskim tonom in manifestirajo kvalitativno in kvantitativno več razpoloženskih in prilagoditvenih emocionalnih motenj kot reakcijo na stresno dogajanje. Prav tako se bolj neprilagojeno in tvegano vedejo z namenom, da bi lajšale in sproščale psihofizično napetost, ki se pojavlja kot rezultat dolgotrajne stresne obremenitve na psihičnem nivoju. Se tudi močnejše odzivajo s somatskimi motnjami brez organske osnove in določljivih telesnih povzročiteljev kot način preobrazbe inter in intrapsihičnega konflikta v telesni odziv.

Tabela 3 nam prikazuje, katerih pet simptomov iz Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj so posamezne skupine preizkušancev najpogosteje izbrale. Simptomi so pri vsaki skupini preizkušancev navedeni po vrstnem redu pogostosti pojavljanja. Iz tabele 3 je razvidno, da so partnerji v razhajanju od vseh emocionalnih, vedenjskih in somatskih simptomov najpogosteje izbirali simptome, ki označujejo predvsem *emocionalne motnje*, in sicer pogosto nihanje razpoloženja, zaskrbljenost, potrnost, razdražljivost, čustvene izbruhe, občutke krivde in strah. Vsi opisani simptomi se pri partnerjih v razhajanju pojavljajo opazno pogosteje kot pri partnerjih, ki so s svojo partnersko zvezo zadovoljni.

Kot je razvidno iz rezultatov se zakonci v razveznem postopku najpogosteje čutijo *zaskrbljeni*. Zaskrbljenost je »... vrsta strahu pred okoliščinami, v katere

Tabela 3: Število izbir najpogosteje izbranih simptomov Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj po posameznih skupinah preizkušancev.

	KS	ES	KS - ženske	KS - moški	ES - ženske	ES - moški
<i>N</i>	60	60	30	30	30	30
simptom 1	35	53	18	17	27	26
simptom 2	29	48	15	16	24	24
simptom 3	29	47	14	14	24	24
simptom 4	28	44	13	14	22	24
simptom 5	26	42	12	14	22	23
simptom 6	-	-	-	-	22	-

Legenda:

1. KS (*simptom 1*= zaskrbljenost, *simptom 2*=pogosto nihanje razpoloženja, *simptom 3*=potrtost, *simptom 4*=razdražljivost, *simptom 5*=težave z nespečnostjo)
2. ES (*simptom 1*=pogosto nihanje razpoloženja, *simptom 2*=potrtost, *simptom 3*=zaskrbljenost, *simptom 4*=razdražljivost, *simptom 5*=občutek krivde)
3. KS - ženske (*simptom 1*=zaskrbljenost, *simptom 2*=potrtost, *simptom 3*=razdražljivost, *simptom 4*=pogosto nihanje razpoloženja, *simptom 5*=bolečine v želodcu)
4. KS - moški (*simptom 1*=zaskrbljenost, *simptom 2*=pogosto nihanje razpoloženja, *simptom 3*=nemirno spanje, *simptom 4*=potrtost, *simptom 5*=razdražljivost)
5. ES - ženske (*simptom 1*=pogosto nihanje razpoloženja, *simptom 2*=zaskrbljenost, *simptom 3*=potrtost, *simptom 4*=občutek krivde, *simptom 5*=čustveni izbruhi, *simptom 6*=strah)
6. ES - moški (*simptom 1*=pogosto nihanje razpoloženja, *simptom 2*=prekomerno pitje alkoholnih pijač, *simptom 3*=potrtost, *simptom 4*=razdražljivost, *simptom 5*=zaskrbljenost).

oseba nima uvida in kontrole ter bi te okoliščine lahko ogrozile njegove vrednote in njega samega ...» (Milivojević, 2000, str.493). Bistvo zaskrbljenosti je v mobilizaciji energije za tiste akcije v sedanjosti, ki bodo preprečile, zmanjšale ali preložile predpostavljen negativen izid, oziroma v sedanjosti najde najboljšo rešitev za nastali problem. Oseba je zaskrbljena, da ga bodo dogodki, nad katerimi nima popolne kontrole, presenetili in izzvali neprijetne posledice. Oseba, ki je zaskrbljena, se preokupira z mentalnimi predstavami o objektu svoje zaskrbljenosti, pozitivni element tega pa je v tem, da oseba išče rešitve problema.

Prisoten *strah* pri osebah v razveznem postopku nam pove, da je oseba v situaciji, za katero ni dovolj dobro pripravljena in presega njene zmožnosti. Milivojević (2000) navaja, da ima strah v evolutivnem smislu funkcijo preživetja, samozaščite in zaščite vrednostnega sistema. Včasih se strah telesno reprezentira. V tem primeru govorimo o somatiziranem strahu, saj se pojavlja njegova somatska komponenta. V somatizaciji (Overback; po Kobal, 1993) lahko najdemo tudi povezavo med obrambnim reagiranjem in somatskimi odzivi, saj lahko pomeni zatekanje k telesnemu simptomu način nezrele obrambe. Somatizacija osebi omogoča, da svoje psihične stiske razrešuje v obliki somatskih simptomov. Preko telesnih simptomov posameznik odvaja notranjo napetost in mu služi kot obramba pred osebnostnim razpadom. Somatizacija se lahko razvije v psihosomatsko motnjo ali obolenje. Pri partnerjih v razveznem postopku se

sprožajo socialni strahovi, od katerih sta najpogostejša separacijski strah in strah pred zavrženostjo. Odrasla oseba s separacijskim strahom izraža simbiotski odnos s svojimi starši ali v kolikor se ji je uspelo odtrgati iz simbioze, se poskuša simbiotično povezati s partnerjem, ob katerem se bo počutila varno in bo prevzel odgovornost zanjo. Separacijski strah v teh partnerskih zvezah pri osebi sproža vsakršna situacija, ki ima značaj razhajanja ali zapuščanja. Separacijski strah je komponenta depresije, ki se pojavi kot reakcija na izgubo pomembnega drugega. Strah pred zavrženostjo izvira iz strahu pred samim seboj, saj ima oseba predstavo o sebi kot o inferiornem bitju. Verjame, da bo, v kolikor bo naredila nekaj neadekvatnega, zavržena s strani partnerja (eksternaliziran samoprezir).

Milivojević (2000) opisuje, da je osnovni kontekst depresije izguba, zato je depresija povezana z žalostjo. »Oseba čuti žalost v situacijah, v katerih ocenjuje, da je neupravičeno izgubila nekoga ali nekaj, kar je imelo zanjo visoko vrednost« (Milivojević, 2000, str.598) Izgubljeni objekt je za osebo vedno pomemben in internaliziran. Vanj je oseba veliko investirala. Kronična žalost je mogoča zaradi vzdrževanja specifičnih misli in predstav ter preokupacije osebe z izgubljenim objektom. Izguba prizadene osebo v njenem bistvu in ni sposobna osmisлити nadaljnje življenje brez izgubljenega objekta. Ker je izgubljena oseba ne le zunanji temveč tudi notranji objekt, lahko razumemo žalost kot osnovno čustvo ob razpadu partnerskega odnosa. V trenutku, ko zveza razpade in je partner izgubljen, se mora notranji, intrapsihični svet osebe prilagoditi novo nastali situaciji in prisiljuje osebo k reorganizaciji svojega notranjega sveta. Proces ločevanja od notranjega objekta, ki ne obstaja več v zunanjem svetu, imenujemo žalovanje. Ob tem oseba izraža še druge značilnosti, kot so nespečnost, pomanjkanje aktivnosti, izguba energije, kronična utrujenost, občutki krivde, samomorilne misli, motnje prehranjevanja in še številne druge simptome. Praper (1999) razlikuje depresijo od žalovanja po tem, da depresija ni proces. Žalovanje se izteče in preneha, depresija ostaja. Patološke depresivne reakcije se pojavljajo pri tistih partnerjih, ki so imeli predhodne negativne izkušnje separacije ter pri osebah, pri katerih ego ni v stanju, da s sintetično in integrativno funkcijo izpelje intrapsihično adaptacijo.

Zakaj je proces žalovanja v ločitvenem procesu pomemben?

Oseba prestrukturira svoj vrednostni sistem, saj se loči od nekoga, ki mu je bil zelo pomemben (mora se psihično razvezati, da se lahko ponovno veže) ter se prilagodi novi situaciji. S tem skozi proces utrdi obstoječo socialno mrežo (izražanje žalosti je klic po sočustvovanju in iskanju utehe). Da lahko žalost in žalovanje označimo kot adekvatno, mora biti intenzivnost žalosti v skladu z značajem izgube, izražanje žalosti mora biti socialno sprejemljiva ter dolžina žalovanja v skladu s kulturnimi normami. Engel, Lindemann in Clayton (1974; po Selič, 1999) so opisali potek procesa žalovanja, ki navadno doseže vrhunec v četrtem mesecu po izgubi. Večina simptomov, povezanih z žalovanjem, izzveni pri 85% oseb po preteku enega leta. Proces normalnega žalovanja naj bi trajal približno leto dni. Za razliko od smrti partnerja, kjer je izguba dejanska,

Tabela 4: Povprečne vrednostne moči pojavljanja telesnih simptomov za pet najmočnejše izraženih telesnih simptomov Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj po posameznih skupinah preizkušancev.

	KS	ES	KS - ženske	KS - moški	ES - ženske	ES - moški
<i>N</i>	60	60	30	30	30	30
simptom 1	0,68	1,1	0,77	0,6	1,43	0,96
simptom 2	0,48	0,93	0,47	0,5	1,3	0,83
simptom 3	0,33	0,93	0,43	0,23	1,17	0,83
simptom 4	0,31	0,88	0,43	0,2	1,13	0,77
simptom 5	0,25	0,82	0,33	0,2	1,03	0,77

Legenda:

1. preizkušanci kontrolne skupine (*simptom 1*=bolečine v želodcu, *simptom 2*= povečano potenje, *simptom 3*= razbijanje srca, *simptom 4*=pogosti ali trajni glavoboli, *simptom 5*=tresenje rok)
2. preizkušanci eksperimentalne skupine (*simptom 1*=bolečine v želodcu, *simptom 2*= razbijanje srca, *simptom 3*=prebavne težave, *simptom 4*= povečano potenje, *simptom 5*=pogosti ali trajni glavoboli)
3. ženske kontrolne skupine (*simptom 1*=bolečine v želodcu, *simptom 2*=povečano potenje, *simptom 3*=pogosti ali trajni glavoboli, *simptom 4*=razbijanje srca, *simptom 5*=grizenje nohtov)
4. moški kontrolne skupine (*simptom 1*=bolečine v želodcu, *simptom 2*=povečano potenje, *simptom 3*=razbijanje srca, *simptom 4*= tresenje rok, *simptom 5*=prebavne težave)
5. ženske eksperimentalne skupine (*simptom 1*=bolečine v želodcu, *simptom 2*=zbadanje v prsih, *simptom 3*=razbijanje srca, *simptom 4*=pogosto obolevanje za različnimi boleznimi in poškodbami, *simptom 5*=pogosti ali trajni glavoboli)
6. moški eksperimentalne skupine (*simptom 1*= prebavne težave, *simptom 2*=povečano potenje, *simptom 3*=škrtnje z zobmi, *simptom 4*= bolečine v želodcu, *simptom 5*=grizenje nohtov).

trenutna in enoznačna, pa lahko pri razvezi in ločitvi partnerji doživijo oziroma začutijo izgubo v različnih obdobjih procesa razveze. Ta izguba ni trenutna. Kljub temu žalovanje ob tovrstni izgubi kaže podobne zakonitosti kot ob smrti partnerja.

Rezultati naloge kažejo, da so pri partnerjih v razhajanju pogosti občutki krivde. Partner lahko s svojo žalostjo ali depresijo povzroča v drugem občutke krivde zaradi nastale situacije ne glede na to, da je bilo skupno življenje nevzdržno in nekvalitetno. Milivojević (2000) razlaga, da bi oseba mogla občutiti krivdo, mora v procesu socializacije razviti osebnostno strukturo, ki to omogoča in vsebuje socialne norme in vrednote. Občutek krivde v strukturi osebnosti se nanaša na tisti del osebnosti, ki vsebuje samoobtoževanje. Pri tem del osebnosti samoobtožuje, drugi del pa trpi občutek krivde. Občutki krivde imajo funkcijo samokaznovanja. Osebe, ki na odnosne konflikte odreagirajo z občutki krivde, so se v preteklosti naučile prevzemati odgovornost za neljube dogodke nase. Selič in Umek (1994) ugotavljata, da gre pri osebah z občutki krivde pogosto tudi za psihosomatske odzive.

Tabela 4 nam prikazuje, katerih pet telesnih simptomov iz Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj je pri posameznih skupinah preizkušancev najmočnejše izraženih. Simptomi so pri vsaki skupini preizkušancev navedeni po vrstnem redu moči pojavljanja. Tabela 4 nam kaže, da se pri osebah s težavami v partnerskem

odnosu od *telesnih simptomov* najmočneje izražajo bolečine v želodcu, sledijo še razbijanje srca in zbadanje v prsih, prebavne težave, povečano potenje, pogosti ali trajni glavoboli, tresenje rok, obolevanje za različnimi boleznimi in poškodbami, grizenje nohtov in škrtanje z zobmi. Tudi tukaj vidimo, da se pri partnerjih v razhajanju opisani simptomi opazno močneje izražajo kot pri partnerjih v uspešnih partnerskih zvezah. Poleg tega iz tabele 2 vidimo, da je za eksperimentalno skupino značilna še utrujenost, upad delovne storilnosti in izčrpanost, neorganske motnje spanja ter spolne disfunkcije brez organske osnove. Glavna značilnost teh telesnih simptomov je njihovo pogosto pojavljanje brez organske osnove in so pokazatelj, da stresna doživetja prizadenejo imunski sistem ter psihično in telesno odpornost človeka. Ammon (1978; po Rojšek, 1990) v zvezi s tem razlaga, da ima simptom preventiven pomen in prepreči dezintegracijo posameznikove osebnosti. Kadar osebnosti grozi nevarnost, simptom telesne bolezni posamezniku omogoči, da se brani na drugem nivoju in ohrani identiteto in integriteto. Po drugi strani pa je potrebno upoštevati še ugotovitev Adamoviča (1984), da psihosomatski odziv varuje samospoštovanje in je tudi socialno sprejemljiv, kar nudi osebi posredno ali neposredno socialno zaščito.

Gastrointestinalne in črevesne težave so močno povezane s čustvenima stanjema sovražnosti in zamerljivosti. Stres je pomemben dejavnik v patogenezi teh motenj. Bolečine v želodcu se navadno razvijejo pri osebah, pri katerih je ogroženo samospoštovanje, prebavne in črevesne tegobe pa izražajo osebe, ki so doživele izgubo in so se znašle v manj varni življenjski situaciji (Rakovec Felser, 1991).

Tudi *kardiovaskularne težave* oseb s težavami v partnerskem odnosu smo pričakovali. Sarafino (1990; po Selič, 1995) je ugotovil povezavo med negativnim stresom, psihofizičnimi težavami in motnjami, kot so depresija, anksioznost s psihosomatskimi obolenji. Emocionalno vzbujenje se še posebej močno odraža v delovanju srca in ožilja, saj se povezuje z delovanjem simpatičnega dela avtonomnega živčnega sistema, ki povzroča zvišanje krvnega pritiska in pospešuje utrip srca.

Glavoboli so ena najpogostejših vrst bolečin, ki jo povzročajo predvsem stresne obremenitve. Luban-Plozza, Poeldinger in Kroeger (1993; po Selič, 1999) so opisali psihosocialno polje možnega pojavljanja kroničnega glavobola:

- glavobol kot psihosomatski odziv na akutni konflikt;
- slaba čustvena prilagojenost;
- kot odgovor na ponavljajoče se stresne obremenitve;
- kot psihosomatski simptom ob endogenih psihozah.

Potek motnje je kroničen in valujoč ter je pogosto povezan z razdorom v socialnem, medosebnem in družinskem življenju.

Pogosto pojavljanje različnih bolezni in poškodb se nanaša na kateri koli telesni del ali sistem. Potek motnje je kroničen in valujoč ter je pogosto povezan z razdorom v socialnem, medosebnem in družinskem življenju. Sarafino (1990; po Selič, 1995) v svojih raziskavah poroča, da se ljudje, ki doživijo hudo stresno obremenitev

vedejo bolj tvegano in na načine, ki povečujejo verjetnost bolezni in poškodb.

Sarafino (1990; po Selič, 1999) tudi ugotavlja, da se v situaciji, ko se počutimo nemočni, neuspešni, poraženi in prizadeti, raven testosterona zniža, kar znižuje motivacijo za spolno aktivnost ter aktivnost nasploh. Torej lahko močan odziv *nevrastenije* (kamor sodijo utrujenost, upad delovne storilnosti in izčrpanost, kar se odraža pri duševnem naporu in že po manjšem fizičnem naporu in obvladovanju vsakodnevnih dolžnosti) in *spolnih disfunkcij brez organske osnove* (spolna odzivnost je psihosomatsko dogajanje, vzročni dejavnik motnje pa predstavlja udeleženosť psihogenih dejavnikov) pri osebah, ki se razvezujejo, razložimo z motenim delovanjem endokrinega sistema.

Neorganske motnje spanja so gotovo odraz zaskrbljenosti partnerjev s težavami v zakonskem odnosu. Partnerji so preokupirani z mentalnimi predstavami o objektu svoje zaskrbljenosti. Ta zožena pozornost in zavest se odražata v celotnem človekovem življenju in med drugimi motnjami funkcioniranja povzročata tudi nespečnosť.

Grizenje nohtov in škrtanje z zobmi, ki je značilno za moške s težavami v partnerskem odnosu, opisujeta motniji vedenja, ki nista povezani s telesnimi motnjami, sta pa omejeni na specifične dele telesa in sta časovno tesno povezani z dogodki in problemi stresnega dogajanja. Grizenje nohtov in škripanje z zobmi sta po naravi podobni motniji in nakazujeta nakopičene agresivne napetosti ter služita kot ventil za sproščanje le-te, še posebej takrat, ko je aktivnosť na nek način blokirana. Ti dve navadi označuje samokaznosť, avtoagresivnosť, kot da gre za strah pred posledicami, če bi oseba obrnila agresivnosť navzven. Simboliko lahko razumemo tako, da oseba ustavi možnosť, da bi nohte (kremplje) uporabil za praskanje v borbi, zato jih pogrize. Gre za regresivno vedenje, infantilno-oralno agresivnosť. (Praper, 1992)

Iz tabele 2 je razvidno, da *tvegane načine vedenja* naših preizkušancev s težavami v partnerskem odnosu predstavljajo prekomerno uživanje alkohola, kofeina, tobaka, snovi, ki ne ustvarjajo odvisnosťi ter še motnje prehranjevanja in prekomerno zatekanje k igram na srečo. Sarafino (1990; po Selič, 1995) in Baer in sodelavci (1987; po Selič, 1994) ugotavljajo, da emocionalne stresne obremenitve spodbudijo povečano uživanje alkoholnih pijač, tobaka in kofeina. Konzumacija alkohola je po mnogih avtorjih dober prediktor, ki povečuje tveganje za določene bolezni.

Prav tako je iz tabele 2 mogoče ugotoviti, da osebe v razhajanju v dani situaciji pomembno močnejše in bolj pogosto uporabljajo vse razpoložljive *strategije spoprijemanja* s stresom kot osebe v uspešni partnerski zvezi. Med vsemi načini spoprijemanja s stresom pri osebah v razveznem postopku še posebej izstopajo konfrontacija, samokontrola, iskanje socialne pomoči, beg, pozitivna ponovna ocena in sprejemanje odgovornosti. Raziskava, ki so jo izvedli Folkamn, Lazarus in Dunkel-Schetter (Folkman in Lazarus, 1988), je ocenjevala odnos med tem, kaj je bilo v nevarnosťi (primarna ocena), možnosťmi za spoprijemanje (sekundarna ocena) ter osem tipov spoprijemanja. Ugotovitve raziskovalcev se ujemajo z našimi dobljenimi rezultati, in sicer, da v primeru grožnje samospošťovanja (kar razpad partnerske zveze tudi doprinese) preizkušanci uporabljajo več konfrontacije, samokontrole, sprejemanja odgovornosti in bega. Spoprijemanje je bilo odvisno tudi od sekundarne ocene. Če so

menili, da je situacijo možno spremeniti in če so upali na ugoden izid njihovega ogroženega samospoštovanja, so sprejemali več odgovornosti, uporabljali več konfrontacije, načrtnega reševanja problema ter pozitivne ponovne ocene. Vsi pravkar navedeni načini spoprijemanja so najpogostejše in najmočnejše izraženi pri partnerjih v razhajanju, iz česar lahko sklepamo, da se osebe ob konfliktih v partnerskih odnosih sicer čutijo osebno ogroženi, vendar pa hkrati ocenjujejo, da je situacijo možno spremeniti in vidijo sprejemljive izhode iz dane kritične situacije.

Iz tabele 2 vidimo, da se skupini partnerjev v razhajanju in partnerjev v uspešni partnerski zvezi statistično pomembno razlikujeta le v *obrambnem slogu* regresija. Na prvi pogled rezultat preseneča, saj sem pričakovala, da bodo osebe v razveznem postopku močnejše in bolj raznovrstno aktivirale obrambne mehanizme. Vendar vemo, da se omenjeni obrambni mehanizem pojavlja v razvojnih krizah. Razlika potrjuje, da je razveza zakonske zveze posledica razvojne krize, krize v osebnem razvoju in razvoju partnerstva.

Kakšen bo odziv na stresor je odvisno tudi od *osebnostne čvrstosti* (Kobasa, 1982; po Lamovec 1994), ki zajema občutke odgovornosti, visoko stopnjo kontrole, pravičnost in odpornost na izzive, občutek povezanosti in skladnosti, podprt z vero v lastno kompetentnost in smiselnost svojega ravnanja ter željo po napredovanju. V tabeli 2 vidimo, da se v osebnostni čvrstosti partnerji v razhajanju od uspešno poročenih oseb pomembno razlikujejo le v *izzivu*. Osebe, ki se razvezujejo, pomembno bolj odnosno problematiko in življenjske spremembe ob tem doživljajo kot distress in jih pojmujejo kot ogrožujoče. Seveda je razumljivo, da je osebna čvrstost oseb, ki se razvezujejo, »na udaru« in da se dejansko v dani situaciji počutijo psihično, nekateri pa celo fizično, ogroženi.

Osebna čvrstost deluje kot mediator stresa in povečuje uporabo uspešnih strategij spoprijemanja, hkrati naj bi neposredno zmanjševala stres. Zato jo lahko pojmujejo kot pomemben varovalni dejavnik psihofizičnega stanja posameznika. (Hobfoll in Walfisch, 1986; po Selič, 1999).

Razlike med spoloma

Iz tabele 5 je razvidno, da je v rezultatih spremenljivk moških in žensk kontrolne skupine več podobnosti kot razlik, medtem ko so razlike med spoloma eksperimentalne skupine dinamične in razgibane. Moški in ženske različno sprejemajo in se odzivajo na razvezo zakonske zveze in transformacija posameznika skozi razvezo se pri ženskah in moških v nekaterih značilnostih odvija različno. Iz tabele 3, tabele 4 ter tabele 5 je mogoče ugotoviti, da se *ženske* močnejše emocionalno in somatsko odzivajo, odreagirajo pomembno bolj depresivno in se negativno samoocenjujejo. Zanje je značilno zbadanje v prsih, pogosto obolevanje za različnimi boleznimi, spolne disfunkcije brez organske osnove in zloraba snovi, ki ne ustvarjajo odvisnosti. Ženske se spoprijemajo z odnosnimi težavami neposredno in aktivno in se pomembno pogostejše kot moški zatekajo h konstruktivnim in na problem usmerjenim strategijam (konfrontacija in iskanje socialne

pomoči), uporabljajo zrelejše in bolj sofisticirane obrambne mehanizme (reakcijska formacija) in izkazujejo več nadzora nad trenutno življenjsko situacijo. Več nadzora pomeni prepričanje, da lahko oseba vpliva na življenjske dogodke. Z reakcijsko formacijo ženske v razveznem postopku odklanjajo nagonsko. Najpogosteje je povezana z zaviranjem seksualnih impulzov. Morda ravno zaradi delovanja obrambnega mehanizma reakcijska formacija ženske v razveznem postopku močnejše kot moški izkazujejo spolne disfunkcije brez organske osnove. *Moški* razvezo sprejemajo pomembno bolj ravnodušno in agresivno, značilno zanje je grizenje nohtov in škrtanje z zobmi in se zatekajo v prekomerno pitje alkohola ter k igram na srečo. Moški se pomembno pogosteje distancirajo in se skušajo kognitivno odmakniti od težav v družini, ohraniti neodvisnost ter minimalizirati pomen problema. Distanciranje sodi v skupino nekonstruktivnih ter na čustva usmerjenih načinov spoprijemanja. Moški z represijo in zanikanjem skušajo odstraniti ogrožujoče vsebine iz zavesti in se poskušajo izogniti položaju, ki ga ne obvladujejo. Z represijo uravnavajo temeljno emocijo strah. Obrambni mehanizem represija in če je ob tem prisoten še strah, nam pove, da se je oseba znašla v situaciji, za katero ni dovolj dobro pripravljena in presega njene zmožnosti. Zanikanje ima podobno funkcijo kot represija in je z njo tesno povezano. Temelji na selektivni nepozornosti, ki povzroči, da spregledamo neprijetne vidike objektov in situacij. Zanikati pomeni odstraniti iz zavesti vse tisto, kar je nesprejemljivo. Je eden pomembnih mehanizmov v situacijah, ko se posameznik skuša izogniti položaju, ki ga ne zmore obvladati.

Razlike najverjetneje izvirajo iz različnega ženskega in moškega dojemanja in razumevanja partnerskega konflikta, ki je rezultat različne socializacije. Zaradi tega moški in ženska z družinsko konfliktnostjo ravnata različno (na kar so opozorili različni avtorji med njimi tudi Čačinovič Vogrinčič, 1992, Yang, 2000). Socializacija žensk pomeni vzgojo za povezanost v medosebne odnose, vzdrževanje vezi, skrb, odvisnost in vpletenost, socializacija moškega pa je vzgoja za neodvisnost, postavljanje mej in obvladovanje. Zato so konflikti, ki jih prepoznajo ženske, konflikti povezanosti in vpletenosti, konflikti, ki jih prepoznavajo moški, pa izhajajo iz grožnje njihove neodvisnosti (Čačinovič Vogrinčič, 1992). Družba definira žensko skozi vloge žene in matere, ki sta pomemben del njene ženske identitete. Konflikti, ki jih žena najprej prepozna, so konflikti v odnosih, saj se s temi konflikti postavlja pod vprašaj njena definicija in identiteta. Ker je ogrožena njena identiteta, bolj simptomatsko odreagira in se bolj aktivno spoprime s problemom in išče več socialne podpore z namenom, da reorganizira svoj notranji psihični in zunanji svet. To ji daje občutek nadzora, da bo situacijo zmogla in obvladala, ker so medosebni odnosi njeno »področje«. Ravno strategiji iskanja socialne pomoči (katero pogosteje uporabljajo ženske) ter distanciranje (pogosteje ga uporabljajo moški) pomembno razlikuje med ženskami in moškimi v razveznem postopku. Yang (2000) ugotavlja, da obstajajo razlike med spoloma v iskanju in oblikovanju socialne mreže in podpore. Ženske in moški različno zaznavajo in razlagajo socialno podporo. Poroča, da ženske oblikujejo globlja in intenzivnejša prijateljstva z osebami, s katerimi lahko delijo čustva, medtem ko moški ne delijo globljih prijateljstev. Ženske sebe vrednotijo

Tabela 5 : Prikaz razlik med spoloma obeh skupin v aritmetičnih sredinah spremenljivk vprašalnika WCQ I., Lestvice emocionalnih stanj, COR NEX 2, Vprašalnika osebnostne čvrstosti, Vprašalnika življenjskega sloga in Lestvice emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj.

kontrolna skupina

Sprem.		SS	df	MS	F	p
KON	BG	1,667	1	1,667	0,208	0,650
	WG	463,667	58	7,994		
	Total	465,333	59			
DIS	BG	0,000	1	0,000	0,000	1,000
	WG	441,733	58	7,616		
	Total	441,733	59			
SAM	BG	3,750	1	3,750	0,286	0,595
	WG	759,900	58	13,102		
	Total	763,650	59			
ISP	BG	3,750	1	3,750	0,337	0,564
	WG	644,833	58	11,118		
	Total	648,583	59			
SOD	BG	4,817	1	4,817	1,313	0,257
	WG	212,833	58	3,670		
	Total	217,650	59			
BEG	BG	24,067	1	24,067	2,838	0,097
	WG	491,933	58	8,482		
	Total	516,000	59			
NRP	BG	13,067	1	13,067	1,344	0,251
	WG	563,867	58	9,722		
	Total	576,933	59			
PPO	BG	2,400	1	2,400	0,152	0,698
	WG	918,533	58	15,837		
	Total	920,933	59			
DEP	BG	201,667	1	201,667	10,634	0,002
	WG	1099,933	58	18,964		
	Total	1301,600	59			
ZAD	BG	11,267	1	11,267	0,211	0,647
	WG	3090,667	58	53,287		
	Total	3101,933	59			
AGR	BG	6,017	1	6,017	0,341	0,561
	WG	1022,567	58	17,630		
	Total	1028,583	59			
RAV	BG	20,417	1	20,417	3,548	0,065
	WG	333,767	58	5,755		
	Total	354,183	59			
POS	BG	17,067	1	17,067	1,221	0,274
	WG	810,867	58	13,980		
	Total	827,933	59			
NES	BG	8,067	1	8,067	1,760	0,190
	WG	265,867	58	4,584		
	Total	273,933	59			
CE	BG	6,017	1	6,017	1,277	0,263
	WG	273,233	58	4,711		
	Total	279,250	59			
CS	BG	0,600	1	0,600	0,055	0,816
	WG	637,133	58	10,985		
	Total	637,733	59			
COR	BG	10,417	1	10,417	0,410	0,525
	WG	1474,567	58	25,424		
	Total	1484,983	59			
ANG	BG	11,267	1	11,267	0,896	0,348
	WG	729,467	58	12,577		
	Total	740,733	59			
IZZ	BG	22,817	1	22,817	0,930	0,339
	WG	1423,367	58	24,541		
	Total	1446,183	59			
NAD	BG	784,817	1	784,817	10,121	0,002
	WG	4497,367	58	77,541		
	Total	5282,183	59			
ZAN	BG	1,350	1	1,350	0,583	0,448
	WG	134,300	58	2,316		
	Total	135,650	59			
REP	BG	0,150	1	0,150	0,039	0,845
	WG	224,700	58	3,874		
	Total	224,850	59			
REG	BG	0,600	1	0,600	0,128	0,721
	WG	271,133	58	4,675		
	Total	271,733	59			

Sprem.		SS	df	MS	F	p
KOM	BG	1,067	1	1,067	0,490	0,487
	WG	126,267	58	2,177		
	Total	127,333	59			
PRO	BG	0,150	1	0,150	0,059	0,808
	WG	146,700	58	2,529		
	Total	146,850	59			
INT	BG	1,067	1	1,067	0,326	0,570
	WG	189,533	58	3,268		
	Total	190,600	59			
REF	BG	18,150	1	18,150	7,189	0,010
	WG	146,433	58	2,525		
	Total	164,583	59			
PRE	BG	0,267	1	0,267	0,118	0,732
	WG	130,667	58	2,253		
	Total	130,933	59			
SON	BG	52,267	1	52,267	1,600	0,211
	WG	1894,133	58	32,657		
	Total	1946,400	59			
V	BG	50,417	1	50,417	1,233	0,271
	WG	2371,767	58	40,893		
	Total	2422,183	59			
E	BG	2,017	1	2,017	0,059	0,808
	WG	1972,167	58	34,003		
	Total	1974,183	59			
S	BG	30,817	1	30,817	0,683	0,412
	WG	2615,367	58	45,093		
	Total	2646,183	59			
VES	BG	228,150	1	228,150	0,813	0,371
	WG	16270,833	58	280,532		
	Total	16498,983	59			
K1	BG	6,667E-02	1	6,667E-02	0,197	0,659
	WG	19,667	58	0,339		
	Total	19,733	59			
K2	BG	3,267	1	3,267	4,801	0,032
	WG	39,467	58	0,680		
	Total	42,733	59			
K3	BG	0,600	1	0,600	0,791	0,377
	WG	44,000	58	0,759		
	Total	44,600	59			
K4	BG	0,000	1	0,000		
	WG	0,000	58	0,000		
	Total	0,000	59			
K5	BG	1,667E-02	1	1,667E-02	1,000	0,321
	WG	0,967	58	1,667E-02		
	Total	0,983	59			
K6	BG	2,017	1	2,017	0,059	0,808
	WG	1972,167	58	34,003		
	Total	1974,183	59			
K7	BG	30,817	1	30,817	0,795	0,376
	WG	2248,167	58	38,761		
	Total	2278,983	59			
K8	BG	0,000	1	0,000	0,000	1,000
	WG	111,600	58	1,924		
	Total	111,600	59			
K9	BG	11,267	1	11,267	2,276	0,137
	WG	287,067	58	4,949		
	Total	298,333	59			
K10	BG	1,350	1	1,350	0,163	0,688
	WG	479,233	58	8,263		
	Total	480,583	59			
K11	BG	6,667E-02	1	6,667E-02	0,022	0,882
	WG	174,867	58	3,015		
	Total	174,933	59			
K12	BG	1,667E-02	1	1,667E-02	0,200	0,656
	WG	4,833	58	8,333E-02		
	Total	4,850	59			

eksperimentalna skupina

Sprem.		SS	df	MS	F	p
KON	BG	52,267	1	52,267	5,262	0,025
	WG	576,067	58	9,932		
	Total	628,333	59			
DIS	BG	86,400	1	86,400	7,691	0,007
	WG	651,533	58	11,233		
	Total	737,933	59			
SAM	BG	28,017	1	28,017	2,943	0,092
	WG	552,167	58	9,520		
	Total	580,183	59			
ISP	BG	91,267	1	91,267	3,777	0,057
	WG	1401,667	58	24,167		
	Total	1492,933	59			
SOD	BG	14,017	1	14,017	2,916	0,093
	WG	278,833	58	4,807		
	Total	292,850	59			
BEG	BG	20,417	1	20,417	1,305	0,258
	WG	907,233	58	15,642		
	Total	927,650	59			
NRP	BG	4,817	1	4,817	0,303	0,584
	WG	921,367	58	15,886		
	Total	926,183	59			
PPO	BG	30,817	1	30,817	2,415	0,126
	WG	740,033	58	12,759		
	Total	770,850	59			
DEP	BG	370,017	1	370,017	8,667	0,005
	WG	2476,167	58	42,693		
	Total	2846,183	59			
ZAD	BG	114,817	1	114,817	1,801	0,185
	WG	3697,767	58	63,755		
	Total	3812,583	59			
AGR	BG	117,600	1	117,600	3,263	0,076
	WG	2090,333	58	36,040		
	Total	2207,933	59			
RAV	BG	56,067	1	56,067	6,136	0,016
	WG	529,933	58	9,137		
	Total	586,000	59			
POS	BG	33,750	1	33,750	2,060	0,157
	WG	950,433	58	16,387		
	Total	984,183	59			
NES	BG	36,817	1	36,817	4,399	0,040
	WG	485,367	58	8,368		
	Total	522,183	59			
CE	BG	176,817	1	176,817	9,244	0,004
	WG	1109,367	58	19,127		
	Total	1286,183	59			
CS	BG	534,017	1	534,017	16,526	0,000
	WG	1874,167	58	32,313		
	Total	2408,183	59			
COR	BG	1411,350	1	1411,350	15,912	0,000
	WG	5144,300	58	88,695		
	Total	6555,650	59			
ANG	BG	0,817	1	0,817	0,040	0,842
	WG	1183,367	58	20,403		
	Total	1184,183	59			
IZZ	BG	1,350	1	1,350	0,138	0,711
	WG	566,833	58	9,773		
	Total	568,183	59			
NAD	BG	1126,667	1	1126,667	10,335	0,002
	WG	6323,067	58	109,018		
	Total	7449,733	59			
ZAN	BG	2,817	1	2,817	0,546	0,463
	WG	299,367	58	5,161		
	Total	302,183	59			
REP	BG	36,817	1	36,817	8,774	0,004
	WG	243,367	58	4,196		
	Total	280,183	59			
REG	BG	1,667	1	1,667	0,221	0,640
	WG	438,267	58	7,556		
	Total	439,933	59			

Sprem.		SS	df	MS	F	p
KOM	BG	0,150	1	0,150	0,030	0,863
	WG	290,833	58	5,014		
	Total	290,983	59			
PRO	BG	0,000	1	0,000	0,000	1,000
	WG	243,933	58	4,206		
	Total	243,933	59			
INT	BG	7,350	1	7,350	2,202	0,143
	WG	193,633	58	3,339		
	Total	200,983	59			
REF	BG	54,150	1	54,150	13,773	0,000
	WG	228,033	58	3,932		
	Total	282,183	59			
PRE	BG	0,817	1	0,817	0,231	0,633
	WG	205,367	58	3,541		
	Total	206,183	59			
SON	BG	35,267	1	35,267	0,345	0,559
	WG	5925,733	58	102,168		
	Total	5961,000	59			
V	BG	281,667	1	281,667	1,162	0,285
	WG	14055,267	58	242,332		
	Total	14336,933	59			
E	BG	190,817	1	190,817	0,816	0,370
	WG	13559,367	58	233,782		
	Total	13750,183	59			
S	BG	1008,600	1	1008,600	1,965	0,166
	WG	29765,333	58	513,195		
	Total	30773,933	59			
VES	BG	5472,150	1	5472,150	2,717	0,105
	WG	116832,03	58	2014,345		
	Total	122304,18	59			
K1	BG	25,350	1	25,350	17,750	0,000
	WG	82,833	58	1,428		
	Total	108,183	59			
K2	BG	1,067	1	1,067	0,668	0,417
	WG	92,667	58	1,598		
	Total	93,733	59			
K3	BG	6,017	1	6,017	2,904	0,094
	WG	120,167	58	2,072		
	Total	126,183	59			
K4	BG	1,667E-02	1	1,667E-02	0,341	0,561
	WG	2,833	58	4,885E-02		
	Total	2,850	59			
K5	BG	7,350	1	7,350	11,744	0,001
	WG	36,300	58	0,626		
	Total	43,650	59			
K6	BG	190,817	1	190,817	0,816	0,370
	WG	13559,367	58	233,782		
	Total	13750,183	59			
K7	BG	920,417	1	920,417	2,209	0,143
	WG	24164,567	58	416,630		
	Total	25084,983	59			
K8	BG	2,017	1	2,017	0,191	0,664
	WG	612,167	58	10,555		
	Total	614,183	59			
K9	BG	4,817	1	4,817	0,299	0,587
	WG	935,767	58	16,134		
	Total	940,583	59			
K10	BG	141,067	1	141,067	3,310	0,074
	WG	2471,867	58	42,618		
	Total	2612,933	59			
K11	BG	135,000	1	135,000	5,470	0,023
	WG	1431,333	58	24,678		
	Total	1566,333	59			
K12	BG	7,350	1	7,350	5,800	0,019
	WG	73,500	58	1,267		
	Total	80,850	59			

predvsem na osnovi medosebnih odnosov.

Lamovčeva (1992) opozarja, da socialna pravila dovoljujejo ženskam več emocionalnih in telesnih izrazov kot moškim. Prav tako so ženske zdravstveno bolj občutljive. Rakovec Felserjeva (1997) poudarja, da jim to sicer omogoča, da bolj občutljivo prepozna odklone v svojem psihofizičnem počutju, da se na signale hitreje odzove, jo pa po drugi strani ne spodbuja k introspekciji, k ozaveščanju in ne k oblikovanju drugačnih, bolj zdravih vzorcev vedenja. Družbeno dopuščen regres ji je pribižaljšče, in odmik od tega, kar je bolnega v ozadju. Od moških se že od otroštva dalje zahteva večji nadzor nad emocionalnimi in telesnimi odzivi. Moški najprej prepoznajo konflikte, ki izhajajo iz grožnje neodvisnosti. Zato se skušajo kognitivno odmakniti od težav v družini, ohraniti neodvisnost ter minimalizirati problem in se zatekajo v bolj tvegane oblike vedenja. Izhajajoč iz tega, da se ženske spoprijemajo z odnosnimi problemi aktivno in neposredno, moški pa pasivno z distanciranjem, ženske kognitivno ocenjujejo in imajo močnejše izražen občutek, da lahko vplivajo na potek in spreminjanje nastale družinske situacije. Moški s svojo strategijo izstopijo iz aktivne vloge spreminjanja, prepuščajo probleme in s tem izgubljajo občutek obvladovanja in vplivanja na življenjsko dogajanje. Opisano je razvidno tudi v praksi, saj se moški pogosteje izmikajo dogovarjanju in reševanju odnosnih težav, se na vabila strokovnih služb ne odzivajo ter puščajo nerazrešeno problemsko situacijo. V večini primerov so ženske tiste, ki prej prepoznajo odnosne težave, zato samoiniciativno poiščejo strokovno pomoč in pristopijo k sodelovanju. Občutek nadzora in lastne odgovornosti je pomembna značilnost, ki olajša odločanje za spremembe ustaljenih oblik vedenja in omogoča bolj konstruktivno in učinkovito spoprijemanje s problemi. Obe usmeritvi pa izvirata iz vitalne težnje človeka, da spremeni nevzdržne razmere, ki ne zadovoljujejo njegovih temeljnih potreb. Človeka prisili, da išče nove rešitve in je v bistvu ustvarjalni in razvojni proces.

Zaključek

Zaključim lahko, da preučevanje resnejših zakonskih konfliktov jasno kaže, da niso plod enega samega trenutka ali slučaja, ampak dalj časa skrito ali delno prikrito rastejo. Mir v zakonu še ne pomeni notranje harmonije, ampak je večkrat odraz navidezne prilagoditve in izmikanja kritičnemu soočanju in odprtemu konfliktu. Razveza zakonske zveze in razpad zunajzakonske skupnosti pomeni dolgotrajen in naporen proces in zapleteno verigo dogodkov. Pomeni svojevrstno izgubo in spremenjeno situacijo, s katero se posameznik težko sooči. Bolj ko je posameznik v svoji trenutni življenjski situaciji obremenjen, prej lahko pričakujemo, da bodo prilagoditveni in varovalni mehanizmi osebe popustili in ustvarili pogoje za razvoj emocionalnih, vedenjskih in somatskih motenj. Hujši in trajnejši kot je stres, več je možnosti, da se posameznik nanj odzove z eno ali več vrstami motenj in moč pojavljanja le-teh je večja.

Partnerski konflikt presega življenje partnerjev, je posebno vozlišče znotraj široko

razpete mreže odnosov, ki obsega celotno družbo. Zato je kvalitetno izpeljana razveza pomembna ne le za duševno in telesno zdravje posameznika, temveč tudi za zdrav razvoj družbe kot celote.

Literatura

- Adamovič, V. (1984). *Emocije i telesne bolesi [Emotions and physical diseases]*. Beograd: Nolit.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (1992). *Psihodinamski procesi v družinski skupini [Psychodynamical processes in family group]*. Ljubljana: Advance.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (1999). Socialno delo z družino: projekt podpore in pomoči v procesu transformacije družine po ločitvi oz. razvezi: urejanje stikov [Social work with family: project of support and help of family transformation after divorce: arranging of contacts]. V V. Rozman (ur.), *Zbrana gradiva iz delovnega posveta na Brdu* (str. 8-23). Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.
- Folkman, S. in Lazarus, R.S. (1988). *Manual for the ways of coping*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Hetherington, E.M. in Stanley Hagan, M.M. (1997). The effects of divorce on fathers and their children. V M.E. Lamb (ur.), *The role of the father in child development* (str. 191-212). New York.: Wiley.
- Kobal, D. (1993). Nekatero novejšo teorije o povezanosti med stresom in psihosomatskimi motnjami [Some modern theories about correlations between stress and psychosomatic disturbances]. *Anthropos*, 25 (3-4), 95-105.
- Kričaj Korelc, B. (2004). *Emocionalne in somatske motnje partnerjev v razhajanju [Emotional and somatic disturbances of partners in divorce process]*. Neobjavljeno magistrsko delo [Unpublished MSc thesis]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Kuntzag, L. (1997). *Ločitev boli: otroci in starši v ločitvenem dogajanju [Divorce hurts: Children and parents in divorce process]*. Ljubljana: Kres.
- Lamovec, T. (1988). *Priročnik za psihologijo motivacije in emocij [Handbook of psychology of motivation and emotions]*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Oddelek za psihologijo.
- Lamovec, T. (1992). Pravila čustvovanja [Emotion's rules]. *Anthropos*, 24 (3-4), 138-149.
- Lamovec, T. (1994). *Psihodiagnostika osebnosti I. [Psycho-diagnostic of personality I]*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Milivojević, Z. (2000). *Emocije: psihoterapija i razumevanje emocija [Emotions: psychotherapy and understanding of emotions]*. Novi Sad: Prometej.
- Musek, J. (1993). *Znanstvena podoba osebnosti [Scientific image of personality]*. Ljubljana: Educy.
- Požarnik, H. (1979). *Zakonski in družinski konflikti ter njihovo zdravljenje [Married and family conflicts and their treatment]*. Maribor: DDU Univerzum.
- Praper, P. (1992). *Tako majhen, pa že nervozen!? Predsodki in resnice o nevrozi pri otroku [So small, so nervous!? Prejudices and truths about child's neurosis]*. Nova Gorica: Educa.

- Praper, P. (1999). *Razvojna analitična psihoterapija [The developmental analytical psychotherapy]*. Ljubljana: Inštitut za klinično psihologijo.
- Rakovec Felser, Z. (1991). *Človek v stiski, stres in tesnoba [Person in distress, stress and anguish]*. Maribor: Obzorja.
- Rakovec Felser, Z. (1997). *Bolečina kot kompleksen biopsihosocialen pojav [Pain as a complex biopsychosocial phenomenon]*. Neobjavljena doktorska disertacija [Unpublished PhD dissertation]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Robinson, M. (1991). *Family transformation through divorce and remarriage*. London: Routledge.
- Rojšek, J. (1990). *Osebnostne lastnosti žensk z EPH – gestozo [Personality characteristics of women with EPH - gestosis]*. Neobjavljena doktorska disertacija [Unpublished PhD dissertation]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo.
- Selič, P. in Umek, P. (1994). Nekateri psihični dejavniki pri psihosomatskih boleznih [Some psychic factors of psychosomatic diseases]. *Anthropos*, 26 (1-3), 41-53.
- Selič, P. (1994). Biopsihosocialni model zdravja [Biopsychosocial model of health]. *Anthropos*, 26 (4-6), 150-169.
- Selič, P. (1995). Stres in bolezen [Stress and disease]. *Anthropos*, 27 (3-4), 147-167.
- Selič, P. (1999). *Psihologija bolezni našega časa [Psychology of disease of our time]*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Yang, S (2000). Men more likely to commit suicide after divorce. Sneto s spleta 27.07.2005 ([http://lists.his.com/smartmarriages/.](http://lists.his.com/smartmarriages/))

Prispelo/Received: 23.05.2005

Sprejeto/Accepted: 28.07.2005

Ocena knjige “Bivanja samopodobe”

*Mojca Vizjak Pavšič**
Ljubljana

Review of the book “Beings of self-concept”

Mojca Vizjak Pavšič
Ljubljana, Slovenia

Ključne besede: samopodoba, samospoštovanje, stališča učencev, nasilje, igralci, umetnost, vrednote, Slovenija, predstavitev

Key words: self-concept, self-esteem, student attitudes, violence, actors, art, values, Slovenia, reviews

CC = 3120

Kobal Grum, D. (ur.) (2003). *Bivanja samopodobe*. Ljubljana: i2 (207 str.). [ISBN 961-6348-19-1; COBISS ID: 125547264]

Monografija avtoric doc. dr. Darje Kobal Grum, Nuše Leskovšek in Saše Ucman z naslovom »Bivanja samopodobe«, ki jo je uredila doc. dr. Darja Kobal Grum, se osredotoča na razumevanje samopodobe v konkretnih kontekstih življenjske prakse posameznika. Avtorice izhajajo iz opredelitve samopodobe kot celote lastnosti, potez, stališč, prepričanj, mnenj in drugih psihičnih vsebin, ki jih posameznik pripisuje samemu sebi, a se jih pri tem ne zaveda povsem. S takšno organizirano celoto pojmovanj in doživljanj uravnava in usmerja svoje delovanje ter povezuje svoj vrednostni sistem z vrednostnim sistemom ožjega in širšega družbenega okolja.

Raziskave kažejo, da se skladno z osebnostnim razvojem oblikuje tudi samopodoba. To pa hkrati pomeni, da se samopodoba ne razvija zgolj kot celota, temveč se postopno vzpostavljajo zelo različna področja, od telesne, socialne, akademske in emocionalne samopodobe, preko samopodobe na področju odnosa do spolnosti, na področjih iskrenosti, ustvarjalnosti, itd. Kot ugotavlja urednica knjige dr. Darja Kobal Grum, docentka za občo psihologijo na Oddelku za psihologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, se samopodoba z leti spreminja in čedalje bolj strukturira.

*Naslov / address: dr. Mojca Vizjak Pavšič, Vodnikova 4, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: mojca.pavsic@guest.arnes.si

Obdobju otroštva, ko je samopodoba najmanj strukturirana, njena področja pa so šibko izražena, sledita dva močna porasta področij, in sicer na prehodu iz zgodnjega v srednje mladostništvo ter na prehodu iz poznega mladostništva v zgodnjo odraslost.

Medtem ko se psihologi s proučevanjem samopodobe in sorodnih konceptov pod vplivom behaviorizma, ki se je pojavil ob koncu 19. stoletja in je prevladoval vse do šestdesetih let preteklega stoletja, večinoma niso ukvarjali, pa raziskovanje samopodobe v psihologiji in tudi v sorodnih disciplinah v zadnjih treh desetletjih narašča. Največ raziskav se osredotoča na strukturo samopodobe, vključno z njenim razvojem, ter na povezavo samopodobe z ostalimi psihološkimi procesi, kot so samospoštovanje, motivacija, dosežki, prilagajanje idr. Znotraj psihološke znanosti se z raziskovanjem samopodobe ukvarjajo zlasti razvojni, socialni, pedagoški in klinični psihologi ter psihologi osebnosti. Danes je samopodoba v omenjenih disciplinah eden izmed temeljnih konceptov raziskovanja.

Knjiga, ki je sistematično razdeljena na pet poglavij, razčlenjuje v prvem delu najpomembnejše pristope k proučevanju samopodobe. Poleg strukturnih modelov samopodobe predstavlja uvodoma tudi novejši medkulturni model, ki splošno samopodobo deli na dve področji, neodvisno in soodvisno samopodobo. Pojem samopodobe se tesno povezuje s pojmom samospoštovanja, ki ga Morris Rosenberg opredeljuje kot pozitivno ali negativno stališče do sebe. Pozitivno ali visoko samospoštovanje pomeni, da se posameznik sprejema takšnega kot je, da se ceni oziroma je zadovoljen sam s seboj. In obratno, oseba z negativnim stališčem do sebe ali z nizkom samospoštovanjem se ne ceni, svojih lastnosti ne odobrava, njeno mnenje o sebi je negativno ipd. Kot je pokazalo Rosenbergovo raziskovalno delo, obstaja visoka povezanost med nizkim samospoštovanjem, depresijo in anksioznostjo. Samospoštovanje je del samopodobe. Če samopodoba zajema predvsem vrednostno nevtralne samoopise, potem se samospoštovanje nanaša na vrednostne samoopise, v katere so vpeti izrazito čustveni odnosi do samega sebe. Samospoštovanje je torej vrednostni odnos do samega sebe in zajema predvsem čustva, ki jih posameznik goji do sebe.

V drugem poglavju predstavlja dr. Darja Kobal Grum izsledke obsežne mednarodne empirične raziskave, katere namen je bil ugotoviti izraženost posameznih področij samopodobe udeležencev in njihovega odnosa do šolskega izobraževanja. V raziskavi je sodelovalo 400 udeležencev, od tega 193 slovenskih in 207 britanskih učencev. Slovenski dijaki so obiskovali gimnazijo, britanski pa splošno srednjo šolo, tako da sta bili skupini izenačeni glede na zahtevnost izobraževanja. Njihova povprečna starost je bila 16 let, med njimi pa je bila polovica fantov in polovica deklet. Priprave in izvedba raziskave so potekale v Sloveniji in v Veliki Britaniji. V raziskavi so bili uporabljeni trije pripomočki, in sicer Vprašalnik samopodobe za adolescente (SQD III avtorjev Marsha in O'Neilla), Stališča do šole in šolskega dela (SŠD) ter Vprašalnik šolskega učenja (ŠU, oba avtorjev Robinsona in sodelavcev).

Analiza rezultatov zbranih podatkov je pokazala, da se skupine med seboj pomembno razlikujejo na več področjih samopodobe. Pri slovenskih mladostnikih je

bolj izraženo področje, ki se nanaša na telesne sposobnosti in šport, pri britanskih dijakih pa so bolj izražena področja, ki se nanašajo na verbalno izražanje, akademsko samopodobo ter odnose z vrstniki istega spola in na odnose z vrstniki nasprotnega spola. Iz podrobnejše analize odnosa do šole in učenja je nadalje razvidno, da je pri slovenskih udeležencih bolj izraženo področje, ki se nanaša na zaupanje v lastne sposobnosti, pri britanskih udeležencih pa področja, ki se nanašajo na stališča do šole, do opravljanja domačih nalog, priprav na teste, osebna odgovornost za učenje, storilnostna motivacija in potreba po zunanji pomoči pri učenju. Kot ugotavlja dr. Darja Kobal Grum, britanski mladostniki raje hodijo v šolo, menijo, da je v šoli mnogo stvari, ki jih z zanimanjem počnejo, zdi se jim, da jih učitelji z veseljem poučujejo, da se v šoli učijo koristne stvari in se v njej ne dolgočasijo. Vse te lastnosti so pri njih bolj izražene kot pri slovenskih mladostnikih. Zdi se, da delajo tudi domače naloge in se pripravljajo na teste bolj redno, bolj vestno in natančno kot njihovi slovenski vrstniki. Čutijo se tudi bolj osebno odgovorni za uspeh v šoli, v razredu radi sodelujejo itd. Poleg tega so, kot nakazuje raziskava, britanski dijaki tudi bolj motivirani za učenje, se skušajo naučiti tudi nezanimivo snov, pri delu za šolo pa so bolj kritični in ga skušajo opraviti čim bolje. Rezultat ni presenetljiv, saj sodita šport in odnos do športa v Sloveniji, kot pravi dr. Darja Kobal Grum, med temeljna gibalna oblikovanja slovenske socialne oziroma nacionalne identitete, pri uveljavljanju znanja in izobrazbe kot dejavnikoma visoke motiviranosti za delovanje in ohranitev pozitivne samopodobe med prebivalstvom pa Slovenija zaostaja za razvitimi evropskimi državami.

V tretjem poglavju obravnavata Nuša Leskovšek, ki je zaposlena v Psihiatrični bolnišnici Vojnik in dr. Darja Kobal Grum samopodobo žensk, ki so dalj časa doživljale partnerjevo nasilje. Raziskave kažejo, da dolgotrajno partnerjevo nasilje sistematično znižuje samospoštovanje žensk, ki čedalje bolj izgubljajo zaupanje vase in v lastne sposobnosti ter prevzemajo nase krivdo za nasilje. Kot ugotavljata avtorici sta prav nizka samopodoba in nizko samospoštovanje tista dejavnika, ki mnoge ženske vežeta na nasilnega partnerja. Izsledki raziskave, v kateri so sodelovale ženske, ki so po večletnem doživljanju partnerjevega nasilja le zbrale pogum in razmerje prekinile, pa je pokazala, da imajo sicer dobro in razmeroma visoko samopodobo, a se v povprečju manj cenijo od žensk, ki nasilja niso doživljale.

Osebnost, samopodobo in samospoštovanje igralcev pa Saša Ucman, ki je zaposlena v svetovalni službi v Osnovni šoli pri Mladinskem domu Jarše in dr. Darja Kobal Grum raziskujeta v četrtem poglavju, kjer predstavljata rezultate raziskave samopodobe študentov, ki so se odločili za študij dramske igre. Pri tem sta izhajali iz stereotipov o igralcih, ki so pogosti ne le pri nas, temveč tudi v svetu. Empirična raziskava, ki jo je izvedla Saša Ucman na študentih dramske igre in umetniške besede na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo v Ljubljani ter na študentih Univerze v Ljubljani, ki niso študirali na nobenem od akademijskih študijskih programov, ni potrdila stereotipov o višjem samospoštovanju in samopodobi študentov igre v primerjavi z ostalimi študenti, saj analiza podatkov ni pokazala pomembnih razlik med skupinama.

V sklepnem, petem poglavju dr. Darja Kobal Grum razpravlja o interpersonalnih

in intrapersonalnih razlikah v samopodobi in o procesih individualizacije v sodobnih demokratičnih družbah ter ob tem razčlenjuje koncept tako imenovane skrpane samopodobe, ki označuje prevladujoč življenjski slog posameznika, v katerem se prepletajo najrazličnejše socialne vloge, situacije, zaznave in ocene samega sebe, ljudi, dogodkov itd. Kot opozarja avtorica, lahko spreminjanje tradicionalnih socialnih vlog, od družinskih, poklicnih in statusnih v smeri oblikovanja bolj prožnega načina življenja, predstavlja za človeka veliko, včasih neznosno breme, saj fleksibilnost in svoboda izbiranja ne pomenita vselej prednosti, temveč povzročata nemalo psihičnih stisk in travm, ki se konkretno kažejo v različnih oblikah odvisnosti in zasvojenosti, depresivnosti, zagrenjenosti, v sovraštvu do samega sebe, v nasilju do drugih ali kot nasilje nad samim seboj. Ob tem dr. Darja Kobal Grum poudarja, da ne le teža najrazličnejših vlog, temveč tudi pomanjkanje ustreznega modela in sistema norm ter življenjskih usmeritev, sodobnemu človeku pogosto preprečuje, da bi smiselno usklajeval svoje delovanje in mišljenje.

Monografija *Bivanja samopodobe*, ki je napisana v jasnem in berljivem slogu ter opremljena z nazornimi tabelaričnimi in slikovnimi prikazi, bo zanimiva tako za psihologe, kot tudi za strokovnjake z drugih področij družbenih in humanističnih znanosti, ki se ukvarjajo z vprašanji jaza, sebstva, vrednot, samopodobe in samospoštovanja.

Ocena knjige “Pogled v vrtec”

Zlatka Cugmas^{1*} in Andreja Barle Lakota²

¹Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Maribor

²Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad za razvoj šolstva, Ljubljana

Review of the book “View in the preschool institution”

Zlatka Cugmas¹ and Andreja Barle Lakota²

¹University of Maribor, Faculty of Education, Maribor, Slovenia

²Ministry of education and sport, Development of Education, Ljubljana, Slovenia

Ključne besede: vrtci, predšolska vzgoja, kakovost, samoevalvacija, merjenje kakovosti, Slovenija, predstavitev

Key words: kindergartens, preschool education, quality, self-evaluation, quality assessment, Slovenia, reviews

CC = 3530

Marjanovič Umek, L., Fekonja, U. in Bajc, K. (ur.) (2005). *Pogled v vrtec*. Ljubljana: Državni izpitni center (147 str.). [ISBN: 961-6322-45-1; COBISS.SI-ID: 219108864]

Knjiga *Pogled v vrtec* sledi knjigi *Kakovost v vrtcu* (2002) – obe sta nastali kot rezultat raziskovalnega dela na področju predšolske vzgoje v vrtcih, ki ga je vodila uveljavljena raziskovalka na tem področju Ljubica Marjanovič Umek, ki je tudi prva avtorica navedenih knjig. Z relativno široko raziskovalno skupino, ki so jo dopolnjevali tudi vrtci oz. njihove projektne skupine, je uspela oblikovati model ugotavljanja kakovosti predšolske vzgoje v vrtcu, široko paleto merskih pripomočkov za ugotavljanje kakovosti in pristope oz. načine, kako izdelati načrte za zagotavljanje kakovosti oz. razvoj vrtca.

Knjiga se prične s prvim poglavjem *Kakovost v vrtcu*, v katerem avtorica L. Marjanovič Umek opredeli pojma zunanje ugotavljanje kakovosti oz. zunanja evalvacija, ki omogoča razvijanje področja predšolske vzgoje, in notranje ugotavljanje kakovosti oz. notranja evalvacija, ki omogoča notranji razvoj vrtca. S prikazom različnih modelov, ki so jih v te namene, predvsem v zadnjih desetih letih, razvili v evropskem in

*Naslov / address: red. prof. dr. Zlatka Cugmas, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška c. 160, 2000 Maribor, Slovenija, e-mail: zlatka.cugmas@siol.net

severnoameriškem prostoru, ter podrobno analizo področij evalvacije, kazalcev kakovosti, merskih pripomočkov za ugotavljanje kakovosti, avtorica prikaže pomembno presečno množico med zunanjo in notranjo evalvacijo, ki pa zahtevata različna pristopa pri rabi zbranih podatkov, interpretaciji le teh in njihovi aplikaciji v praksi.

V tem poglavju se zdi še posebej pomembno izpostaviti avtoričin poglobljen in podroben prikaz ključnih evropskih, severnoameriških in slovenskih raziskav, ki se ukvarjajo s kakovostjo vrtca v povezavi z njegovim učinkom na otrokov aktualni in nadaljnji razvoj in učenje. Rezultati raziskav, v katerih raziskovalci in raziskovalke preučujejo učinek vrtca na različna področja otrokovega razvoja, zlasti na spoznavno, govorno in socialno, kažejo na pomemben preplet kakovosti vrtca in kakovosti družinskega okolja pri ugotavljanju pozitivnega učinka vrtca na otrokov razvoj, in to tudi pri otrocih, ki so bili v vrtec vključeni že kot dojenčki ali malčki. Kot mere kakovosti vrtca se kažejo enako pomembni strukturni (npr. število otrok v oddelku, razmerje odrasle osebe/otroci v oddelku, stopnja izobrazbe strokovnih delavk oz. delavcev v vrtcu) kot procesni kazalci kakovosti (socialne interakcije med otroki in vzgojiteljico ter med otroki, vzgojiteljčina raba govora v različnih govornih položajih, otrokovo počutje, vključenost in varnost, vzgojiteljčina odzivnost in občutljivost), ki se neposredno ali posredno prepletajo in tako zagotavljajo kakovostne pogoje za otrokov razvoj in učenje v vrtcu. Iz avtoričine analize, v kateri, z vidika osnovnih strukturnih kazalcev kakovosti, primerja slovenske vrte z vrta v državah Evropske unije in še nekaterih drugih evropskih in neevropskih držav, je moč razbrati, da so nekateri kazalci kakovosti npr. organizacija t.i. skupnega vrtca za otroke od prvega do šestega leta starosti; število otrok na oddelk v prvem in drugem starostnem obdobju; stopnja izobrazbe vzgojiteljice in pomočnice vzgojiteljice primerni, da po so nekateri npr. razmerje odrasli/otroci na oddelk manj ustrezni.

Drugo poglavje znanstvene monografije *Študije primerov samoevalvacije vrtecev*, ki so ga napisale L. Marjanovič Umek, M. Zupančič, A. Podlessek, U. Fekonja, T. Kavčič in K. Bajc, sva recenzentki ocenili kot posebno »poslastico«. Besedilo v tem poglavju je rezultat dve-letnega poglobljenega skupnega dela raziskovalk in vrtecev, vključenih v raziskovalni projekt, ki so skupaj korak za korakom preizkušali model samoevalvacije in merske pripomočke, ki so jih razvili v predhodni raziskavi. V šestih izbranih študijah primerov so prikazale, kako je samoevalvacija potekala v šestih vrta: opredelitev problema samoevalvacije, ki je bil aktualen za konkreten vrtec, izdelava načrta samoevalvacije (izbor merskih pripomočkov, določitev udeležencev ali vzorca udeležencev, opredelitev postopka zbiranja podatkov), zbiranje in obdelava podatkov, analiza in obdelava rezultatov in izdelava načrta zagotavljanja kakovosti. Tovrstno analitično delo je izredno dragoceno, saj nudi občutljiv in individualen pogled na dogajanje v vsakem od šestih vrtecev (op. analize so različne in med šestimi analizami prav vsaka predstavlja svojo celoto in logiko), in hkrati ostaja »zvesto« osnovnim metodološkim načelom raziskovanja. Avtorice so jasno pokazale in utemeljile, zakaj je pomembno, da ugotovitve temeljijo na podatkih in rezultatih in ne na morebitnem

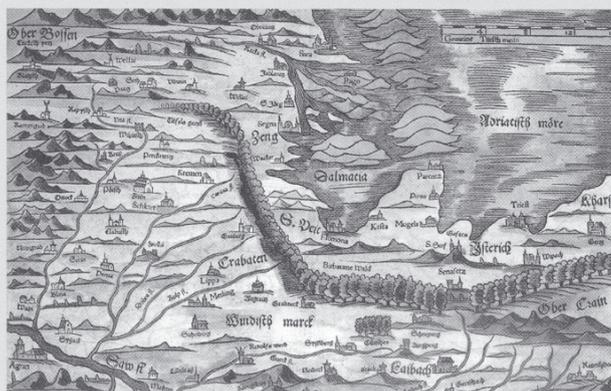
prepričanju, da svoj vrtec in dogajanja v njem, zlasti tisti, ki delajo v vrtcu, že tako ali tako poznajo.

Sledi poglavje z naslovom *Merski pripomočki*, v katerem avtorice opisujejo še nove pripomočke za ugotavljanje kakovosti (op. vrsto merskih pripomočkov za različne ciljne skupine kot so vzgojiteljice, vodstveni delavci, starši, so razvile in objavile že v knjigi *Kakovost v vrtcu*, 2002) in sicer *Pogovor z otrokom* (L. Marjanovič Umek, U. Fekonja, T. Kavčič, A. Podlesek in K. Bajc), *Lestvica socialne interakcije vzgojitelja z otroki* (izvirno Arnett-ovo lestvico so prevedle in priredile L. Marjanovič Umek, K. Bajc in U. Fekonja) in *Ocenjevalne lestvice vključenosti in dobrega počutja za predšolske otroke* (lestvice avtorja Laevers-a sta prevedli in priredili L. Marjanovič Umek in U. Fekonja). Avtorice so tudi v tem poglavju sledile zlasti evropskim trendom in smerem ugotavljanja kakovosti, zato so razvile še merski pripomoček, s pomočjo katerega lahko starejši predšolski otroci sporočijo svoj pogled na vrtec, in dodale še nova pripomočka za ugotavljanje kakovosti na procesni ravni, s pomočjo katerih lahko vzgojiteljica bolj podrobno oceni svoje socialne interakcije z otroki in spremlja otrokovo vključenost in dobro počutje pri dejavnostih v vrtcu.

Znanstvena monografija *Pogled v vrtec*, knjiga, ki je v slovenskem prostoru izdana s podporo Evropskega socialnega sklada in torej zanimiva tudi za širši evropski prostor, ima vrsto dobrih lastnosti, kot so, v slovenskem in evropskem prostoru aktualna vsebina, raba najnovejše literature s področja predšolske vzgoje, otrokovega razvoja in kakovosti vrtca, razumljiv jezik, doslednost in natančnost pri prikazu znanstvenih spoznanj in študij primerov, a ena izmed največjih je njena uporabna vrednost. Prepričani sva, da bo knjiga našla pot do širokega kroga bralcev.

Marko Polič, Marijan M. Klemenčič,
Drago Kos, Ana Kučan, Ivan Marušič,
Mirjana N. Ule, Karel Natek, Grega Repovš

DESRIPTIO TOTIVS ILLYRIDIS.

Spoznavni zemljevid Slovenije

Ljubljana
2002

Predstavitev doktorske disertacije “Spremembe vrednotnih orientacij v odnosu do strukture množic v Sloveniji” (dr. Beno Arnejčič)#

*Janek Musek**
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Presentation of the doctoral dissertation “Changes in values orientation in relation to masses structure in Slovenia” (Beno Arnejčič, PhD)

Janek Musek
University of Ljubljana, Department of Psychology, Ljubljana, Slovenia

Ključne besede: socialna psihologija, množice, vrednote, stališča, doktorske disertacije, predstavitev

Key words: social psychology, masses, values, opinions, doctoral dissertations, reviews

CC = 3020

Arnejčič, B. (2005). *Spremembe vrednotnih orientacij v odnosu do strukture množic v Sloveniji: vpliv zaznavanja medijske predstavitve množice na oceno njenih značilnosti in strukture* (neobjavljena doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo (COBISS.SI-ID 221105152).

Doktorska disertacija Bena Arnejčiča z naslovom »Spremembe vrednotnih orientacij v odnosu do strukture množic v Sloveniji: vpliv zaznavanja medijske predstavitve množice na oceno njenih značilnosti in strukture«, ki jo je opravil pod mentorstvom red. prof. dr. Janeka Muska ter somentorstvom izr. prof. dr. Vlada Miheljaka in uspešno zagovarjal pred komisijo, je znanstvena razprava, ki obravnava dejavnike delovanja množice in

#Doktorsko disertacijo si lahko ogledate v knjižnici Oddelka za psihologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pri gospe Mileni Vukić.

*Naslov / address: red. prof. dr. Janek Musek, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: janek.musek@guest.arnes.si

učinke tega delovanja glede na strukturne in druge značilnosti množice. Avtorja sta pri tem še posebej zanimala odnos med vodjem množice in množico ter odnos med strukturnimi značilnostmi množice in njenega delovanja ter značilnostmi v vrednotnih usmeritvah množice. Z razpravo je avtor želel osvetliti in pojasniti vlogo in vpliv dejavnikov delovanja množice (v konkretnem primeru gre za občinstvo kot obliko množice) in vodenja množice na obnašanje množice, zlasti na tiste manifestacije obnašanja, ki odražajo in izražajo vrednotne in stališčne orientacije. S tem problemskim ozadjem, ki ga je avtor pojasnil že v uvodu in ki implicitno spremlja vso razpravo, se je avtor lotil zahtevnega in kompleksnega raziskovanja tako na teoretičnem, kot tudi na empiričnem nivoju.

Disertacija je temu ustrezno tudi razdeljena na dva razmeroma obsežna dela. Prvi predstavlja poglobljeno teoretično predstavitev in kritično razčlenitev pomembnih teorij množice, strukture množice ter vodenja množice in značilnosti množičnega vodje. Drugi del disertacije je prikaz avtorjevega empiričnega raziskovanja, s katerim je na vzorcu 304 oseb preverjal odnos med značilnostmi delovanja in vodenja množice in psihosocialnimi učinki teh značilnosti, zlasti spremembami v reakcijah, stališčih in vrednotnih naravnostih množice.

V prvem delu razčlenjuje avtor najprej same temeljne pojme svoje razprave, torej pojme množice in množičnega vodje; v tem kontekstu dalje razčlenjuje odnos med množico in posameznikom, množico in vodjem in s tem začne širšo razpravo o psiholoških in socioloških teorijah množice. Avtor klasificira te teorije in nato kritično in aktualizirano obravnava pomembnejše med njimi. Posebno poglavje posveti Freudovim razlagam kolektivnega obnašanja in vodenja in tematizira njihovo aktualnost. V nadaljnjih poglavjih se analitično loteva množičnega obnašanja, mobilizacije množic in nato posebej obravnava značilne primere množičnega obnašanja v sodobnem času, pri čemer sproti tolmači tudi vlogo in značilnosti vodenja množic.

V empiričnem delu naloge je avtor izbral dva posebna primera manifestiranja množice iz naše novejšje zgodovine (množični protesti na Roški cesti ob procesu proti četverici leta 1988 in protesti na Festivalu upora ob vrhunskemu sestanku ZDA Rusija leta 2001). S tem je zajel dva različna tipa množice (socialno konstruktivna množica in socialno gibanje), večjemu številu študentov pa je dal oceniti več značilnosti obnašanja množice in množičnega vodje, pri čemer je posebno pozornost posvetil odnosom tretjega tipa množice (vzorec ocenjevalcev kot občinstvo, ki je gledalo videofilmski prikaz obeh omenjenih množic) do množice na eni strani in množičnega vodje na drugi. Domneval je, da je iz posnetega delovanja obeh množic možno, prvič, ugotoviti prepoznaven odnos med množico in njenim vodjem in drugič, možno ugotoviti, da so vrednotne usmeritve in ideali povezovalni moment med vodjem in množico.

V svojem raziskovanju je avtor prišel do zanimivih izsledkov, ki so v marsičem potrdili navedeni hipotezi in iz njih izvedene subhipoteze, pri čemer avtor sam izpostavlja predvsem povezanost med množičnim vodjem in posamezniki množice ter vrednotami in ideali. Avtor se ni zadovoljil s konstatacijami izsledkov, temveč jih je na izziven

način interpretiral in integriral v obstoječe teoretske okvirje in model, pri tem pa je tudi sam oblikoval obrise lastnega modela, ki ja uporaben za raziskovanje sodobnih množic in izhaja iz značilnosti znotraj tirikotnika množica – posameznik v množici – vodja množice.

Posebej je treba poudariti, da je v okviru disertacije kandidat posegel v reševanje enega od relativno slabo raziskanih področij sodobne psihologije, na področje psihologije množice, pri čemer je na podlagi svojih analiz in izsledkov prišel do hevristično spodbudnih in inovativnih idej. Pričujoča naloga je vsekakor izviren in tehten znanstveno raziskovalni prispevek, ki bogati zakladnico psiholoških spoznanj, še zlasti na ravni povezovanja teh spoznanj z najaktualnejšimi modeli in teorijami osebnostnega in socialnega obnašanja.

PANIKA

Š I R I M O P S I H O L O Š K A O B Z O R J A

Osrednja tema

Ekstremi

So ekstremi šport? So mnogo več kot to in jih najdemo prav v vsakem delčku našega vsakdana. Vas zanima kje?

Janez Bečaj

Če smo vsi nekaj posebnega, ni nihče nič posebnega

Matija Stepišnik

Subtilnost in agresivnost nevidnih (?) ekstremizmov

Brigita Jurišič

Zgodovinsko obarvani ekstremi v spolnosti

Ana Arzenšek in Darja Potočnik

Okrogla miza na temo ekstremi v športu

Zoran Milivojević

O igrah prevar in manipulacijah

Alenka Kobolt

Med družino in vzgojnim zavodom

Manca Faganel

Vloga in vpliv bodybuildinga na osebnost

Nagovor asistentke Katje Depolli in študenta Vida Voduška.

Intervju z Nino Jensterle, Gregorjem Sočanom in Valentinom Bucikom.

Bodite ekstremni! Berite Paniko!

vse informacije na: revija_panika@yahoo.com

PANIKA je časopis študentov psihologije. Izdaja ga skupina za časopis v okviru Društva študentov psihologije Slovenije.

Poročilo s 7. konference psihologov Alpe-Adria v Zadru na Hrvaškem, 2. – 4. julij 2005

*Boštjan Bajec**
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Report from the 7th Alps-Adria Psychology Conference, Zadar, Croatia, July 2nd – 4th, 2005

Boštjan Bajec
University of Ljubljana, Department of psychology, Ljubljana, Slovenia

CC = 2100

Na Oddelku z psihologijo Univerze v Zadru je od 2. do 4. junija 2005 potekala 7. konferenca psihologov Alpe-Adria. Gre za srečanje psihologov, ki se od leta 1987 dogaja na vsake dve do štiri leta. Sprva so se je udeleževali psihologi z območja Alpe-Jadran, na zadnjih pa je moč srečati tudi prispevke kolegov z drugih področij srednje Evrope in Balkana. Na letošnjem srečanju smo lahko slišali več kot 180 prispevkov več kot 310 soavtorjev. Tako smo lahko prisluhnili šestim vabljenim predavateljem, šestim različnim simpozijem, dvema okroglima mizama, desetim sekcijam in si ogledali približno 50 posterjev. Prispevki so pokrivali najrazličnejša področja v psihologiji, tako da se je za vsakega zagotovo našlo kaj zanimivega.

V okviru vabljenih predavanj smo tako lahko našli pregled in predstavitev lastne študije na temo raziskovanja biološke podlage osebnostnih lastnosti (Enikő Gyöngyösiné Kiss), razpravo o problematiki uporabnosti kvalitativnega raziskovanja (Santo F. Di Nuovo), predstavitev problematike dela v oddaljenih okoljih, kot so naftne ploščadi, raziskovalni centri na Antarktiki in podobnem (Katherine R. Parkes), predavanje o nekaterih pogostih težavah pri faktorski analizi, ki jih zaradi pomanjkljivega znanja običajno spregledamo (Gregor Sočan), predstavitev študije, v kateri so preverjali nekatere predpostavke evolucijskega pristopa pri razlagi izbire partnerja (Meri Tadinac) ter pregled uspešnosti evolucijskega pristopa v razlaganju pojavov na področju spolnosti, čustvovanja in kognicije (Oliver Vitouch).

*Naslov / address: asist. mag. Boštjan Bajec, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: boštjan.bajec@ff.uni-lj.si

V prvem simpoziju so se avtorji ukvarjali z interakcijo med posameznikom in računalnikom. Prispevki v njem so pokrivali široko področje od estetskega doživljanja medmrežnih strani, prek vprašanja zaupanja v elektronske bančne storitve, vse do problema prevelike izbire pri spletnih nakupih. Nekoliko bolj ozko je bil usmerjen simpozij na temo psihologije pravičnosti, v katerem so se posvečali razlikam med moškimi in ženskami v dojemanju pravičnosti porazdelitve gospodinjskih opravil, verjetju v pravičnost sveta in njegovem vplivu na subjektivni blagor. Sicer dokaj ozko umerjen, a tako po številu prispevkov kot tudi vsebinsko je bil zelo močan simpozij na temo uporabe linearne in nelinearne dinamike v psihologiji (poznalo se je, da imajo na Oddelku za psihologijo v Zadru močno raziskovalno skupino, ki se ukvarja s to problematiko), v okviru katerega smo se ukvarjali s fiziološkimi spremembami pri delovnih obremenitvah, nihanjem vzdrževane pozornosti, dinamiko sklapljanja delovanja živčnih celi in podobnim. Četrti simpozij se je ukvarjal z - v psihologiji vse bolj obravnavano tematiko – subjektivnim blagom. V njegovem okviru smo srečali prispevke na najrazličnejše teme, ki kažejo na to, kako kompleksno je področje, saj so zajemali tako problematiko s področja motivacije (vpliv zunanje oziroma notranje motivacije na zadovoljstvo z življenjem), kognitivne psihologije (vpliv mišljenja na vzdrževanje samozavesti), socialne psihologije (problematika zviševanja kvalitete življenja starejših), kot tudi metodologije (problematika merjenja subjektivnega blagra). Izjemno močan je bil tudi simpozij na temo psihologije športa. V njegovem okviru so se avtorji ukvarjali predvsem z različnimi vidiki motivacije ter klime v moštvih, srečali pa smo lahko tudi prispevek na temo psihološke rehabilitacije po poškodbah in psihičnih značilnostih baletnih plesalk, ki se odločijo za strogo dieto. Zadnji simpozij je bil na temo kognitivne psihologije. Pokrival je različne teme, avtorji pa so se predvsem posvečali problemom zaznave govora in raziskovanju jezika na sploh ter vprašanjem pozornosti.

Okrogli mizi sta bili namenjeni razpravi o vlogi evolucijske teorije in njenemu pogledu na človeka (Oliver Vitouch) in predstavitvi Evrodiplome iz psihologije (Remo Job).

V sekciji na temo nevropsihologije in zaznavanja smo se lahko srečali z dokaj klasičnimi temami – spominom, zaznavanjem prostora in zavestjo. V okviru sekcije na temo psihologije zdravja smo lahko srečali kar tri prispevke na temo staranja, kaže, da se to področje v skladu z vse večjim deležem starostnikov v populaciji vse bolj posveča tej problematiki. Znotraj sekcije na temo psihopatologije in psihoterapije smo lahko srečali kr tri prispevke na temo alkoholizma, ne bi pa temu dal velikega poudarka, saj so bili vsi trije prispevki iste skupine raziskovalcev. Vsebine, obravnavane v okviru sekcije na temo psiholingvistike so bile usmerjene predvsem v analizo vsebine. Sekcija na temo stresa in travme se je posvečala predvsem posttravmatskemu stresnemu sindromu kot posledici vojne ter problematiki stresa pri beguncih. Sekcija na temo psihologije dela se je ukvarjala z vedenjem potrošnikov ter zadovoljstvom pri delu. Sekcija na temo pedagoške psihologije je predstavila zelo raznoliko problematiko – od dela z učenci s posebnimi potrebami, nadarjenimi, do dela z učitelji in otroci v vrtcu.

Tudi sekcija na temo socialne psihologije je predstavila širino tega področja – srečali smo lahko prispevke na temo altruizma, problemov prevzemanja Evra, izbire partnerja pri homoseksualnih moških, vrednot... Sekcija o psihometričnih tematikah je predstavila različne instrumente, se mi pa zdi, da bi bilo pri tej sekciji morda bolje, da bi bila večina prispevkov predstavljena v obliki postrov, saj je merskim znašilnostim, ki jih predstavljajo avtorji, v obliki predavanja nekoliko težko slediti. V okviru sekcije na temo psihologije osebnosti sta bili predstavljeni dve medkulturni študiji, sicer pa so bile teme različne – od empatije in navezanosti do zadovoljstva z življenjem.

Če pogledamo na tematike, ki so bile obravnavane, kaže, da se psihologija v območju Alpe-Jadran trenutno precej posveča evolucijski teoriji, v različnih sekcijah se je pojavljalo tudi subjektivno zadovoljstvo, še vedno pa so aktualne tudi posledice vojn na tem območju. Razveseljivo se mi zdi, da je bilo med kopico avtorjev opazen določen delež tudi slovenskih, predvsem na račun tega, da so se konference udeležili strokovnjaki z različnih slovenskih inštitucij (Oddelek za psihologijo Filozofske fakultete, Fakulteta za šport, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani Fakulteta za elektrotehniko Univerze v Ljubljani, če sem katero pozabil, se opravičujem), po priimkih nekaterih avtorjev sodeč pa so v znanstvenih vodah uspešni tudi zamejski Slovenci. Glede na to, da bo konferenca leta 2008 predvidoma v Ljubljani, lahko pričakujemo, da bo delež slovenskih avtorjev prispevkov naslednjč še večji.

FILOZOFSKA FAKULTETA UNIVERZE V LJUBLJANI
ODDELEK ZA PSIHOLOGIJO

Gregor SOČAN

POSTOPKI KLASIČNE TESTNE TEORIJE

Poročilo o 70. letnem srečanju Psihometričnega društva v Tilburgu na Nizozemskem, 4.-9. julija 2005

*Gregor Sočan**
Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Report from the 70th Meeting of the Psychometric Society, Tilburg, the Netherlands, July 4th – 9th, 2005

Gregor Sočan
University of Ljubljana, Department of psychology, Ljubljana, Slovenia

CC = 2200

Letne konference Psihometričnega društva (*Psychometric society*) se z občasnimi izjemami izmenično vrstijo v Združenih državah in Evropi – organizacijo letošnjega srečanja je prevzela univerza v nizozemskem Tilburgu. Tudi tokrat je bilo srečanje precej obsežno, saj je bilo udeležencev okoli 300, kar je celo več, kot je rednih članov društva.

Psihometrično društvo goji nekoliko vprašljivo organizacijsko tradicijo, po kateri je večji poudarek na referatih kot na posterjih; nevšečna posledica take naravnosti je, da je bilo tokrat v določenih trenutkih na voljo celo do pet vzporednih sekcij. Organizatorji so sicer uspeli sekcije razporediti tako, da so bili vzporedno tekoči dogodki čimbolj raznoliki, kljub temu pa je neizogibno prihajalo do tega, da se je bilo težko odločiti, komu dati prednost.

Na programu je bilo osem vabljenih predavanj, 53 simpozijev in sekcij z referati ter dve veliki poster sekciji. Izven rednega programa so bile organizirane še štiri delavnice, morda najbolj odmevni sta bili na temo uporabe teorije odgovora na postavko v praksi ter o analizi socialnih omrežij, ki je v zadnjem času zelo priljubljena skupina metod, zlasti v družboslovnih vedah.

Dobro polovico sekcij referatov in simpozijev bi lahko uvrstili v eno od treh skupin. Največja, s trinajstimi sekcijami, zajema različne multivariatne metodologije. Večina sekcij s tega področja se je nanašala na strukturno modeliranje oz. analizo

*Naslov / address: doc. dr. Gregor Sočan, Univerza v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, e-mail: gregor.socan@ff.uni-lj.si

kovariančnih struktur. Teme predstavljenih prispevkov so segale vse od tehničnih vprašanj (npr. ocenjevanja parametrov in prileganja modela pri nenormalno porazdeljenih spremenljivkah) pa do različnih področij uporabe. Med slednjimi velja omeniti simpozij Michaela Eida o analizi MTMM matrik, kjer so tri skupine raziskovalcev prikazale različne konceptualne pristope k analizi istega praktičnega problema, iz česar so bile lepo razvidne prednosti in pomanjkljivosti posameznih pristopov. Preostale multivariatne sekcije so bile večinoma posvečene faktorski in komponentni analizi ter analizi večnivojskih podatkov (oz. hierarhičnemu linearnemu modeliranju). Zanimiv je bil simpozij v organizaciji nizozemskih raziskovalcev Kiersa in Timmermanove na temo uporabe prevzorčenja (*bootstrapa*) pri ocenjevanju stabilnosti komponentnih rešitev. Uporabniki komponentne in faktorske analize namreč pogosto pozabljamo, da so naše rešitve dobljene na vzorcu in se torej razlikujejo od populacijske. Sodobne tehnike prevzorčenja nam omogočajo odgovore na vprašanja kot so: »V katerem intervalu se verjetno nahajajo populacijske nasičenosti?« in »Ali se nasičenosti dveh spremenljivk statistično pomembno razlikujeta?«. Z vedno večjo praktično dostopnostjo prevzorčenja ne bo več izgovorov za ignoriranje tega problema.

Druga velika skupina (z enajstimi posterji in simpoziji) je zajemala področje teorije odgovora na postavko, ki je trenutno še vedno daleč najbolj dominantna paradigma na področju sestavljanja in analize psiholoških testov; to seveda velja bolj za raziskovalno področje, saj v praksi klasična testna teorija marsikje še vedno vztraja tudi tam, kjer za to ni prave potrebe. Tudi tu je bilo precej referatov posvečenih tehničnim vprašanjem ocenjevanja parametrov in prileganja modela. Kar zadeva praktično uporabo teorije odgovora na postavko, je bilo precej govora o njeni uporabi pri računalniškem adaptivnem testiranju (CAT; *computerized adaptive testing*), torej o izvajanju računalniško vodenega testiranja, kjer se aplicirane postavke prilagajajo odgovorom preizkušanca, kar ima za posledico kratko in hkrati zanesljivo merjenje.

V tretjo skupino bi lahko uvrstili osem sekcij, ki so bile posvečene vprašanjem skaliranja in klasifikacije. Glede na prejšnja srečanja Psihometričnega društva je bila ta skupina kar precej velika, vendar to ni tako presenetljivo, saj gre za metode, ki jih najbolj intenzivno razvijajo prav na Nizozemskem (najbolj znana sta verjetno oba metodološka oddelka na leidski univerzi). V psihologiji se ob vseh psihometričnih naporih pogosto ne moremo izogniti spremenljivkam, ki so kvečjemu ordinalne ali pa celo nominalne. Vendar take spremenljivke nikakor niso neprimerne za multivariatno analizo – multipla korespondenčna analiza npr. omogoča iskanje latentnih dimenzij, ki se skrivajo za skupino kategoričnih spremenljivk; prav o tej metodi je bilo v tej skupini tudi največ govora.

Preostale sekcije so pokrivalo zelo široko področje psihološke in družboslovne metodologije, npr. analizo podatkov z manjkajočimi vrednostmi (kar je pereč problem zlasti pri anketnem raziskovanju in pri uporabi vprašalnikov), analizo longitudinalnih podatkov, analizo socialnih omrežij, klasično testno teorijo, analizo latentnih razredov, Bayesovo statistiko in psihometrično analizo kognitivnih modelov.

Med osmimi vabljenimi predavanji omenjam le dve, ki sta morda najbolj burili duhove. Denny Borsboom iz Amsterdama je v svojem predavanju o konceptu veljavnosti zagovarjal izzivalno tezo, da prevladujoče razumevanje veljavnosti, ki se opira predvsem na gradnjo nomoloških mrež, vodi v slepo ulico. Po njegovem mnenju z računanjem množice korelacij testnih dosežkov z različnimi spremenljivkami vprašanje veljavnosti samo zapletamo, ugotovimo pa samo to, da je »vse do neke mere povezano z vsem«; vsekakor pa s tem ne dobimo resničnega odgovora na vprašanje, kaj test dejansko meri. Borsboom meni, da bi se moralo vprašanje veljavnosti namesto na korelacijski odnos med testnim dosežkom in kriterijskimi spremenljivkami osredotočiti na vzročno-posledični odnos med merjeno lastnostjo in odgovorom na postavko – drugače povedano, metodologija bi se morala iz tega področja umakniti in ga prepustiti »vsebinskim« strokovnjakom.

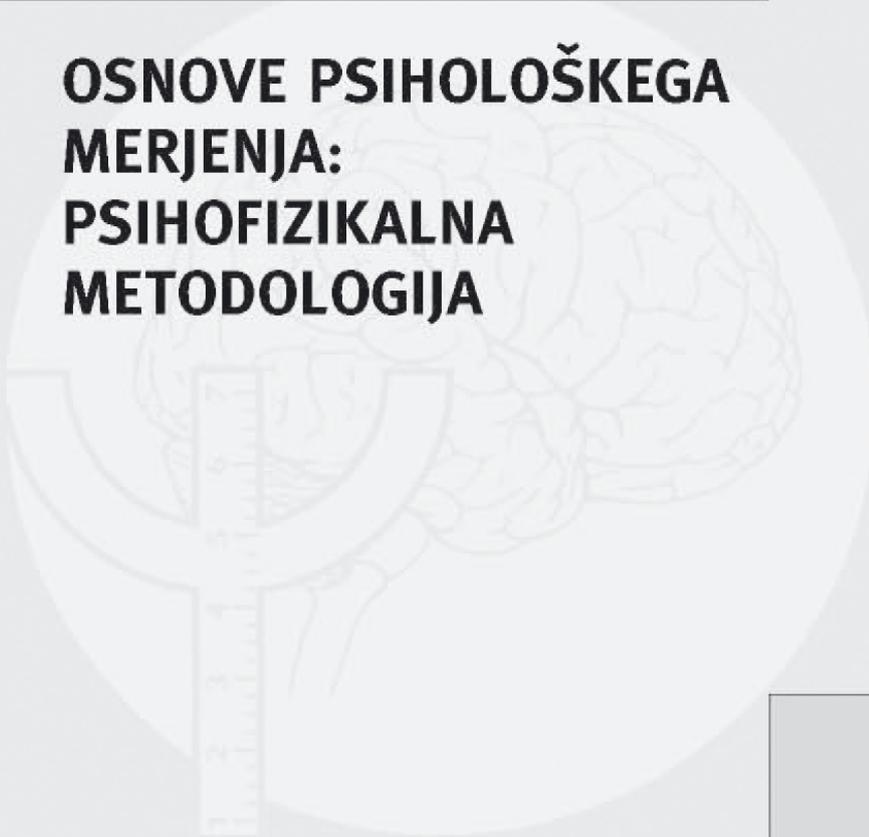
Drugo izzivalno predavanje je imel Rolf Steyer iz Jene na temo analize razlik med aritmetičnimi sredinami. Marsikdo verjetno misli, da se o tem starem problemu ne da povedati nič novega, vendar to nikakor ne drži. Steyer je prikazal nekaj problemov, kjer lahko z analizo kovariance pridemo do povsem napačnih zaključkov. Vir težav tiči v precej strogih predpostavkah analize (ko)variance, katerih kršitev ima lahko resne posledice. Steyer je nato prikazal navidez radikalno drugačno metodologijo analize povprečij in sicer strukturno modeliranje. Z analizo kovariančnih struktur lahko ob primerni parametrizaciji analiziramo enake probleme kot z analizo kovariance, vendar ob precej manj strogih predpostavkah.

Zaključim lahko, da je bila konferenca v Tilburgu dobro organizirana in tudi vsebinsko zanimiva. V primerjavi z nekaterimi prejšnjimi konferencami je bila tudi nekoliko bolj uravnotežena, saj je bilo dovolj poudarka tudi na praktični uporabi psihološke metodologije in ne le na tehničnih problemih, hkrati pa smo slišali tudi precej svežih in izzivalnih idej za izboljšavo psihometričnega raziskovanja in prakse.

FILOZOFSKA FAKULTETA UNIVERZE V LJUBLJANI
ODDELEK ZA PSIHLOGIJO

Anja PODLESEK, Klas BRENK

OSNOVE PSIHOLOŠKEGA MERJENJA: PSIHOFIZIKALNA METODOLOGIJA

A faint, light-colored illustration in the background shows a human brain on the right side and a vertical ruler on the left side, positioned as if measuring the brain's size. The ruler has markings from 1 to 7. The entire illustration is set within a large, light gray circular area.

In memoriam – Boris Petz (1919 – 2005)#

*Branimir Šverko**

Univerza v Zagrebu, Oddelek za psihologijo, Zagreb, Hrvaška
University of Zagreb, Department of Psychology, Zagreb, Croatia

V Zagrebu je v petek, 15. 04. 2005, preminil Boris Petz, *professor emeritus* Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu. Rodil se je v Bjelovarju leta 1919, osnovno šolo in gimnazijo je zaključil v Zagrebu, kjer se je tudi vpisal na Filozofsko fakulteto. Diplomiral je leta 1943 iz filozofije ter psihologije, doktoriral pa leta 1945 z disertacijo z naslovom »Vpliv dednosti in okolja na nekatere človekove sposobnosti«. Najprej je delal kot psiholog v Svetovalnem centru za izbiro poklicev v Zagrebu, zatem kot znanstveni svetnik na Inštitutu za medicinsko raziskovanje Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti, nato pa dolga leta kot predavatelj na Univerzi v Zagrebu. Leta 1958 je postal docent na Medicinski fakulteti v Zagrebu, leta 1960 pa je bil izvoljen v naziv docenta na Filozofski fakulteti v Zagrebu. V naziv izrednega profesorja napredoval leta 1962, redni profesor je postal leta 1968. Ustanovil ter vodil je Katedro za psihologijo dela in ergonomijo, več let je bil predstojnik Oddelka za psihologijo, bil je tudi dekan Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu.

Profesor Petz je dobitnik »Psihološke nagrade Ramiro Bujas« za življenjsko delo, ki jo Hrvaško psihološko društvo podeljuje najbolj priznanim psihologom za njihovo celotno delo in prispevek k afirmaciji psihološke znanosti in stroke. Odlikovan je bil z Odlikovanjem dela z zlatim vencem. Bil je dopisni član Hrvaške akademije znanosti in umentnosti in redni član Medicinske akademije Hrvaške. Bil je tudi član ENOP-a, selektivne mreže priznanih evropskih profesorjev psihologije dela. Zagrebška univerza mu je po upokojitvi podelila naziv *professor emeritus* in s tem potrdila njegove izjemne zasluge tako za napredek Univerze v Zagrebu kot za mednarodno priznano predavateljsko ter znanstveno odličnost.

*Naslov / address: red. prof. dr. Branimir Šverko, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvaška, e-mail: bsverko@ffzg.hr

#Prevedel Valentin Bucik. Profesor Boris Petz je ostal v spominu tudi generacijam študentov psihologije (in zanimivo: ne le študentom psihologije) Univerze v Ljubljani. Kot gost je pred mnogimi leti vodil nekatera predavanja na dodiplomskem študiju psihologije v Ljubljani, predvsem pa se je podpisal v zavest množicam študentov s temeljnim učbenikom o statističnih orodjih družboslovne metodologije z naslovom, ki vpliva upanje tudi najbolj matematično preplašenim družboslovcem: »Statističke metode za nematematičare«. Učbenik se je v številnih ponatisnjenih in dopoljenih izdajah izkazal za pravi psihološki »bestseller«; v njem je zapletena statistična načela in orodja demistificiral preprosto tako, da je o njih pisal s prav osupljivo jasnostjo in nazornostjo, kar zmore le avtor, ki so mu razlagani pojmi kristalno prezentni in ki ima poleg znanstvenega ter pedagoškega tudi kanček literarnega daru (op. prev.).

Znanstvena dejavnosti profesorja Borisa Petza je bila izredno plodna – objavil je 12 knjig in okrog 150 znanstvenih ter strokovnih člankov. Predvsem so pomembna njegova dela na področju psihofizioloških raziskav utrujenosti in počitka, nastala kot rezultat njegovega originalnega pristopa z izjemnimi metodološkimi odlikami, uporabljajoč psihološke ter elektrofiziološke metode raziskovanja. Ti prispevki, ki so bili mednarodno zelo odmevni, so vidno prispevali k napredku znanstvenega spoznanja na tem področju. Prvi je v okviru bivše skupne države raziskoval nesreče pri delu in izostanke z dela in zbral vrsto spoznanj, ki so prispevala k razumevanju obeh pojavov. Odmevne so njegove raziskave motivacijskih procesov, stališč in medčloveških odnosov v delovnih organizacijah. Pomemben je tudi njegov prispevek statistični metodologiji in psihometriji, njegove knjige s področja statistike pa so dosegle nepričakovano širok krog bralcev z različnih znanstvenih področij, ne le psihologije.

Združujoč najkakovostnejše lastnosti izvirnega znanstvenega delavca in nadarjenega predavatelja je Boris Petz organiziral ter izvajal univerzitetni pouk. Na svoji matični fakulteti je utemeljil in vrsto let izvajal predavanja iz psihologije dela in organizacijske psihologije. Številni hrvaški organizacijski psihologi, strokovnjaki za upravljanje s človeškimi viri, se imajo prav njemu zahvaliti za temelje svojih strokovnih znanj. Kot predavatelj obče psihologije, psihofiziologije dela, organizacijske psihologije, psihologije prometa, psihologije potrošnika ter statistike in psihometrije je vrsto let sodeloval v dodiplomskem ter podiplomskem študiju tudi na drugih fakultetah Univerze v Zagrebu in drugod, med katerimi so Medicinska fakulteta v Zagrebu, ekonomske fakultete v Zagrebu, Beogradu in Skopju, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo u Ljubljani; filozofski fakulteti na Reki in v Osijeku, nekdanji medfakultetni študij za socialno delo in za prometne znanosti v Zagrebu ter Visoka policijska šola. Na ta način je z vsebinami iz psihologije prispeval k popolnejši izobrazbi strokovnjakov zelo različnih profilov. Generacije študentov se spominjajo njegovih navdihnenih predavanj, ki so razširjala njihova strokovna obzorja.

Boris Petz je bil človek širokih obzorij, vedno pripravljen na inter- in transdisciplinarno sodelovanje. Z njegovim odhodom je Hrvaška znanost izgubila enega od svojih najvidnejših strokovnjakov.

V naslednji številki (letnik 14, številka 3, 2005) PSIHOLŠKIH OBZORIJ bodo predvidoma objavljeni naslednji prispevki [Forthcoming articles]:

Riccardo Luccio

Preverjanje pomembnosti ničelne hipoteze v psihologiji

**Tamara Repič*

Fizična zloraba v otroštvu in strah pred intimo v partnerskem odnosu

**Katarina Kompan Erzar, Christian Gostečnik in Tomaž Erzar*

"I remember checking on my mother to see if she was still breathing" How a relationship maintains, regulates, and helps resolve traumatic experiences: Relational family integration

**Andreja Poljanec in Barbara Šömen*

Ocena samopodobe, osebnostne čvrstosti in stila navezanosti pri poročenih in razporočenih ženskah

Valentin Bucik

Ocena knjige "Psihometija" (Stansilav Fajgelj)

Ludvik Horvat

Predstavitev doktorske disertacije dr. Nade Krapić

Maks Tušak

Predstavitev doktorske disertacije dr. Mojce Jurišević

Drago Žagar

Predstavitev doktorske disertacije dr. Roberta Cvetka

Valentin Bucik

Predstavitev doktorske disertacije dr. Aleša Friedla

Članek, označen z **zvezdico (*)**, je uvrščen v proces, ki smo ga imenovali "**ocena kolegov**" (angl. "peer review").

Prispevek, ki je predviden za tovrstno ocenjevanje, je seveda že prestal dvojno slepo recenzijo in jezikovno lekturo. Odločitev o objavi prispevka v uredniškem odboru je že sprejeta, vendar je končna avtorjeva verzija prispevka v obliki rokopisa še pred objavo na voljo vsakemu strokovnjaku, ki bi želel prispevek prebrati, še predno bo objavljen, in nanj podati pisne strokovne pripombe, mnenja, priporočila, kritiko itd. na eni do dveh tipkanih straneh. Vse pravočasno prispele kritike, mnenja, pripombe so nato posredovane avtorju, ki ne glede na kritike ocenjevalcev nima več pravice popravljati svojega prvotnega besedila, pač pa v kratkem končnem besedilu poda integralni odgovor vsem ocenjevalcem. V reviji so nato objavljeni (i) avtorjev osnovni prispevek, (ii) besedila vseh sodelujočih ocenjevalcev in (iii) avtorjev odgovor na mnenja ocenjevalcev. Ta način predstavlja poskus konstruktivnega in podrobnega razjasnjevanja problematike, o kateri govori osnovni prispevek. Tovrstna graditev kakovosti posredovanega prispevka je lahko koristna tako za avtorja osnovnega prispevka kot tudi za kolege - ocenjevalce (še posebej, kadar gre za konstruktivno kresanje mnenj različno mislečih strokovnjakov), zlasti pa za bralca revije, ki ima pred seboj vsa besedila, iz katerih si lahko ustvari lastno kritično mnenje o obravnavani problematiki in o načinu obravnave, kot ga je izbral avtor. Vse, kar mora zainteresirani bralec storiti, je, da željo po rokopisu prispevka in svoj naslov sporoči (pošta, telefon, telefaks, elektronska pošta) **glavnemu uredniku** Psiholoških obzorij in takoj mu bomo poslali en izvod avtorjevega rokopisa. Torej, če bi radi sodelovali pri "oceni kolegov" prvega predlaganega prispevka v Psiholoških obzorjih, vas prosimo, da nam to čimprej sporočite!

**PUBLIKACIJE ZNANSTVENEGA INŠTITUTA FILOZOFSKE
FAKULTETE**

Založniška dejavnost Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete

Znanstveni inštitut Filozofske fakultete je leta 1980 v okviru financiranja raziskovalnega dela iz lastnega vira razvil založniško dejavnost. Začetki so bili skromni, že leta 1985 pa je oblikoval lastno zbirko Razprave FF, v kateri je do danes izšlo 94 publikacij. Besedila so rezultat znanstveno raziskovalnega dela raziskovalcev, ki ga avtorji uresničujejo v okviru raziskovalnega programa Filozofske fakultete in tako pokrivajo vse stroke na področju humanistike in družboslovja.

Poleg tega je inštitut soizdajatelj in sofinancer številnih publikacij, ki so izšle pri drugih založbah ali v okviru založniške dejavnosti kulturnih in znanstvenih institucij. Ni zanemarljiv niti delež sofinanciranja prevodov publikacij in posameznih prispevkov naših sodelavcev, ki so izšli v tujini.

CENIK

nekaterih del ZIFF s področja **PSIHLOGIJE** in sorodnih ved

RAZPRAVE FILOZOFSKE FAKULTETE

<i>Leto</i>	<i>Avtor</i>	<i>Naslov dela</i>	<i>Cena</i>
1985	Musek, J.	Narava in determinante zavestnega odločanja	966,00
1990	Musek, J.	Simboli, kultura, ljudje	1.932,00
1997	Kovačev, A.N.	Govorica telesa	1.200,00
1997	Tušak, M.	Risanje v psihodiagnostiki I (3. dop. izdaja)	840,00
1998	Kline, M., Polič, M. in Zabukovec, V.	Javnost in nesreče	1.200,00
1999	Šumijev zbornik	Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem	3.700,00
1999	Pečjak, S.	Osnove psihologije branja	1.200,00
2000	Marjanovič Umek, L. in Zupančič, M.	Psihologija otroške igre	2.000,00
2001	Tušak, M. in Tušak, M.	Psihologija športa (2. dopolnjena izdaja)	3.000,00
2001	Strmčnik, F.	Didaktika: osrednje teoretične teme	4.000,00
2002	Marjanovič Umek, L. in dr.	Kakovost v vrtcih	2.800,00
2002	Tušak, M. in Tušak, M.	Psihologija konja	3.500,00
2002	Polič, M., in dr.	Spoznavni zemljevid Slovenije	3.800,00

V ceni je upoštevan 8,5 % DDV.

Prodajalna knjig: Knjigarna »Rimljanka« na Rimski cesti 11v Ljubljani.

Navodilo avtorjem prispevkov

Rokopise, ki so namenjeni objavi v Psiholoških obzorjih, avtorji pošljejo na naslov glavnega urednika revije: izr. prof. dr. VALENTIN BUČIK, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana.

Opredelitev prispevkov

Objavljeni so prispevki, napisani v slovenskem ali angleškem jeziku (izjemoma, po presoji uredniškega odbora, še v kakšnem drugem svetovnem jeziku). Avtorji morajo sami poskrbeti za jezikovno lekturo prispevkov, napisanih v tujem jeziku. Znanstveni in strokovni prispevki morajo biti napisani v jedrnatem, razumljivem, jasnem in logičnem ter jezikovno ustreznem slogu. *Empirični članek* avtor napiše kot poročilo o raziskavi. Vsebovati mora vse značilne dele, ki odlikujejo korake raziskovalnega procesa: *uvod, metoda* (s podpoglavji *udeleženci, pripomočki* oziroma *inštrumenti* ter *postopek*), *rezultati, razprava* in *literatura*. *Za teoretski članek* se predvideva, da v podrobnostih prouči ter kritično analizira določene modele ali teorije. Empirični podatki so predstavljeni le, če so v neposredni zvezi s teorijo. *Pregledni članek* kritično ovrednoti na različnih mestih že objavljene prispevke. Značilni deli preglednega članka so opredelitev in razlaga problema, povzetek predhodnih raziskav, pojasnitev medsebojnih odnosov, protislovij, pomanjkljivosti in na koncu predlogi za nadaljno raziskovanje. *Metaanalitična študija* predstavlja posebno vrsto članka, v katerem avtor s pomočjo posebne raziskovalne metodologije, značilne za metaanalitične študije, pregledno predstavi rezultate številnih empiričnih študij na temo nekega raziskovalnega problema.

Struktura prispevka

Empirični prispevek naj sledi naslednjim splošnim pravilom:

1. Uvodni del ne sme biti preobširen, vendar mora ponuditi glavno teoretično ali konceptualno ogrodje, v katerega je raziskovalni problem logično vpet.
2. Raziskovalni problem mora biti jasno formuliran, predstavljati mora logično nadaljevanje uvodnega dela prispevka. Problem mora biti relevanten in v zastavljeni obliki še neraziskan. Poudarjeno mora biti, katere nove dileme odpira problem.
3. Raziskovalne hipoteze in spremenljivke morajo biti operacionalizirane in postopki opazovanja in merjenja morajo biti natančno opisani. Kratek, a natančen opis uporabljenih psiholoških inštrumentov, metodologije (raziskovalni načrt) in izbire udeležencev je nujen.
4. Uporabo statističnih postopkov morajo avtorji opisati s potrebno natančnostjo. Tabele morajo vsebovati le nujne informacije. Če je potrebno, so podrobnosti lahko predstavljene v dodatku (prilogi).
5. Razprava ter interpretacija izsledkov se mora nanašati na znane koncepte in teorije, ne glede na to, ali jih dobljeni rezultati podpirajo ali ne.

Za druge vrste sestavkov se ta struktura ustrezno in smiselno prilagodi.

Tehnična navodila za predložitev prispevkov

APA standardi

Oblika poslanih rokopisov naj sledi standardom in priporočilom, opisanim v priročniku za pisanje raziskovalnih poročil, ki ga je izdalo ameriško združenje psihologov (APA Publication Manual, peti izdaja, 2001) in je že pred leti postal mednarodni standard, ki ga upoštevamo tudi slovenski psihologi. Vsak rokopis, ki bo prispel v objavo v revijo Psihološka obzorja, ki bo ustrezal tehničnim (oblikovnim) zahtevam in ki bo sodil v okvir »*namena in ciljev revije*«, bo po postopku dvojne slepe recenzije poslan na oceno dvema kompetentnima ocenjevalcema.

Oblikovni izgled

Avtorji morajo računati s tem, da bodo oddali dve verziji besedila: t.i. prvo verzijo in t.i. končno verzijo. Tipkopis naj bo na papirju napisan na eni strani z dvovrstičnim ali vsaj z 1.5 vrstičnim razmikom in v **treh** izvodih. Natisnjen naj bo z računalniškim tiskalnikom, z različnimi naslovi, podnaslovi in oštevilčenimi stranmi. Napisan naj bo z eno osnovnih oblik pisave (Times Roman, Arial, Helvetica, Courier) velikosti 12, besedilo naj bo levo poravnano. Začetki odstavkov naj ne bodo umaknjeni navznoter, pač pa naj bo pred vsakim novim odstavkom, naslovom, podnaslovom, predvidenim mestom za sliko ali tabelo vrinjena prazna vrstica. Besedilo naj bo napisano v enem od standardnih programov za obdelavo besedil (npr. Word za Windows). Avtorji naj računalniško verzijo besedila, ki jo bodo oddali v končni verziji, oddajo v formatu Word za Windows ali pa ga pretvorijo v splošno sprejet in primerljiv RTF format (Rich Text Format). Prispevek naj praviloma ne bo daljši kot ena avtorska pola (16 strani po 32 vrstic z okoli 60 znaki v vrstici oziroma okoli 30.000 znakov, vključno z razmiki). Tipkopis in slike bodo mesec dni po objavi uničeni, če avtor ne bo posebej pisno zahteval vrnitve originalnih gradiv. Prvi verziji tipkopisa avtorji ne prilagajajo diskete z datoteke.

Tabele, slike, opombe

Za vsako tabelo in sliko mora biti v prispevku nakazano približno mesto, kjer je predvidena (npr. »*vstaviti sliko 1*« ali »*vstaviti tabelo 1*«). Tabel in slik ne vstavljajte v besedilo. Zaporedna številka slike in besedilo, ki sliko opisuje, naj bosta v besedilo vstavljena takoj za mestom, kjer smo označili predviden položaj slike (npr. najprej v svoji vrstici podamo informacijo: »*vstaviti sliko 1*«, pod njo pa ime in opis: »*Slika 1. Odnos med X in Y ...*«). Vsaka slika naj bo podana na posebnem listu papirja na koncu besedila (na hrbtni strani naj bosta s svinčnikom zapisana zaporedna številka slike in priimek avtorja). Slike morajo biti izdelane in natisnjene brezhibno (z laserskim tiskalnikom – ali narisane s tušem) in z dovolj velikimi črkami, številkami in ostalimi znaki, ki omogočajo pomanjševanje brez večje izgube preglednosti. Barv ne uporabljamo, pač pa, če je potrebno, različne dobro razločljive raste, sivine in/ali vzorce. Vsaka slika, narisana s pomočjo računalnika, naj bo - ko avtorji oddajo končno verzijo besedila - shranjena v posebni datoteki v enem od standardnih grafičnih formatov (EPS, JPG, PDF, PS, BMP, TIF, GIF ...). Vsaka tabela mora biti na koncu prispevka priložena na posebnem listu papirja. Natipkana naj bo z enojnim razmikom. Nad tabelo naj bo poleg zaporedne številke tabele njen opis (npr. »*Tabela 1. Korelacijska matrika ...*«). Tabela mora biti informativna brez posebnega sklicevanja na besedilo, torej opremljena s potrebnimi informacijami (in po potrebi z legendo oziroma opombami). V poglavju o rezultatih isti podatek vedno prikažemo le enkrat. Odločimo se, kateri način (slika, tabela ali prikaz v vezanem besedilu) je najbolj primeren in informativen. Opombe pod črto naj bodo vključene v prispevek le izjemoma.

Citiranje, literatura

Trditve ali dognanja drugih avtorjev v **besedilu** potrdimo z referenco. Uporabljene reference drugih avtorjev v besedilu citiramo po Harvardskem sistemu: npr. Rostohar (1952) ali (Rostohar, 1952). Kadar citiramo več avtorjev, jih moramo navajati po abecednem redu, npr. (Bujas, 1953; Rostohar, 1952; Trstenjak, 1953). Citati posameznih referenc so ločeni s podčipje, npr. (Petrič, 1970; Petrovič, 1969). Kadar so citirano delo napisali trije avtorji ali več (do vključno šest), pri prvem citiranju vedno navedemo imena vseh soavtorjev, npr. (Toličič, Šebek, Pečjak in Zorman, 1957), pri morebitnih naslednjih citatih pa citiramo le ime prvega avtorja, za druge pa dodamo le 'in dr.': drugi citat bi se tako glasil (Toličič in dr., 1957). Kadar se citira več del istega avtorja, napisanih v istem letu, je treba letnicam dodati malo črko po abecednem redu, npr. (Peršič, 1968a; 1968b). V **seznamu literature** na koncu prispevka je treba navesti po abecednem redu avtorjev (in brez zaporednih števil) vsa v besedilu citirana dela (in samo ta!), celoten seznam literature pa mora biti napisan v skladu z APA standardi citiranja. Izraz »in dr.« se tu ne uporablja, pri navedbi vira so vedno izpisana imena vseh avtorjev prispevka, ne glede na to, koliko jih je.

Navedki **prispevkov v revijah** morajo vsebovati priimek avtorjev, začetnice imena, leto izdaje, naslov prispevka, polno (neokrajšano) ime revije, letnik (če se v vsakem zvezku znotraj istega letnika število strani začne z 1, tudi številko zvezka (v oklepaju) in navedba strani, na katerih je natisnjen prispevek (pazite na ločila!). Ime revije in letnik izhajanja pri navajanju prispevkov v revijah ter naslov knjige (tako pri avtorskih kot pri urejenih knjigah) so podčrtani (vse, kar je v rokopisu **podčrtano**, bo v objavljenem besedilu izpisano v *poševnem tisku*). Primer navedbe:

Plomin, R. in Caspi, A. (1998). DNA and personality. *European Journal of Personality*, 12, 387-407.

Navedba **avtorske knjige** vsebuje priimek avtorjev, začetnice imena, leto izdaje, naslov knjige, kraj izdaje in založbo. Primer navedbe:

Lazarus, R.S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford: Oxford University Press.

Navedba **poglavja avtorja** v knjigi z urednikom (*»edited book«*) vsebuje priimek avtorjev, začetnice imena, leto izdaje, naslov poglavja v knjigi, začetnice imena ter priimek urednikov, označbo, da gre za urednike, naslov knjige, strani, na katerih je natisnjeno poglavje, kraj izdaje in založbo. Primer navedbe:

Schutz, R.W. in Gessaroli, M.E. (1993). Use, misuse and disuse of psychometrics in sport psychology research. V R.N. Singer, M. Murphey in L.K. Tennant (ur.), *Handbook of research on sport psychology* (str. 901-917). New York: Macmillan.

Vsaka navedba prispevka, katerega naslov ni v enem od pogosto uporabljenih svetovnih jezikov (npr. angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem, španskem) mora imeti v seznamu referenc v ogletem oklepaju dodan tudi naslov prispevka, **preveden v angleški jezik**. Na primer:

Tušak, M. (1998). Barvne preference, simbolika barv in osebnost [Colour preferences, colour symbolism and personality]. *Psihološka obzorja*, 7 (4), 67-79.

ali

Pogačnik, V. (1995). *Pojmovanje inteligentnosti [Conceptions of intelligence]*. Radovljica: Didakta.

Prva verzija besedila

Prvi verziji rokopisa je potrebno priložiti dva posebna lista. Na prvem listu naj bo ime in priimek avtorjev, ime inštitucije, v kateri so zaposleni ter naslov prispevka, poleg tega pa natančen naslov tistega avtorja, s katerim bo uredništvo revije komuniciralo (če je možno, tudi številka telefona in telefaksa ter elektronski naslov). Druga stran mora vsebovati v **slovenskem in angleškem jeziku** napisane: *naslov prispevka*, *ključne besede* (okrog pet), ki najbolje opredeljujejo vsebino in *povzetek* prispevka, ki vsebuje bistvene informacije o prispevku. Povzetek naj obsega od 100 do 200 besed (če je članek po dogovoru napisan v katerem od drugih svetovnih jezikov, morajo biti navedene informacije v tem, a tudi nujno v slovenskem in angleškem jeziku). Na tej strani ne sme biti imena in/ali naslova avtorjev.

Končna verzija besedila

Po končanem redakcijskem postopku, strokovnih recenzijah in jezikovni lekturi bo izvod prispevka vrnjen avtorju (skupaj z recenzijama in kratkim mnenjem uredniškega odbora glede sprejetja besedila v objavo). V besedilu bodo tudi jezikovni popravki. V primeru, da je prispevek sprejet v objavo, avtor upošteva tako recenzentske pripombe, popravke in sugestije, kot tudi lektorjeve popravke ter pripravi končno verzijo prispevka. Slike naj ne bodo vrinjene v besedilo, ampak mora biti vsaka slika podana na posebnem listu papirja. Končna verzija naj bo na papirju s priloženimi tabelami in slikami poslana v **enem** izvodu. Ker se tisk revije pripravlja s pomočjo računalnika, naj bo končni, popravljeni verziji prispevka dodana 3,5 palčna disketa (opremljena z imenom in naslovom avtorja), na kateri je datoteka s **popolnoma enako končno verzijo prispevka** kot na papirju. Vsaka slika naj bo shranjena v posebni datoteki. V končni verziji prvo stran avtor opremi še z naslovom inštitucije (morebitne dodatne informacije o financiranju študije, o tem, da je bil prispevek predstavljen na kakšnem od kongresu, ali o morebitnih zahvalah, se vpišejo v opombo pod črto).

Zaključne opombe

Poslana končna verzija rokopisa pomeni tudi avtorjevo potrditev, da prispevek v enaki ali podobni obliki ni bil objavljen v kateri drugi domači ali tuji publikaciji in da tudi v bodoče ne bo brez poprejšnjega soglasja izdajatelja Psiholoških obzorij. Uredniški odbor in izdajatelj ne prevzemata odgovornosti za strokovna mnenja in trditve oziroma zaključke, ki so jih podali avtorji v posameznih prispevkih. Avtorji tudi končno verzijo pošljejo na naslov glavnega urednika revije. Podani naj bodo ime ter priimek, strokovni nazivi, naslov in ostale informacije, ki omogočajo komunikacijo zainteresiranega bralca z avtorji - tudi **elektronski naslov**, domača stran na internetu, telefon, faks ...). Za vsa dodatna korespondenca naj avtorji uporabljajo tudi elektronsko komunikacijo (epošto).

Instructions for Authors

The authors should mail manuscripts, submitted for publication in the Horizons of Psychology, to the Editor-in-Chief (Assoc.Prof.Dr. Valentin Bucik, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Psychology, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia). Articles should be written either in Slovenian or English language (occasionally, the Editorial Board might accept papers in another language for publication). Scientific and technical papers should be written in economic, intelligible, clear and concise style. An *empirical paper* should report original research, presenting all the standard elements of scientific investigation (introduction, method — including *participants*, *instruments* and *procedure* - results, discussion, references). A *theoretic paper* is expected to examine in detail and critically analyse selected models and/or theories, while it should describe empirical data only if they are directly related to the theory. A *review paper* is expected to evaluate previously published work and it is typically composed of the following sections: problem definition, summary of previous research, explanation of subject matter inter-relations, contradictions, problems and suggestions for further research. *Meta-analytic study* is a particular type of article, based on the established meta-analysis methodology, comparing different empirical investigations addressing a common problem. In addition to the abovementioned, a typical empirical paper should be written in accordance with the following guidelines:

1. Introduction should not be too extensive, yet it should provide the necessary conceptual framework.
2. The problem should be clearly and consistently defined, following logically from the introduction. It should be of sufficient relevance and novelty, whereby the new dilemmas opened should be emphasised.
3. Research hypotheses and variables of interest should be concisely defined; the observation and measurement procedures should be precisely described. A short but accurate description of psychological instruments applied and of the methodology in general (research design, selection of participants) is mandatory.
4. Application of statistical techniques should be described in sufficient detail. The tables and figures may only contain essential information (if necessary, details can be presented separately in appendix).
5. Discussion and interpretation of the findings should refer to the established concepts and theories, regardless of whether they are supported by the findings or not.

The Editorial Board assumes no responsibility for the expert opinions, claims and conclusions stated by the authors in their articles.

Technical Aspects of Manuscript Preparation

The manuscripts should be prepared in accordance with the *APA Publication Manual* (Fifth Edition, 2001). Each manuscript, meeting the technical standards and falling within the aims and scope of the journal, will be subject to double-blind review by two reviewers.

Initial Version

The manuscript must typeset in a standard font (Times Roman, Arial, Helvetica or Courier, 12 pt size), with left justification and double spacing, printed on a single side of paper and submitted in three copies. Titles and subtitles must be clearly indicated and pages must be numbered (no other header/footer information is allowed). The paragraphs must not be indented and they must be separated by a blank line. The paper should normally not exceed 16 standard pages (32 rows by 60 characters) in length. The manuscript (together with all attachments) will be destroyed one month after publication unless the author submits a request in writing for the originals to be returned to her/him. The initial version of the manuscript must not be accompanied by the electronic (diskette) version, but the authors should make sure to retain both a paper and an electronic copy of their text. A separate page must contain the basic information on the paper – name(s) of the author(s), institution(s), title of the paper and exact address of the author. The Editorial Board will contact for further correspondence (preferably including telephone and fax number and e-mail address). The first page must contain the English and Slovenian version of the *title*, *keywords* (about five, defining the contents) and *abstract* (100 to 200 words). If the paper is written in some other world language, the title, keywords and abstract must be provided in that language in addition to the English and Slovenian version.

For guidelines regarding the general structure of scientific papers, tables and figures (captions, numbering, referencing), footnotes (to be avoided if possible) and formatting of references consult the *APA Publication Manual*. Tables and figures should not be included in the text (indicate their position, provide each table and/or figure with the proper caption on a separate sheet, provide figures in camera-ready format without excessively small details).

Final Version

After editorial consideration, review process and language check a copy of the manuscript will be immediately returned to the author together with the two reviews and editorial opinion on acceptability. In case the manuscript is accepted for publication, the author must take into account all the suggestions (including language and style changes) while preparing the final version. The final version of the manuscript must be accompanied by a 3,5" floppy disk (labelled by the author's name and address) containing exactly the same version that is printed. Standard Windows word-processing software must be used (e.g., MS Word – if non-Windows software is used, the author must perform the necessary conversion to assure seamless operation on the Windows platform) and the electronic version of the text must be saved in the Rich Text Format (RTF). Figures can be saved in separate files. Any draw, paint or other software can be used. It is advisable to save each figure in a separate file in a standard graphics format (EPS, JPG, PDF, PS, BMP, GIF, TIF etc.). The author should indicate the exact type and version of software used. For all other aspects of the final version the instructions for initial version apply, except for the first page, where the authors' addresses and institutions should be added. Additional information on funding and/or congress presentation and acknowledgements should be entered in a footnote, which will be attached to the paper's title. A single copy of the final version must be mailed together with the electronic version of the text (and tables/figures) on a floppy disk.

Submission of the final version implies author's declaration that the paper has not been published in any other Slovenian or foreign publication in its present (or similar) form. At the same time it implies author's consent that the paper or its parts can only be reproduced in any other publication by permission of the publisher of the Horizons of Psychology. Mail the final version to the Editor-in-Chief's address (do not forget to state your name, titles, address and other contact information — telephone, fax, e-mail, home page URL etc.). For any additional correspondence please make use of e-mail.